tarih ve toplum

7000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ **HAZİRAN 1991**

90
İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

tarih ve toplum

Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	4
60 Yıl Önce Genel Seçimler	*Mete Tunçay*	6
Yazı Yazmak ve Yanılmak Üzerine	*Talat Tekin*	9
Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asılzâdesi:Yusuf Nasi	*Gad Nassi*	15
Küçük Prens ve Türk Gök Bilimci	*Mehmet Emin Özel*	20
Âyân Mehmet Ağa ve Konağı	*Necdet Sakaoğlu*	23
Sivas İdâdîsi	*Haluk Çağdaş*	30
Alman Kültür Tarihinde Türk İmgesi IV.	*Onur Bilge Kula*	34
Beyoğlu'nda Yaşayan ve Kaybolan Pasaj ve Geçitler III.	*Behzat Üsdiken*	36
Âşık Paşa Çeşmesinin Gizli Tarihi	*Edward Mitchell*	44
Ekonomi Hayatımızda İslâmiyetin Etkileri	*Turgut Akpınar*	50
Kitabiyat		59
"Manzara-i Hilkat-ı Cihan" Adlı Bir Kitap Münasebetiyle	*Abdullah Üçman*	
Beyaz Ruslar Konusunda Ek Olabilecek Bir Hatırat	*Aydın Ayhan*	
Soğuk Savaş Yıllarında Türk Dış Politikası	*Cemil Koçak*	

Kapak: Midillili Papaz Konstantinos'un 1851'de yaptığı sanılan İstanbul haritası. (Aslı Atina Ulusal Resim Galerisi'nde olup, bize Sayın Behzat Üsdiken'ce sağlanmıştır.)

HAZİRAN 1991 • CİLT 15 • SAYI 90

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü**: Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni**: Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen**: Murat Belge / **Genel Müdür**: Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen**: Miray Yüzgeç
Düzelti: Fatih M. Öztan, Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri**: Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım**: Murat Dönmez

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hür Basın Dağıtım A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1991

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60 -61-62
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 125 36 00-125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 84.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 7.000. TL.

جمهوریت

٢٤٠

تورکجه یومی غزته

اداره‌خانه : استانبول جغال اوغلنده

افندم

یاقینده صباحلری نشر ایدیله‌جك جمهوریت غزته‌سی شیمدی‌یه قدر تورکیاده انتشار ایتمش غزته‌لرك اك کوزه‌لی واك مکملی اولمق املنده‌در. بواملنی تأمین ایچون قارئلرینك آرزو واحتیاجلرینی تطمین ایده‌بیلمك مجبوریتنده بولوندیغنه قانعز . قارئلرك بوکونکی غزته‌لر طرفندن تطمین ایدیله‌مش بر چوق احتیاجلری اولدیغنه امین اولدیغمز ایچون ، بوآرزو واحتیاجلرك تثبیت وتقریری واونلرك ممکن اولدیغی مرتبه تطمینی بزجه الزم وضروریدر . هر شیدن اول خلقك وقارئلرینك افکار وحسیاتنه منعکس اولمق ایسته‌ین (جمهوریت) ك بو کماله واصل اولماسنه سزده آتیده‌کی سؤاللره جواب ویرمك صورتیله یاردیم ایده‌بیلیرسکز . بوسببله آشاغیده مندرج سؤاللرك جوابلرینی دولدیروب برآن اول اداره‌خانه‌مزه کوندرمکلککزی رجا ایدر وبو وسیله ایله تأیید حرمت ایلرز افندم .

Cumhuriyet

TÜRKÇE YEVMÎ GAZETE

İdarehane: İstanbul Cağaloğlu'nda

Efendim

Yakında sabahları neşredilecek Cumhuriyet gazetesi şimdiye kadar Türkiye'de intişar etmiş gazetelerin en güzeli ve en mükemmeli olmak emelindedir. Bu emelini temin için kârilerinin arzu ve ihtiyaçlarını tatmin edebilmek mecburiyetinde bulunduğuna kaniyiz. Kârilerin bugünkü gazeteler tarafından tatmin edilmemiş birçok ihtiyaçları olduğuna emin olduğumuz için, bu arzu ve ihtiyaçların tesbit ve takriri ve onların mümkün olduğu mertebe tatmini bizce elzem ve zaruridir. Herşeyden evvel halkın ve karilerinin efkâr ve hissiyatına ma'kes olmak istiyen (Cumhuriyet) in bu kemâle vasıl olmasına siz de âtideki suallere cevap vermek suretiyle yardım edebilirsiniz. Bu sebeple aşağıda münderic suallerin cevaplarını doldurup bir an evvel idarehanemize göndermekliğinizi rica eder ve bu vesile ile teyid-i hürmet eyleriz efendim.

1- Günde kaç yevmî gazete ve hangilerini okuyorsunuz?

2- Bu gazeteleri niçin okuyorsunuz?

3- Bu gazeteleri niçin diğerlerine tercih ediyorsunuz?

4- Gazetenizde en evvel ve en ziyade ne gibi şeyler okursunuz (Başmakale mi, havadis mi, hususi makale mi, mizahî yazılar mı?)

١ — کونده قاچ یومی غزته وهانکیلرینی اوقویورسکز ؟

٢ — بوغزته‌لری نیچون اوقویورسکز ؟

٣ — بوغزته‌لری نیچون دیکرلرینه ترجیح ایدییورسکز ؟

٤ — غزته‌کزده اك اول واك زیاده نه‌کبی شیلر اوقورسکز؟ (باش مقاله‌می، حوادثمی، خصوصی مقاله‌می، مزاحی یازیلرمی؟)

٥ — غزته‌کزده نه‌کبی شیلر بولونماسنی ایسترسکز ؟

٦ — غزته‌کزده رسم ایسترمیسکز ؟

٧ — قاریقاتور ایسترمیسکز؟ وکیملرك قاریقاتورلرینی ترجیح ایدرسکز ؟

٨ — اك زیاده سودیککز محررلر کیملردر؟ وهانکی محررلرك یازیلرینی غزته‌کزده کورمك ایسترسکز ؟

٩ — نه‌کبی تفرقه‌لر بولونماسنی آرزو ایدرسکز ؟

١٠ — غزته‌کزك اك زیاده نه‌کبی شیلره اهمیت ویرمسنی ایسترسکز ؟

١١ — غزته‌کزده اقتصادیاته، اجتماعیاته، قادینلره، چوجقلره، سپوره عائد خصوصی ستونلر بولونماسنی ایسترمیسکز؟

١٢ — سزجه مکمل بر غزته نه‌کبی اوصافی جامع اولمق لازم کلیر ؟

Tarih ve Toplum'un elinizdeki (90) sayısıyla, 15. cildimiz tamamlanıyor; yani yedi buçuk yılımızı doldurduyoruz. Bu ay, önce Prof. Tekin'lerin dilbilim tartışmasında, Ankara'daki yazarımızın Amerika'dakine cevabı var. Benim gibi, böyle konuları pek bilmeyen okuyucularımıza da biraz fazla teknik gelse bile, seviyeli bir kalem çatışması her zaman keyifle izlenir. Dr. Gad Nassi dostumuzun, adaşı, soylu bir Yahudi ailesinin geçmişiyle ilgili incelemesi, bize Osmanlı tarihi hakkında da yeni şeyler öğretiyor.. Saint Exupery'nin Küçük Prens'te sözünü ettiği Türk astronomunu arayışı için Prof. Mehmet Emin Özel'e şükran borçluyuz.

Necdet Sakaoğlu'nun gerçekten uzmanı olduğu yerel tarih alanına giren âyân monografisi, Osmanlı toplum yapısının evriminin yanısıra, sivil mimari kalıtımıza da ışık tutuyor. Avukat Halûk Çağdaş'ın Sıvas İdadîsine ilişkin incelemesi de, 72 yıl önce Kongrenin toplandığı bu binayı çeşitli özellikleriyle anlatmakta.

Bilge Kula arkadaşımızın yazı dizisi, "Alman Kültür Tarihinde Türk İmgesi'nin bu ay dördüncüsünü sunuyoruz. Behzat Üsdiken'in üçüncü bölümünü yayımladığımız "Beyoğlu'nda Kaybolan ve Yaşayan Pasaj ve Geçitler" yazıları ise, gelecek ay tamamlanacak. Dr. Turgut Akpınar'ın "İslâmiyet ve Türkler" genel başlığı altında topladığı makalelerin sekizincisi, İktisat'la ilgili.

Genç Amerikalı Türkolog Edward Mitchell'in Âşık Paşa Çeşmesinin kitabesindeki ebcet hesabını bilgince yorumlayışı, bana hayranlık verici geldi. Bakalım sizler de bu izlenimimi paylaşacak mısınız?

Kitabiyat sayfalarımızda üç kitap tanıtılmakta.

Dr. Abdullah Uçman, günümüzden tam 90 yıl önce Ermeni kökenli bir Osmanlı aydınının kaleme aldığı "Yeryüzünün veya Evrenin Yaradılışının Görünümü" adlı yapıtı anlatıyor. Padişaha sunulan bu kitabın konusu, kozmoloji ya da evrim kuramı falan değil; Tanrı'nın verdiği nimetler için duymamız gereken şükran. Aydın Ayhan ise, son aylardaki çeşitli yazılarımızda geçen "Beyaz" Ruslara ilişkin olarak, bir bacağını da Trakya ve İstanbul'un meydana getirdiği, Alman asıllı bir Rusun yarım yüzyıl önce çıkmış kitabını bize haber vermekte. Dr. Cemil Koçak'a gelince, o 1950'lerdeki Dış Politikamız hakkında bir kitabı kıyasıya eleştiriyor.

Yüz Yıl önce bu ayın Osmanlı Basınından seçmelerin ardından, benim hazırladığım "Yakın Siyasî Tarihimizden" sayfalarında da, resmî ve illegal (sol) kaynaklı, çok az bilinen bir takım yayınlar alıntılanmakta. Geçen ay, Vakıflar kitabı hakkında, dergimizde bir eleştiri yazısı çıkan Doç, Dr. Ahmet Akgündüz'den bir cevap aldık. Fakat bu yazı elimize geç geldiği için, ancak gelecek ay yayımlayabileceğiz.

Temmuzda, 16. cildimizin ilk sayısıyla buluşmak üzere, hepinizi saygı ve sevgiyle selâmlar; bu ayın sonundaki Kurban bayramınızı candan kutlarım.

METE TUNÇAY

Sayın Suavi Aydın'ın Mayıs sayımızda yayımlanan "Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği" makalesinde iki önemli dizgi yanlışı yapmışız. Düzeltir, özür dileriz.

44. sayfa 3. sütun:

32-33. satır- "edememişlerdi" sözcüğü "etmişlerdir,"

44. satır - "ettirilmelerine" sözcüğü "edilmelerine" olacak.

5- Gazetenizde ne gibi şeyler bulunmasını istersiniz?

6- Gazetenizde resim ister misiniz?

7- Karikatür ister misiniz? ve kimlerin karikatürünü tercih edersiniz?

8- En ziyade sevdiğiniz muharrirler kimlerdir? Ve hangi muharrirlerin yazılarını gazetenizde görmek istersiniz?

9- Ne gibi tefrikalar bulunmasını arzu edersiniz?

10- Gazetenizin en ziyade ne gibi şeylere ehemmiyet vermesini istersiniz?

11- Gazetenizde iktisadiyata, içtimâiyata, kadınlara, çocuklara, spora ait hususi şunlar bulunmasını ister misiniz?

12- Sizce mükemmel bir gazete ne gibi evsafı câmi olmak lâzım gelir?

Basında Çağdaşlığın Geçmişi

Tarih ve Toplum'un 77'nci sayısında (Mayıs 1990), Fatih Öztan "Ne Zamandan Beri Sadece Gazete?" başlığıyla, kupon uygulamasının evveliyatına dair bir küpür yayımlamıştı.

Gerçekten, rahmetli Yunus Nadi, bizde gazeteciliğe çağdaş anlayışla yaklaşan ilk girişimcilerden biriydi. Tiraj arttırmak için kupon karşılığı armağanlar vermekte öncülük ettiği gibi, gazetesini çıkarmadan önce, bir "okur anketi" düzenlemeyi de akıl etmişti. Elbette, o zaman henüz "okuyucu profili" saptamak gibi bir yöntem henüz icat edilmemişti. Ama onsuz da, en uzun ömürlü gazeteyi kurmakta başarılı olmuş, anlaşılan.

Ümit SİYAH, İstanbul

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten seçmeler (Haziran-1891)

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

Buğday Satma Umudu

Avrupa'da bu sene mahsulâtça görülen bereketsizlik ahvâlinin bizim için mucib-i istifade bir hal teşkil eyleyeceğinden hal-i mezkûrdan tamamiyle müstefid olmaklığımız [faydalanmaklığımız] esbâbının şimdiden istikmâline tevessül edilmesine dair bundan evvel bir fıkra-i icmaliyyemizde bast-ı mütalâât-ı âcizâne eylemiş idik [âcizâne düşüncelerimizi söylemiştik].

Bugün Berlin'den alınarak zirde neşr olunan bir telgraf-nâme meâlinden müsteban olduğuna göre Almanyaca mahsulâtın idrâkinde tahmin olunan noksan besbelli tahminât-ı vâkıadan fazla zuhur edecek olmalıdır ki, zahire fiyatının defâten terakkî etmesine mânî olmak ve hariçten Almanya'ya zahire celbini teshil eylemek [kolaylaştırmak] üzere zahâir mütenevviadan [çeşitli hububâttan] alınagelen gümrük rüsûmunun muvakkaten tatil-i istifâsı müzakerâtına ibtidar kılınmıştır. Avrupa memâliki gibi ahalisi kesîr olmakla beraber yetiştirdiği zahâir ihtiyac-ı âmmenin kat kat mâ-dûnunda [aşağısında, altında] bulunan yerlerde zahire meselesi mesâil-i hayatiyyenin en mühimlerinden birisi olup zahiresizlik ihtimalâtı Almanya'ca şimdiden bu derece tesirât gösterdiği halde işin âtisi daha mühim olacağına ve Almanya'ca bugün efkâr-ı ẓimam -dârân-ı umûru [işleri idare edenlerin fikirlerini] işgal eden bu mes'ele kariben Fransa, İngiltere, Felemenk, Belçika ve Avusturya gibi memâlikte dahi enzâr-ı dikkat-i mahsusaya alınarak oralarca da zahire ithalâtının muvakkaten gümrük rüsûmundan istisna edilmesi melhüz [olabilir, olası] olduğuna mebni şu bir iki ay zarfında bütün Avrupa memleketlerini her nev' zahâir kabulüne hazır ve âmâde bulunacakları muhakkak görünüyor... (2 Haziran 1891).

İngiltere Bağlaşmaktan Kaçınıyor

İngiltere'nin doğrudan doğruya veya dolayısıyla ittifak-ı müsellese iştirak edip etmediği meselesi memleket-i mezkûre efkâr-ı umumiyyesini işgal eylemekte bulunmuştur.

Dünkü gün Londra'dan tebliğ olunan bir telgraf-nâme meâline nazaran Avam Kamarasında yine bu mes'ele mevki-i tezekküre çekilip bazı isticvâbât der-miyân olunduğundan Hariciye Müsteşarı Sör James Ferguson İngiltere'nin İttifak-ı Müsellese iştirak etmediğini ve ittifak-ı mezkûra iştirak için hiç bir teşebbüste bulunmadığını söylemiştir.

Sör Ferguson'un ifadesinde buraya kadar bir inkâr-ı sarihten başka hiçbir ehemmiyet verilecek nokta yok ise de, ifadenin bundan sonrası şâyân-ı ehemmiyet görülmemek mümkün olamaz.

Esnâ-yı isticvâbta besbelli İttifak-ı Müsellesin şerâit-i in'ikadiyyesi hakkında İngiltere Hükümetince malûmât-ı mevcut ise bu malûmâtın Avam Kamarasına tebliğ edilmesi talep olunmuş olmalıdır ki Sör Ferguson, malûmât-ı mezkûre İngiltere'ye suret-i mahremânede tebliğ edilmiş olduğundan ve bu malûmâtın düvel-i müttefika tarafından neşr ve ilânına lüzum görünmediğinden Avam Kamarasına tebliği kabil olamayacağını söylemiştir.

Hariciye Müsteşarının bu ifadesi İngiltere Hükümetinin İttifak-ı Müselles şerâit-i in'ikaddiyyesine kâmilen vâkıf olduğuna ve fazla olarak şerâit-i mezkûrenin düvel-i müttefika tarafından İngiltere'ye tebliğ edilmiş bulunduğuna delâlet eylemektedir.

İngiltere ile İttifak-ı Müselles devletleri arasında ittihad ve ittifaka karîb bir mukarenet [yaklaşma] mevcut olmamış bulunsa idi üç devlet arasında ahkâmı mahfî [saklı] tutulan bir muâhede-i ittifakiyyenin neden ibaret bulunduğunu devlet-i müşarünileyhâya tebliğ eylemekte iltizam-ı ihtiyat edileceği

âzâde-i şüphedir... (25 Haziran 1891).

DAHİLİYE

Dünkü gün altmış kadar efrâd-ı cedide Trabzon'dan şehrimize gelmiştir.

Dokuz sene mukaddem Şâhâne nâmında bir kadını bir umumhânede cerh ve katl eden Tahir beyin dünkü gün mahkeme-i cinayette muhakemesi icra kılınmak mukarrer olduğu halde müdafaa vekili Manyaszâde izzetlû Refik beyin Lüleburgaz'da bulunmasından dolayı muhakeme yevm-i âhire bırakılmıştır.

Edirne'de inşâsına başlanılacağı evvelce derc-i sahife-i memnuniyette kalınmış olan on dört taburluk piyade kışla-i hümayûnunun dünkü gün vaz'-ı esas resmi icrasının mukarrer olduğu işitilmiştir... (2 Haziran 1891)

Kuzey Afrika'dan Iyi Haber

Bingazi ve havalisine bu sene çekirge ârız olarak mahsûlâta zarar îrâz etmekte olduğu ve mahallince mahv ü itlâf-i cerâd [çekirgelerin öldürülmesi] hususuna suret-i fevkalâdede itina edilmekte bulunduğu evvelce derc-i sahife-i beyan kılınmış idi.

Bu kere suret-i hususiyyede istihbar olunduğuna göre çekirgeler gittikçe tezâyüd ederek mahsulâtı hebâ etmekte olduğu halde ba-hikmet-i teâlâ havali-i mezkûrede bir müddet gayet sıcak bir kıbla rüzgârı hübub ettikten [estikten] sonra ortalığı dehşetli bir sis ihâtâ eyleyerek gerek rüzgârın ve gerek sisin tesirâtıyla çekirgeler kâmilen mahv ü telef olmuş ve mahsûlât-ı arziyye [toprak mahsulleri] dahi tehlikeden kurtularak erbâb-ı ziraat ve harâsetin [ziraat ve çiftçilik erbâbının] yüzü gülmüştür... (6 Haziran 1891).

HARİCİYE

Yeni Gemilerin Denizle Evlendirilmesi

İtalya tersanelerinde inşâ olunan sefâin-i harbiyye şimdiye kadar deryaya tenzil olunmazdan evvel baş tarafında şampanya şarabı ile memlû bir şişe kırılıp vaftiz edilmeleri kaideden idi. Bu kere Tersaneler Başkumandanı Amiral Katewaron'un teklifi üzerine Bahriye Nâzırı Amiral Sen Bon bu usulün tebdiline ve eski Venedik Cumhuriyeti zamanında deryaya tenzil kılınan sefâin için müttehaz olan [kabul edilen] usulün iâdesine karar vermiştir.

Venedikliler deryaya tenzil eyledikleri sefâini deryaya nikâhlamayı kendilerine usul ittihaz etmişler idi. Nişâne-i nikâh olarak sefinenin kıç tarafında su hattına karib [yakın] bir yerine suret-i mahsusada imâl edilmiş bir yüzük vaz edilir ve sefine deryaya inerken en evvel bu yüzük denize temas eyler idi. İtalya devletinin kariben deryaya indirilecek olan (Sicilya) nâm zırhlısının hîn-i tenzilinde [indirilmesi sırasında] bu usule riayet olunacaktır... (8 Haziran 1891).

"Petersburg'da Bir Facia"

Namus Cinayeti

Petersburg'da vukû bulan bir facia ¡muteberân-ı memleket nezdinde hayli mucib-i heyecan olmuştur.

Şöyle ki (General Kont Hoplakof) zevcesi Prenses (Galiçin)in "Neva" nehri üzerinde bir sandalda kendisinin maiyetinde bulunan genç bir zat ile beraber bulunduğunu görüp iskelede kendilerini beklemiş ve muvasalatlarında tabanca ile zevcesine iki defa ateş edip merkume vefat etmiş ve sekiz defa delikanlıya ateş ederek merkum dahi ağırca yaralanmıştır... (19 Haziran 1891).

MÜTENEVVİA

Garip Miras

Almanya'da âhiren vefat etmiş olan garip meşrebli bir zengin adam müddet-i medideden beri hizmetinde bulunan bir kadın ve bir erkek hizmetçinin her birisine yirmişer bin Mark i'tâsını vasiyet eylemiştir.

Ancak bunlardan her hangisi teehhül edecek [evlenecek] olursa birinin hakkı olan yirmi bin Markın diğerine verilmesi vasiyet-nâme şartı ahkâmından olmakla iki hizmetçiden her hangisi hariçten birisiyle teehhül edecek olsa efendisinin vasiyet eylediği meblâğı kaybetmesi lâzım gelecektir.

Bunun için merkumlar yekdiğeriyle izdivaca karar vermişlerdir... (1 Haziran 1891).

Bulunan Hazine

Brezilya'dan Londra gazetelerine verilen malûmâta göre bu kere şehr-i mezkûrda San Antonyo nâmında bir eski hisar yıkıldığı sarada mezkur hisarın zîr-ı zeminde vâkî mağaralarından 116 demir çenberli tahtasandık ve 116 meşin harc zuhur etmiş ve bunların derûnundan 70 milyon Frank kıymetinde eski İspanyol meskûkâtı [madeni paraları] zuhur etmiştir.

Mezkûr mağaraların taharriyâtında devamedildiği zaman birçok cevahir daha bulunduğu gibi zuhur eden bir defter mağaranın diğer bir yerinde 240 kilogram sıkletinde bir altın külçesi mahfuz bulunduğu muharrer olmakla şimdi müteharriler [araştırıcılar] bunların taharriyâtıyla iştigal eylemektedirler.

Zuhur eden altınların Brezilya Hükümetine mi veyahut altınları saklamış olan Cizvit cemiyetine mi ait olacağı henüz tayyün etmemiştir [belli olmamıştır].. (4 Haziran 1891).

60 Yıl Önceki Genel Seçimler

METE TUNÇAY

Uzunca bir süredir hazırlamakta olduğum "Türkiye'de Solun Tarihinden" sayfaları yerine, bu kere yine pek bilinmeyen birkaç genel yayını tanıtmak ve onların bağlamında, yasadışı TKP Merkez Komitesi'nin 1931 tarihli iki seçim (ve 1 Mayıs) bildirisini sunmak istiyorum.

Bir tek-parti yönetiminde milletvekili seçimleri, bugün düşündüğümüz gibi, iktidarı belirlemek için yapılmaz. Amaç, değişmesi söz konusu bile olmayan yönetimle halk kitleleri arasında bir tür iletişim sağlamak, açıkçası nabız yoklamaktır.

1930 yılının ikinci yarısında yapılan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi başarısızlıkla sonuçlanmış olmasının yanısıra, birçok konuda açık eleştiriler yapılmasına yol açtığı için, CHF hükûmeti yeniden kamuoyunun onay ve desteğine sahip olduğunu kanıtlamak gereksinimini duymuştu. Hatta 1931 güzünde tamamlanacak yasama döneminin bitmesi beklenmeden, seçimleri 4-5 ay önceye almıştı.

Tam metninin fotokopisini sunduğum *TBMM İntihabatının Yenileşmesi Hakkında'* ki küçük broşür, 1931 Nisan seçimlerinden hemen önce, Hariciye Vekâletine bağlı Matbuat Umumî Müdürlüğü'nün 16 sayılı yayını olarak basılmıştır. Burada, ilginç ayrıntılardan başka, milletvekili aylıklarının 500'den 350 liraya indirilmesi kararı dikkati çekiyor. Aynı seçim döneminde, yaygınlaşan yiyicilik söylentilerine karşı, Atatürk milletvekillerinin (çoğu kamu kuruluşlarının) yönetim kurullarında üyelik etmelerini yasaklamıştı. Bu seçimlerin bir özelliği de, bazı sandalyeler için CHF'nin (yani parti tüzüğünde yapılan Haziran 1927 değişikliği uyarınca, genel başkanın) resmen aday göstermeyerek, bağımsızların seçilmelerine izin vermesiydi. (Gerçekte, partisiz adayların birçoğu seçilememiş; yerleri ara seçimlerde partili adaylarca doldurulmuştur. Benim *TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* kitabımda s. 304 vd. na bakınız.)

T. B. M. Meclisi İntihabatının yenileşmesi hakkında

Reisicümhur Hz. martın 4 üncü günü saat on beşte Ankara'ya avdet buyurmuşlar ve Başvekil İsmet Pş. ile birlikte doğruca Başvekilin Çankaya'daki köşküne giderek burada bir müddet İsmet Paşa ile seyahatlerindeki müşahede ve intibaları etrafında görüşmüşlerdir.

Sonra kendi köşklerine giden Gazi Hz. Meclis Reisi Kâzım Paşa ile Büyük Erkânı Harbiye Reisi Müşir Fevzi Paşayı ayrı ayrı kabul ederek görüştüler.

Bu mülâkatlardan sonra, Cümhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtibi Saffet Bey Fırkanın umumi idare heyeti azası ile Fırka Grupu idare heyeti azasını müşterek bir içtima için davet etmiş, Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşa da bu içtimada hazır bulunmuştur. On yedi buçukta, Gazi Hz. Fırka merkezine geldiler ve Umumi Kâtiplik odasındaki içtimaa riyaset ettiler.

Başvekil İsmet Paşa da İcra Vekilleri Heyeti içtimaı bitince Fırkadaki bu içtimaa iştirak etmiştir.

Fırka merkezindeki, bu içtima fasılasız tam dört saat sürmüştür. İçtimada Gazi Hz. nin izahatı dinlenmiş ve Millet Meclisinin yenilenmesi için derhal intihabatın tecdidine karar verilmesi üzerinde müzakere cereyan etmiştir.

Gazi Hazretlerinin bu fikirlerinden maada yeni Meclise iştirak edecek mebusların alacakları tahsisatın 500 liradan 350 liraya indirilmesi hakkındaki teklifleri de bir karar halinde tespit edilmiştir.

İçtimada Fırka meclis grubunun 5 martta saat onbeşte toplanması ve bu esasların Halk Fırkasının Umumi Reisi Gazi Mustafa Kemal

4

Hazretlerinin grup reisliğine gönderdiği mektubun okunmasını müteakip müzakeresi kararlaştırılmıştır. Gazi Hazretlerinin mektupları aynen şudur:

C. H. F. Grupu Riyasetine

3 - 3 - 931

Son aylarda Cümhuriyet Halk Fırkasının memleketteki, Büyük Millet Meclisindeki ve hükûmetteki idarî ve siyasî faaliyeti aleyhinde bir hava yaratılmağa çalışıldığı malûmdur.

Asırlarca mühmel bırakılmış olan bir memlekette ve bir millet hayatında birçok eksikler ve ihtiyaçlar olması tabiidir; bundan başka milleti kurtarıcı ıraslı bir siyasetin tatbikatından memnun olmıyacak kimselerin bulunacağı da şüphesizdir. Yüksek edaları görmiyerek ve ya görünmek istemiyerek milletin bütün düşünceleri ve duyguları teşviş ve tağlite çalışılmıştır. Bunun için ver ver kullanılmış olan vasıtalar ve vesileler dikkate ve intibaha şayandır.

Buna rağmen millet kütlesinin doğru görüşü ve iyi hissi bozulmamıştır.

Üç ayı geçen bir zamandanberi hemen bütün memlekette yaptığım tetkiklerde bu hakikati yerinde ve yakından gördüm; bununla beraber hakikate göz yumanlar ve hakikati olduğundan başka göstermeğe çalışanlar da olmuştur.

Fırkanın millet ve memleket için en hayırlı ve isabetli programın kendi programı olduğunun ve milletin kendisile beraber bulunduğunun tam kanaati vardır.

Fırkamız, milletin kendisine olan emniyet ve itimadını en şüpheli ve tereddütlü nazarlar karşısında her zaman ispat edecek vaziyettedir. Bir defa bunun için; bundan başka önümüzdeki yıllarda tatbikını muvafık gördüğü tedbirlerde milletin

5

iştirak ve mutabakatı derecesini anlamak için, umumi reisi bulunduğum Cümhuriyet Halk Fırkasına mensup mebusların intihaplarını yenilemelerini muvafık mütalea ediyorum.

Her türlü teşebbüslerimizde ilham ve kuvvet kaynağı olan milletimizin hakkımızdaki itimadı tekrar tecelli ederek milli mefkûremizle yürümekte dayandığımız temelin ne kadar sarsılmaz olduğu bir daha görülmüş olacağı kanaatindeyim.

C. H. F. Umumi Reisi
GAZİ M. KEMAL

C. H. Fırkası Meclis Gurupu ertesi gün saat 15 te Tekirdağı Mebusu Cemil Beyin riyaseti altında toplanarak, Fırka Umumi Reis Vekili İsmet Pş. Hz., Umumi Reis Gazi Hazretlerinin C. H. Fırkası mensuplarına tevcih ettikleri tekliflerini okudu.

İsmet Pş. Teşkilâtı Esasiye Kanununun 25 inci maddesine taallûk eden bu teklif hakkında izahat vermiş, bundan başka Mebus tahsisatının 150 lira tenzili ile 1931 senesi haziranından itibaren ayda 350 lira olarak tesbiti hakkında Gurup Heyeti İdaresinin teklifini dermeyan ve izah eyledi ve bu iki teklif hakkında müzakere açılmasını beyan eylemiştir.

Bu içtimaa iştirak eden 250 den fazla Mebus her iki teklifi de ittifakla ve alkışlarla kabul etmiş, bugün her iki teklifin Meclise arzına karar verilerek ve Meclisin yeni intihabın intacına kadar içtimalarına devam edeceği tavzih olunarak toplanmaya hitam verilmiştir.

Millet Meclisinin kararı

Büyük Millet Meclisinin 6 mart tarihli içtimaında Erzincan Mebusu Saffet, Afyon Mebusu Ali, Tekirdağ Mebusu Cemil Beylerin Meclisin intihabı yenilemesine dair şu teklifleri okunmuştur:

1931'de milletvekili seçimleri hâlâ İntihabat-ı Meb'usan Kanun-u Muvakkati'ne göre, iki dereceli olarak, çoğunluk usulüyle yapılmaktaydı. (Osmanlı'dan süregelen bu KKK'ye, 3 Nisan 1923'te 320 sayılı yasayla getirilen değişiklikler, elli bin yerine yirmi bin erkek nüfus için bir milletvekili çıkarılması, seçmenlik yaşının 25'ten 18'e indirilmesi ve seçmen olmak için vergi ödeme koşulunun kaldırılmasıyla sınırlı kalmıştı.) Birinci seçmenlerden her 200'ü için 1 ikinci seçmen çıkarılır; sonra da ikinci seçmenlerin oylarıyla milletvekilleri belirlenirdi.

Burada tanıtmak istediğim başka bir kaynak, Prof. Âfet İnan'ın 1930'da yayımlanan "Yurt Bilgisi Notlarımdan" *İntihap* başlıklı kitabı. "Yurt Bilgisi ve Tarih Muallimi Âfet, " en başta, "Bu intihap bilgilerinin I.inci kısmı herkesçe bilinen hukuk profesörlerinin en yeni kitaplarından alınmış kısa notlardır; II.nci kısmı, intihap kanun ve usulümüzün kolay anlaşılır bir tarzda hulasasıdır" diyor. Yazar üç tür (doğrudan -yarı doğrudan- temsilî) demokrasi ayırdıktan sonra, seçim konusuna geçmektedir. (Bu arada, *referandum*'un yarı temsilî, *plebisit*'inse tam temsilî hükûmet kurumları olduğunu öğreniyoruz. Hem de, bunlar "gayet vazıh bir surette" birbirinden farklı imişler?)

Rahmetli Âfet Hanım, bu kitapçığı (hiç şüphesiz, Gazi'nin verdiği ilhamla) kadınların seçme, seçilme haklarının tanınması için yayımlanmış olmalı. (O yılın güzünde yapılan Belediye seçimlerinde kadınlar oy kullandılar. Ama 1935'e kadar genel seçimlere katılamadılar!) Yine de, kitabının kuramsal bölümünde, çoğunluk ve nisbî temsil sistemleriyle tek ve iki dereceli seçim usüllerini tartışıyor. İnsafsızlık etmeyelim: tek-parti yönetiminin halka güvensizliğini, "İçtimâî nizamın hıfzı için... sarfınazar edilemeyecek.. bazı ihtiyatlar" gibi sözlerle gizleyişine bugün bile birçok aydının (!) hak vereceğinden kuşkum yok.

Metinlerini sunduğum iki TKP MK bildirisi, işte bu 1931 seçimleri için hazırlanış ve dağıtılmıştır. Ülkenin tek Muhalefet Partisi, rejimi "faşist diktatora" diye niteliyor. Gelecek sayımızda ise, bu seçimlerden sonra toplanan yeni Meclis'in tartıştığı, Paris'teki Türk Siyasî Mültecileri Cemiyeti'nden ve onun Fransızca olarak yurtdışında yayımladığı "Zincire Vurulmuş Cumhuriyet" gazetesinden söz edeceğim.

BÜTÜN DÜNYA AMELELERİ BİRLEŞİNİZ !

İNTİHAP ve I MAYIS BEYANNAMESİ.

TÜRKİYENİN AMELE, KÖYLÜ VE FAKİR HALKINA

Yoldaşlar !

Yeni intihabat yapılıyor. Halk fırkasının yeni meb'usları size yeni vergi yükleri ve sefalet, birçok haklardan daha mahrumiyet, faşist usullerin takviyesini, cumhuriyeti koruma perdesi altında Emekçiler ve İnkılapçılar aleyhine kanlı bir tazyik ve tethiş, çıplak bir diktatorlük, ecnebi bankerler hesabına harpta ölüm getiriyor ! Sizi ıstıraba, açlığa ve işsizliğe sürüklemiş olan halk fırkası dertlerinize çare bulamaz ! Emekçileri, Amele sınıfını, Komünist Fırkası ve onun rehberliği altında tahakkuk edecek AMELE-KÖYLÜ HÜKÜMETİ kurtaracaktır.

Yoldaşlar ! Reylerinizi size ekmek yerine kurşun yağdıran halk fırkası namzetlerine değil, sizin için zindanlarda çürüyenlere, komünist mahkûmlara veriniz. Reylerinizi topluca komünist mahkûmlardan doktor Hikmet, tütün amelesi Troçki-Mehmet, Kavalalı Abbas, demirci laz İsmail, Mehmet Emin, Hüsameddin, sabık tıbbiye talebesinden Hasan Ali, tayyareci Cemal Hasan, Cezi..., Reşat-Fuat ve Tiko yoldaşlarınıza veriniz. Halk fırkası tek cebri reyi alamamalıdır.

Yoldaşlar ! Önümüzdeki I Mayıs günü fabrika, sokak ve meydanlarda, ev ve kırlarda içtima ve nümayişler yaparak faşist diktatorasını, "Cumhuriyeti koruma" kanununu protesto ediniz ve şunları isteyiniz :

1- Gündeliklerin yükseltilmesi, iş gününün kısaltılması;
2- İşsizlere iş ve devlet yardımı,
3- 8 saatlı iş kanunu, ;
4- Emekçilere müstakil teşkilât, içtima, neşriyat serbestisi ve mevkuf komünistlerin tahliyesi;
5- Topraksız köylüye bedava toprak,
6- Meclise hakiki amele mümessili meb'usların girmesi,
7- Fakir halkın devlete, emperyalist müesseselere ve tefecilere olan borçlarının ve düyunu umumiyenin ilgası, vergilerin zenginlere tahmili;
8- Emekçilerin menfaatlerine yegâne uygun olan SOVYET RUSYASI ile iktisadî, siyasî geniş bir teşriki mesai ve şümullü ittifak.

Yaşasın yegâne inkılâpçı fırka Türkiye Komünist Fırkası ve Cihan inkılâbının Erkânı Harbiyesi Komünist Beynelmilel !

Kahrolsun "Cümhuriyeti koruma" kanunu perdesi altında yalnız Emekçilere karşı kullanılacak faşist diktatora !

...n Türkiye AMELE-KÖYLÜ SOVYET HÜKÜMETİ ve Emekçilerin mümessili Komünist Meb'uslar !

Yaşasın Cihan Amelesinin Mücadele Günü I Mayıs !

Kahrolsun emperyalizm, emperyalist harp ve emperyalist uşağı Halk Fırkası !

Türkiye Komünist Fırkası
Merkez Komitesi.

BÜTÜN DÜNYA AMELELERİ BİRLEŞİNİZ !

İNTİHAP ve I MAYIS BEYANNAMESİ.

TÜRKİYENİN AMELE, KÖYLÜ VE FAKİR HALKINA

Yoldaşlar !

Maskesi düşen meclis azaları yeni intihabata karar verdi. Bu suretle türk burjuvazisi muztarip halkın dertlerine çare bulunacağı ümidini uyandırmak, genişleyip derinleşen, yer yer kanlı çarpışmalar halini alan memnuniyetsizliği hafifleterek, tehlikeyi savmak ve diğer taraftan burjuvazinin gayri memnun tabakalarından bir kısmını halk fırkasının etrafına toplıyarak, mevkiini kuvvetlendirmek ve açık burjuva diktatorlüğüne geçmek istiyor.

İntihabat ve bu seneki I MAYIS sermayedar cihan buhranının yeni ülkelere yayıldığı bir zamana tesadüf ediyor. Başlıca memleketlerde işsizler "30" milyonu geçiyor. Cihan emekçilerinin ıstırabı ve sefaleti tarihin kaydetmediği seviyeye çıktı. Sermayedar devletler silâhlanmakta, harp hazırlığında birbirleriyle rekabet ediyorlar. Yeni bir cihan harbı, amelenin vatanı Rusyaya karşı emperyalist harp her zamandan ziyade yakınlaşmıştır. Avrupa, Amerika ve Asyada Amele sınıfı ve Emekçi halk kızıl inkılâp bayrakları altında, soyguncularına karşı kurtuluş mücadelelerine girişmiş bulunuyorlar.

Diğer taraftan ise Sovyet Rusya dev adımlarla ileriliyor, sanayi ve ziraatını harikulâde bir süratle inkişaf ettiriyor. Sosyalizm orada artık bir hakikat olmuştur. Yalnız orada işsizlik görülmüyor. Yalnız Rusya cihanı tehdit eden harba karşı mücadele ediyor, cihan sulhü için uğraşıyor.

Türkiyede iktisadî buhran bütün ağırlığı ile Emekçileri eziyordu. Amele, köylü ve fakir halkın ıstırap ve yoksulluğu büyük derecelerini buldu. Yüz binlerce emekçi açlığın pençesinde can çekişiyor. Gündelikler durmadan indiriliyor, iş saatları uzatılıyor... İşsizlik on binlerce aileyi tehdit eden afet oldu. Emekçi halkın maruz bulunduğu tazyik ve tethiş uzak istibdat devirlerini unutturdu. İnkılâpçı amele ve teşkilâtlar en zalimane takibata maruzdur. Amele ve fakir halk için çalışanlar kana boğuluyor, zindanlarda çürütülüyor.

Yoldaşlar ! Türk burjuvazisi, halk fırkasının tayin edeceği yeni meb'usları vasıtasile, Amele, Köylü ve fakir halka karşı teknil cephelerde umumî hücuma geçmek üzeredir. Yeni vergi yükleri, yevmiyelerin indirilmesi, sefalet ve yoksulluğun çoğalması, yeniden birçok haklardan mahrumiyet, en şedit bir tazyik ve tethiş, faşist metotların fevkalâde keskinleşti..., çıplak burjuva diktatorlüğü ve emperyalistlere uşaklık bu intihabatın neticeleri olacaktır. "Cumhuriyeti koruma" perdesi altında münhasıran çalışan halka ve inkılâpçılara karşı tevcih edilecek olan ve takriri sükûn devrine rahmet okutacak yeni bir kanlı tethiş ve istibdat devri başlamak üzeredir. Bu mürteci faşist diktatora millî istiklâle hiyanet yolundaki eseri tamamlıyarak, memleketin emekçi halkını, yakın olan harpte, emperyalistler hesabına kan dökmeğe icbar edecektir.

Yoldaşlar ! Bütün bunlardan halk fırkası mes'uldür. O, memleketi buhrandan, emekçi halkı açlık ve ıstıraptan kurtaramaz. Amele, köylü ve fakir halkı yalnız Amele sınıfı, Komünist fırkası ve onun rehberliği altında tahakkuk edecek AMELE-KÖYLÜ HÜKÜMETİ kurtaracaktır.

Yoldaşlar ! Reylerinizi size ekmek yerine kurşun yağdıran halk fırkasının namzetlerine değil, sizin için zindanlarda çürüyen, zindanlara atılan kendi mümessillerinize veriniz ve verdiriniz. Toplu kütleler halinde reylerinizi komünist mahkûmlardan Doktor HİKMET, tütün amelesi TROÇKİ-MEHMET, Kavalalı ABBAS, demirci laz İSMAİL, MEHMET EMİN, HÜSAMETTİN, sabık tıbbiye talebesinden HASAN ALİ, CAZİM, tayyareci CEMAL HASAN, REŞAT FUAT ve TİKO yoldaşlara veriniz. Halk fırkası tek amele, köylü ve fakir reyi alamamalıdır.

Yoldaşlar !

Önümüzdeki I Mayıs günü büyük kütleler halinde fabrikalarda, sokak ve meydanlarda, ev ve kırlarda içtima ve nümayişler yaparak, faşist diktatorasını, "Cumhuriyet koruma" kanununu protesto ediniz ve şunları isteyiniz -

1- Gündeliklerin yükseltilmesi, iş gününün kısaltılması;

2- İşsizlere iş ve devlet yardımı,

3- 8 saatlı İş kanunu,

4- Emekçilere müstakil teşkilât, içtima, neşriyat serbestisi ve mevkuf komünistlerin tahliyesi;

5- Topraksız köylüye bedava toprak,

6- Meclise hakiki amele mümessili meb'usların girmesi,

7- Fakir halkın devlete, emperyalist müesseselere ve tefecilere olan borçlarının ve düyunu umumiyenin ilgası, vergilerin zenginlere tahmili;

8- Emekçilerin menfaatlerine yegâne uygun olan SOVYET RUSYASI ile iktisadî, siyasî geniş bir teşriki mesai ve şümullü ittifak.

Yaşasın Yegâne İnkılâpçı Fırka Türkiye Komünist Fırkası ve Cihan İnkılâbının Erkânı Harbiyesi Komünist Beynelmilel!

Kahrolsun "Cümhuriyeti koruma" kanunu perdesi altında yalnız Emekçilere karşı kullanılacak faşist diktatora !

Yaşasın TÜRKİYE AMELE-KÖYLÜ SOVYET HÜKÜMETİ ve Emekçilerin mümessili Komünist Meb'uslar !

Yaşasın Cihan Amelesinin Mücadele Günü I MAYIS !

Kahrolsun emperyalizm ve amele, köylü ve fakir halkı onların hesabına harba sokacak Halk Fırkası !

Türkiye Komünist Fırkası
Merkez Komitesi.

Yoldaş !
Okuduktan sonra yırtma, atma ! Senin gibi bir amele ve emekçiye ver !

YAZI YAZMAK ve YANILMAK ÜZERİNE

TALAT TEKİN

Değerli meslektaşım Şinasi Tekin'in "yazı yazmak" anlamındaki *yaz*, eyleminin "yanılmak, yoldan sapmak, hata etmek, günaha girmek, günah işlemek" anlamlarındaki eski *yaz*-eyleminden çıktığı yolundaki etimolojik açıklamasına[1] itiraz etmiş ve ikinci eylemin aslında, yani Ana Türkçede (ve bugün Türkmence ile Yakutçada) uzun ünlülü olması nedeniyle bu etimolojinin kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştüm.[2]

Ş. Tekin aynı derginin 88. sayısında beni yanıtladı.[3]

Ş. Tekin'in sözkonusu etimolojisi onun Ana Türkçede aslî uzun ünlüler bulunduğunu kabul etmemesinden kaynaklandığı için o yazıda şöyle demiştim: "Öyle anlaşılıyor ki Ş. Tekin Türkçede aslî ya da birincil uzun ünlüler bulunduğuna inanmıyor. Ama bu bir dinsel inanç sorunu değil, Türkolojide doğruluğu çoktan kanıtlanmış bilimsel bir gerçektir! Ana Türkçede aslî uzun ünlüler bulunduğu Türkiye'deki bazı Türkologlar, Ş. Tekin'in deyimi ile söyliyelim, 'bizim ulemalar' dışında bütün dünya Türkologlarınca kabul edilmiştir. "Ş. Tekin bana verdiği yanıtta şöyle diyor: "T. Tekin Türkçedeki aslî uzun ünlülerin varlığından bahsediyor ve Türk dilinin daha çok bugünkü lehçe ve şivelerinden (evet aziz adaşım *Türk şiveleri*, Türk dilleri değil!) itirâzı gayr-i kâbil-i mümkün bir çok misâl getiriyor ki bunların hepsi doğrudur! Ancak... Türkçenin tarihî devrelerindeki uzun ünlü meselesi henüz tamâmiyle halledilmiş bir mesele değildir. En azından bazı hatırı sayılır ulemanın kafasında bu konuda bir sürü soru işâreti hâlâ yerli yerinde durmaktadır".

Görüldüğü gibi, Ş. Tekin bugünkü bazı Türk dillerinde (Yakutça, Türkmence ve Halaççada) aslî uzun ünlüler bulunduğunu kabul ediyor; ancak bu aslî uzun ünlülerin Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve dolayısıyle Ana Türkçede bulunmuş olacağından şüphesi var; şüphesinin kaynağı da "bazı hatırı sayılır ulema" nın (bunlar kimlerse) bu konudaki karşı görüşleri ya da ikircimli tavırlarıdır.

Önemi nedeniyle yeniden vurgulamakta yarar görüyorum: Ana Türk dilinde aslî uzun ünlülerin varlığı teorisinin temeli Yakutça ile Türkmencede (ve son yıllarda Doerfer tarafından arkaik bir Türk dili olarak yeniden keşfedilen Halaççada) birçok kelimede aslî uzun ünlülerin var olması ve uzun ünlülü kelimelerin bu üç Türk diline birbirine denk gelmeleridir. "Beygir" anlamındaki kelime her üç dilde kısa *a* ünlüsü ile söylendiği halde (Yakutça, Türkmence *at*, Halaççа *hat*), "isim, ünvan" anlamındaki kelime Yakutça ile Türkmencede uzun *a* ile *at*, Halaççada da diftonglu uzun a ile a^{a}t biçiminde söylenir. Bu üç Türk dilinde bunlar gibi birbirlerine denk olan daha yüzlerce kelime vardır. Durum böyle olunca varılacak tek ve en doğru sonuç şudur: Ana Türkçede kısa ünlüler yanında aslî uzun ünlüler de vardı; bunlar bugünkü Türk dil ve lehçelerinin çoğunda kısaldı, fakat Yakutça, Türkmence ve Halaççada ya olduğu gibi ya da diftonglaşarak korundular. Aksi görüş, yani bu üç Türk dilindeki aslî uzun ünlülerin sonradan şu ya da bu nedenle ortaya çıkmış olabileceği görüşü, dilbilimine, dolayısıyle de bilime aykırı, bilimdışı bir görüş olurdu.

Kaldı ki Yakutça, Türkmence ve Halaççа gibi modern dillerde sistemli olarak korunan aslî uzun ünlülerin Türk dilinin tarihsel dönemlerinde, Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde de var olduğunu kanıtlayan örnekler de yok değildir. Örneğin, runik harfli Orhon yazıtlarında kelime başındaki *a* ünlüsü bir yazım kuralı olarak yazılmaz, yazıda gösterilmez. Ancak, kural böyle olduğu ve "beygir" anlamındaki kısa ünlülü *at* kelimesi her yerde a'sız yazıldığı halde, "isim, ünvan" anlamındaki kelime ara-sıra baştaki ünlüsü gösterilmek suretiyle, yani *at* okunabilecek biçimde yazılmıştır. Bunun gibi,

aç- eyleminin *a*'sı yazılmadığı halde, "acıkmak" anlamındaki *aç-* eylemi ve onunla eşsesli aç sıfatı da baştaki *a* ünlüsü gösterilerek, yani *āç-* ve *āç* okunacak biçimde yazılmıştır. Sayın Ş. Tekin'in uzmanı olduğu Uygur metinlerinde de Yakutça, Türkmence ve Halaççada uzun ünlülü olan bazı kelimelerin arasıra çift ünlü harfi ile yazıldıklarını biliyoruz: *oot* "ateş" (Trkm. ōt, Yak. uot, Hal. *hūot*), *oon* "10" (Trkm. *ōn*, Yak. *uon*, Hal. *ūon*), *uu* "uyku" (Yak. ū, Hal. *ū*), vb. gibi. Bu yazım biçimleri söz konusu kelimelerdeki ünlülerin Uygurcada da uzun söylendiklerinin açık kanıtlarıdır.

Aslî uzun ünlüler Arap harfli Orta Türkçe metinlerde de yazım yolu ile saptanabilir ve saptanmıştır da! Örneğin, Kâşgarlı Mahmut (Arap söyleyişi ile Mahmûd el-Kaşgarî diyemiyorum, kusura bakılmasın!) "beygir" anlamındaki *at* kelimesini tek elifle yazdığı halde, "isim" anlamındaki kelimeyi yan yana konulmuş çift elifle yazar: *aat*. "Hatırı sayılır ulemalar"ca eşsesli sanılan bu iki kelimenin yazımlarındaki bu farkın tek anlamı vardır, o da çift elifle yazılan ikinci kelimedeki *a* ünlüsünün uzun olduğudur!

Ş. Tekin'in etimolojisini eleştirdiğim o yazımda uzun ünlüler konusu ile ilgili olarak "Kaldı ki, Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler bugün hiçbir Türk dilinde ve lehçesinde yaşamıyor olsaydı bile, biz yine teorik olarak bu durumu (yani Ana Türkçede aslî uzun ünlüler bulunduğunu) kabul etmek zorunda kalırdık. Çünkü, aksi halde, Eski Türkçe (Uygurca) metinlerdeki yazımlarına göre eşsesli sanılabilecek birçok kelime çiftinin Oğuz grubu Türk dillerinde niçin farklı gelişmeler gösterdiğini bilimsel olarak açıklıyamazdık" demiş, bunu kanıtlamak için de bu gibi kelime çiftlerinin Oğuz grubu Türk dillerindeki farklı gelişmelerine örnekler vermiştim. Türkoloji konularına aşina olmayan genel okuyucu için yaptığım bu örnekli açıklama konusunda Ş. Tekin şöyle diyor: "Bu izahlardan ben hiçbir şey anlayamadım! Hamâkatımız bağışlana! Bu misâller tarihî dönemlerde de uzun ünlülerin var olduğunu isbata ne dereceye kadar yeter, bilemem". Sayın Ş. Tekin kusura kalmasın ama ben onun "Bu izahlardan ben hiçbir şey anlayamadım!" cümlesinin doğruluğuna inanmıyorum. Çünkü, anlıyamamış olmasına imkân ve ihtimal yok, bir; bu cümlesinin hemen ardından onunla çelişen "Bu misâller, tarihî dönemlerde uzun ünlülerin var olduğunu isbata ne dereceye kadar yeter, bilemem" cümlesi geliyor, iki. Açıklamayı hiç anlıyamamak başka, örnekleri yetersiz bulmak başka!

O yazımda, "yeterli olacağı" inancıyla beş kelime çiftini, yani on kelimeyi örnek olarak vermiştim. Ş. Tekin bu kadar örneği yeterli bulmuyor. O zaman kendisine Oğuz grubu Türk dillerinin sözlüklerine bakmasını, ya da daha kolayı bütün örnekleri içeren *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler* adlı kitabımıza göz atmasını salık veririm!

Uzun ünlüler konusunu galiba fazla uzattım! Şimdi, sayın Ş. Tekin'in "yazı yazmak" anlamındaki *yaz-* eyleminin türeyişi ile ilgili "yeni tez"ine gelelim.

Şöyle diyor "uzun ünlüler meselesinin henüz tamâmiyle halledilmemiş" olduğuna inanan Ş. Tekin: "Buna rağmen, bir an için bu uzun ünlü meselesinin halledilmiş olduğunu kabûl edelim. O zaman şöyle düşünebilir miyiz! 'hata etmek, günah işlemek' mânâsındaki fiil **yāz-* biçiminde Türkçenin eski devresinden beri uzun ünlülü olarak var olmuştur. yazı yazmak kavramı *yāz-* diye bir fiille ilk defa Oğuzcada ifâde edilmiştir. Ve biz bu bilgiyi Mahmûd el-Kâşgarî'den öğreniyoruz. Dil belki de bu noktada * *yāz-* fiiline yüklenen ikinci mânâyı yani "yazı yazmak" kavramını aslındaki yani uzun ünlüsündeki "hata etmek, günah işlemek" mânâsından ayırt edebilmek için ünlüyü kısaltmıştır. Böylece ortaya bir *yaz-* yazı yazmak fiili çıkmıştır. "

Hemen belirtelim ki Ş. Tekin'in bu yeni tezi de kabul edilebilir türden değildir. Çünkü, dildeki ses değişmeleri onu konuşanların konuşma alışkanlıklarından meydana gelen değişmelerden kaynaklanır. Dilde, semantik nedenlerle, anlam karışmalarını önlemek amacıyla bilinçli ses değişmeleri meydana gelmez. Bu doğru olsaydı dilde eşsesli kelimeler olmazdı! Gerçek şudur ki Ana Türkçedeki aslî uzun ünlüler kelimelerin anlamlariyle ilgili olmaksızın Türk dil ve lehçelerinin çoğunda kısalmış, böylece Türk dillerinde eşsesli kelime ortaya çıkmıştır. Örneğin Ana Türkçe *āt* "isim, ünvan" kelimesindeki *a* ünlüsü başka birçok dilde olduğu gibi Tatarcada da kısalmış ve "beygir" anlamındaki kısa ünlü *at* kelimesi ile eşsesli olmuştur.

Ş.Tekin yeni tezini kanıtlamak için Tatarcadan örnekler getirerek şöyle diyor: "Kazan Tatarcasında iki kelime vardır: *iyi* ve *izgi*. Bunların her ikisi de ET'deki *edgü* kelimesinden gelmektedir; ilki normal bir inkişaf yolu takip edip günlük dilde "iyi" manâsında kullanıldığı halde, *izgi* şekli ise (bu *ise* fazla!) teknik bir terim olarak "aziz ve mukaddes" manâsında az veya çok ET'deki şekli aksettirmektedir. Yani *izgi* kelimesi teknik terim olduğu için dilin gerektirdiği inkişafa ayak uydurmamıştır. (bk. R. Rahmeti Arat, *Atebetü'l- Hakayık* İstanbul 1951, s. 126)".

Önce bir iki düzeltme yapalım: Kazan Tatarcasında *iyi* diye bir kelime yoktur, *iğe* vardır; hatta bu da yoktur, bundan tü-

remiş *igêlék* "iyilik, hayır, fayda" kelimesi vardır! Ş. Tekin'in izgi biçiminde yazdığı kelime de Tatarcada, sondaki ünlüsü İngilizcede *shwa* adı verilen kısa ve çok zayıf bir *ĕ* olarak *izgĕ* biçimindedir ve şüphesiz ki bu da ET'deki *edgü* kelimesinden gelir. Ancak, evet ancak, ET'deki /d/ fonemi Tatarcada /y/ olduğuna göre (*edgü>eygü>iygi>ige*) d>z değişmesiyle meydana gelen *izgĕ* kelimesi öz Tatarca bir kelime olamaz, /d/ foneminin /z/ye değiştiği bir dil ya da lehçeden alınmış bir ödünçlemedir. Ş. Tekin'i Kazan Tatarcası *iyi* konusunda yanıltan hocası (ve hocam!) Rahmeti Arat olmuştur; çünkü Arat *igĕ* yazması gerekirken Türkiye Türkçesindeki gibi *iyi* yazıvermiştir! Ancak, Ş. Tekin Arat'ın aynı yerde Tatarcadaki *izgi* kelimesinin bu dile "eski yazı dilinden geçtiği" yolundaki açıklamasını farketmemiştir!

Gerçek şudur ki Tatarca *izgĕ* kelimesi bu dile (ve aynı zamanda Başkurtçaya, Kazakçaya, Özbekçeye ve Yeni Uygurcaya) ET *edgü* kelimesinin peltek ya da normal /z/ ile *ezgü* biçiminde söylendiği "eski yazı dili"nden geçmiş kitabî ya da edebî bir ödünçlemedir. Borovkov'un, sözlüğünü yayımladığı *Anonim Tefsir*'de (13. yüzyıl) bu kelime genellikle peltek /z/ ile *edgü* biçiminde, bir kez de normal /z/ ile *ezgü* biçiminde geçer: *ezgüler* "es-sâlihât" (s.70). Kelime Rabguzî'de (14. yüzyıl) *ezgü*, Çağataycada da *idgü, izgü* biçimlerindedir. (Radloff I: 1543). İşte, kelimenin bu z'li şekli eski dinî kitaplar yolu ile modern dillere de geçmiş bulunmaktadır: Tatarca ve Başkurtça *izgĕ*, Kazakça *ezgi*, Özbekçe *ezgu*, Yeni Uygurca *äzgü*.

Ş. Tekin dilde teknik terim olarak kullanılan kelimelerin genel ses değişmesi kurallarına aykırı olabileceği yolundaki iddiasını kanıtlamak için başka örnekler de getiriyor. Bunlardan biri *çekiç*, öbürü de *beyit* kelimesi. Şöyle diyor Ş. Tekin: "Öteden beri öğrendiğimiz bir kâide var: Vurgusuz hecenin dar ünlüsü düşer: *oğul* sonuna ek gelince *oğlu* şekline girer, *şehir* kelimesi *şehri* olur vs. vs. Fakat niye *çekiç* kelimesi * *çekçi* olmaz da çekici şeklinde sırıtır durur? Burada vurgusuz hece yok mu? Var. Dar ünlü yok mu! Var! O zaman niye bu ünlü düşmez ötekilerinde olduğu gibi?"

Yanıtlayalım: Sayın Ş. Tekin'in "Vurgusuz hecenin dar ünlüsü düşer" biçiminde verdiği ses değişmesi ya da düşmesi kuralı onun sandığı gibi genel bir kural olmayıp şartlı ve dolayısiyle sınırlı bir kuraldır. Örneğin *alın* kelimesinde meydana gelen ünlü düşmesi (*aln-ı*) ona benziyen gelin kelimesinde gerçekleşmez (*gelin-i*). Bunun gibi *beniz* ve *geniz* kelimelerinde görülen bu olay (*benz-i, genz-i*) bunlarla aynı yapıda görünen *deniz* kelimesinde görülmez *(deniz-i)*, vb. vb. Türk dilibilimi bu ünlü düşmesi olayının fonetik şartlarını henüz tam olarak saptayabilmiş değildir.

Ancak, Türkiye Türkçesi için şimdilik şu kadarı söylenebilir sanırım: Bu olayın meydana geldiği kelimelerde düşen dar ünlüden önce ya da sonra, veya hem önce hem sonra ya bir ünlümsü (*r,l, n*) ya da *ğ, y, v* ve *m* ünsüzlerinden biri vardır: *burn-u, karn-ı, aln-ı, gönl-ü, eğn-i, beyn-i, kayn-ı, bağr-ı, ağz-ı, göğs-ü, benz-i, genz-i, ayrıl-, kayrıl-, sıyrıl-, devril-, kavrul-, savrul-, yayl-ım, bükl-üm, tıkl-ım, tükr-ük, süprül-, avc-u, kavş-ak, omz-u* vb. gibi. Ancak, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, bu fonetik şartların bulunduğu her kelimede ünlü düşmesi gerçekleşmez: benz-i, genz-i fakat deniz-i, alnı fakat gelin-i, vb. Bunun nedenini şimdilik bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz bir şey var: Ş. Tekin'in verdiği *çekiç* örneğinde ünlü düşmesi için gerekli bu şartların hiçbiri yok! Ayrıca, çekiç kelimesi büyük bir olasılıkla öz Türkçe bir kelime olmayıp İran kökenli bir ödünçlemedir. Kelime Eski İrancada *çakuş* biçiminde, Yeni Farsçada da ikinci hecesi uzun ünlülü (yine uzun ünlüler!) olarak, *çakūc, çakūç* biçimlerindedir. (bk. Doerfer, TMEN III; 86)

Şehir kelimesindeki *i*'nin düşmesine gelince, hemen belirtelim ki bu kelime Türkçe kelimelerde vurgusuz orta hecedeki dar ünlünün düşmesi olayı için uygun bir örnek değildir; çünkü kelimenin aslı Farsça tek heceli *şehr* olduğuna göre buradaki *i* ünlüsü bizim kattığımız bir ünlüdür, çekimde açık orta hece ünlüsü durumuna girince zaten düşecektir!

Ş. Tekin *beyit* kelimesinin durumu ile ilgili olarak da şöyle diyor: "Benim neslim ve benden önceki hürmetlilerim hep bu kelimeyi *filân beyti oku* veya *bu beytin manâsı nedir?* şeklinde kullanırlardı. Yeni nesiller ise bu kelimeyi hep *beyiti, beyitin* vs. şeklinde kullanıyorlar... Bu ne demek? Bu şu demek, eski nesil için *beyit* kelimesi dilin günlük kelimelerindendi; dilin adı geçen kâidesine uyarak *beyti* şeklini alıyordu... Bu kelime sonradan kitaplardan öğrenilen bir kelime, teknik bir kelime hâline geldi, tıpkı belli bir mesleğin kelime hazinesine âit, kullanım alanı dar olan *çekiç* gibi. Onun için de dilin umûmî kâidesine ayak uydurmadan *beyitin, çekicin* şeklinde boy gösteriyorlar".

Çekiç kelimesindeki *i*'nin düşmeme nedenini yukarıda açıkladım. Şimdi *beyit* örneğine gelelim. Arapça *beyt*'ten gelen *beyit* kelimesindeki *i*'nin açık orta hece ünlüsü durumuna girince genç kuşakların dilinde düşmemesi ve *beyti* yerine *beyiti* biçiminde söylenir olması da bu kelimenin teknik bir terim olması nedeniyle değil, yaş-

lılarla gençler arasındaki bilgi ve kültür farkından, daha doğrusu gençlerdeki Osmanlıca bilgisi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Arapça havz, cevz, satr, sinf ve sadr kelimeleri de Osmanlıca bilmeyen halkın dilinde *havuz, ceviz, satır, sınıf* ve *sedir* biçimlerini almamış mıdır? Bunların ikinci hecelerindeki türeme dar ünlüler açık orta hece ünlüsü durumuna girince eskiden düşerken ya da düşürülürken bugün yerlerinde kalmıyorlar mı? *Beyit* kelimesi de bunlara katılmak üzere olan yeni bir örnekten başka bir şey değildir.

Özetlemek gerekirse, Ş. Tekin' in Ana Türkçe * *yāz-* "yanılmak, yoldan sapmak, hata etmek" anlamlarındaki eylemin Oğuzlar Müslüman olunca uzun *a*'sının kısaltılarak yeni bir anlam kazanması, ya da bu eyleme "yazı yazmak" anlamı da verilince birincisinden ayırt edilmesi için bunun kısa *a* ile söylenir olması yolundaki yeni tezi dildeki ses değişmelerini kelimelerin anlamlarıyle ilgili sayması ve dilde bilinçli ses değişmeleri yapıldığını sanması nedeniyle kabul edilemez. Dildeki ses değişmelerinin kelimelerin anlamlariyle ilgisi yoktur. Dildeki ses değişmeleri onların yapıları ve anlamlarıyle değil, dilin en küçük anlamsız birimleri olan fonemlerle ilgilidir (krş. Saussure, *Course in General Linguistics*, New York 1959, s. 143; Bloomfield, *Language*, New York 1961, s. 351).

"Yazı yazmak" anlamındaki *yaz-* eyleminin çıkışı üzerine ileri sürdüğü yeni tezini böylece kanıtlamış olduğuna inanan sayın Ş. Tekin yazısını şöyle bitiriyor: "T. Tekin şimdi soracak: 'Bütün bunlar neyi kanıtlar?' Cevabımız şudur: "Bunlar hiç bir şeyi kanıtlamaz, aziz dostum, hiç bir şeyi! Sadece çok yazmakla çok hataya düştüğümüzü kanıtlar!".

Elhak doğrudur! Doğru söze ne denir?! Gerçekten, biz yazdıkça ya da yazıştıkça hatalarımız da çoğalıyor. Başlangıçta yalnızca "yanılmak, yoldan sapmak, hata etmek" anlamındaki ana Türkçe * *yāz-* eyleminin ünlüsünü kısa sanmakla yanılmıştık. Sonra buna Eski Türkçe *edgü* "iyi" kelimesinin Tatarcada *iyi* ve *izgi* biçimlerinde iki farklı gelişme gösterdiği yolundaki yanılgımız eklendi. Daha sonra da *çekiç* kelimesindeki i ünlüsü niye düşmüyor diye boş yere şaştık! Öyle görünüyor ki biz sözü uzattıkça, yanıta yanıt verdikçe hataların sayısı daha da artacak. İyisi mi bu tartışmayı daha fazla uzatmadan burada keselim, herkes hataları ve sevapları ile baş başa kalsın!

1 "Bilin Bakalım Yazı Yazmak Nereden Geliyor?", Tarih ve Toplum, sayı 78 (Haziran 1990), ss. 330-333.

2 "Yazı Yazmak Günah İşlemek Değildir", Tarih ve Toplum, sayı 85 (Ocak 1991), ss. 20,22

3 "Tekinler Yanıtlaşıyorlar", Tarih ve Toplum, sayı 88 (Nisan 1991), ss. 202-205.

"Türk Dilleri" mi, "Türk Şiveleri" mi?

TALAT TEKİN

Sayın Ş. Tekin bana verdiği yanıtta benim Yakutça, Türkmence ve Halaççа için kullandığım "Türk dilleri" deyimine de takılıyor. Ona göre bu deyim doğru değildir. "Türk şiveleri, Türk lehçeleri" demeliymişiz, doğrusu da buymuş. Ş. Tekin dostumuz özelilkle Ayaz Melikov adlı bir Tatar gencinin bir yazısından etkilenmiş. Yazısının dergide bir sayfayı dolduran kısmında Pantürkist duygularla bana yüklenmiş, veryansın etmiş. Ş. Tekin konuyla doğrudan ilgili olmayan bu bahsi şöyle sona erdiriyor: "Şimdi aziz dostum T. Tekin, ictimâî bir hâdise olarak Orta Asya'da Türk dilleri vardır, bunlar son 70 yılda siyasî baskılarla yaratılmışlardır. ama baskılar altında kalarak istemeye istemey e bu dilleri yaratanların bizzat kendileri bu durumu değiştirmek istemektedirler: Tek bir alfabe, tek bir yazı dili istemektedirler. Bu masum istekler karşısında bizim katkımız, en azından "bilimselcilik" oyunumuzu bir süre için askıya alıp, kendilerinin değiştirmek istedikleri bu ictimâî hâdiseye set çekmemek olmalıdır! Yani aziz dostum, "ORTA ASYA'NIN TEK ALFABELİ TEK YAZI DİLİNE" GİDEN YOLDA BİZİM Türk dilleri vardır diye değil, Türk şiveleri, Türk lehçeleri vardır! DİYE BAĞIRMAMIZ GEREKMEKTEDİR!"

Bu konunun tartışmasına girmeden önce şu noktayı vurgula-

mak isterim: Ben "bilimselcilik oyunu" oynamıyorum; tarafsız bir bilim adamı olarak konumla ilgili olan her şeyin adını doğru koymağa çalışıyorum, o kadar.

Pantürkist duygularla coşmuş görünen Ş. Tekin'i onun gibi büyük harflerle bağırmadan , soğukkanlılıkla yanıtlıyayım:

1. "Türk dilleri" deyimini ben icat etmedim. Türkolojinin kurucusu Radloff daha 1882'de Leipzig'de yayımlanan kitabına Phonetik der nördlichen Türksprachen (Kuzey Türk Dillerinin Sesbilgisi) adını vermişti; karşılaştırmalı Tür dilbiliminin kurucularından, Ş. Tekin'in hocasının hocası Bang da yazılarında genellikle "Türksprachen" (Türk dilleri) deyimini kullanmıştı: "Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen" I ve II (SBAW 1916 ve 1917), "Das negative Verbum der Türksprachen" (SBAW XVII, 1921), "Aus dem Leben der Türksprachen" (Ostasiatische Zeitschrift VIII, 1919/1920), vb. Bang'ın öğrencisi ve Ş. Tekin'in hocası ünlü Türkolog A. von Gabain de aynı deyimi benimsemiştir: "Charakteristik der Türksprachen", (Handbuch der Orientalistik V. 1962). Ramstedt, Räsänen, Poppe, Menges ve Derfer gibi ünlü Türkologların hepsi de "Türk dilleri" deyimini kullandılar ve kullanıyorlar. Bunlardan Poppe'nin Türk dileri için "Turkic languages" ya da "Chuvash - Turkic languages" deyimlerini kullanması özelilkle önemlidir; çünkü kendisi, bilindiği gibi, Rusya Almanlarındandır ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında ailesi ile birlikte Batı'ya sığınıp Berlin'e gelmiş, daha sonra da Amerika'ya yerleşmiş antikomünist bir bilgindir. Ama politik görüşlerini bilimsel çalışmalarına karıştırmamış, "Turkic languages" yerine "Turkish dialects" dememiştir! Adlarını anladığım öbür Batılı Türkologlar da en az Poppe kadar antikomünisttir. Ama eserlerinde hep "Türk dilleri" deyimini kullanırlar. Şimdi bütün bu antikomünist Türkologlar meslek hayatları boyunca "bilimselcilik " mi oynamışlardır?

Evet gerçek şudur ki "Türk dilleri" deyimini yalnız Sovyet Rusyalı Türkologlar değil, bütün Batılı Türkologlar kullanmışlardır.Bugün de onların öğrencileri olan genç Türkologların hepsi bu deyimi kullanıyor. "Türk dilleri" yerine "Türk lehçeleri", hatta "Türk şiveleri" deyimlerini kullanmakta direnenler ise R. Rahmeti Arat ile "Türk dili bir bütündür, parçalanamaz!" diye yazılar yazan Prof. M. Ergin ve onun yolunu izleyen yerli "ulema"lardır. Harvard Üniversitesi gibi seçkin bir Amerikan üniversitesinde hocalık yapan Ş. Tekin'in de bunlar arasında yer alması şaşılacak şey doğrusu!

2. Çuvaşça, Yakutça, Halaççça, Tuvaca, Hakasça, Özbekçe, Yeni Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, "lehçe" y ada şive" değil, ayrı birer dil'dirler; Ana Germenceden çıkmış İngilizce nasıl aynı ana dilden çıkmış Almancanın bir diyalekti sayılamazsa, ya da Almanca nasıl İngilizcenin bir "lehçe" si değilse, Latinceden çıkmış Fransızca nasıl aynı anadilden çıkmış İtalyancanın bir diyalekti sayılamazsa ya da İtalyanca nasıl Fransızcanın bir "lehçe"si değilse, yukarıda bir kısmını saydığımız diller de Türkçenin ya da birbirlerinin diyalektleri olmayıp bir Anadilden çıkmış fakat bugün aralırında karşılıklı anlaşılabilirlik kalmayacak kadar farklılaşmış ayrı birer dil'dirler. Türkçe "Nasılsınız?" gibi basit bir cümlenin Çuvaşçası "Minle purinatir?", Yakutçası "Haydah oloroğut?", Tuvacası " Kandığ amıradıp çor siler?", Hakasçası "Haydi çurtağlapçazar? ", Kırgızcası "Kanday turasıngar?", Kazakçası da"Hal jağdayınıgız kalay?" dır. Aynı soruyu Tatarlar "Sawmısız, isenmisiz?" , Başkurtlar "Hawmıhığıd, ihenmihigid?" ya da "Nisik yeşeyhigid"Türkmenler "Güzeranıngız neneng?", Azeriler de "Kefiniz necädir?" diye sorarlar. Kısacası, Türkçe " Nasılsınız?" gibi basit bir cümleyi, Türkmenler ve Azeriler de dahil olmak üzere, Türk dillerinin herhangi birini konuşanlar anlayamazlar. Türkiyeli bir Türk de onları anlıyamaz. Sayın Ş. Tekin hariç tabii. Ama karşılıklı anlaşılabilirlik testi Türkologlar arasında değil, sıradan konuşurlar arasında yapılır!

3. Komünizmin politik ve ekonomik bir sistem olarak çöktüğü ve Sovyetler Birliğinin dağılmağa yüz tuttuğu şu günlerde SSCB'deki Türk halklarının ekonomik, kültürel hatta politik bağımsızlık isteklerini desteklemek, özellikle onlara kültürel bağımsızlıklarını kazanmada yardımcı olmak herkesten önce bize düşer. SSCB'deki Türk halklarının Tür dillerinin hiçbiri için uygun olmayan Kiril alfabesini değiştirip Latin alfabesini kabul etmek istemeleri de herkesten önce bizleri sevindirir. Ancak, Çuvaşçanın, Ya kutçanın, Tuvacanın, Hakasçanın, Kazakçanın, Kırgızcanın ve daha başkalarının Latin alfabesi ile yazılmalarının bizim bu dilleri anlamamıza fazla yararı olmayacağı da açıktır.Çünkü sorun alfabe sorunu olmayıp dil farklılaşması sorunudur. Çıngız Aytmatov'un Camiyla adlı uzun öyküsünün ilk cümlesi olar Ar dayım bir cakka col cürördö men uşul alkagı cönököy cıgaçtan casalgan süröttün aldına kelip turam cümlesini anlıyabilmek için Latin alfabesinin hiçbir yararı olmaz, Kırgızca bilmek gerekir!

4. SSCB'deki ve Çin'deki Türk dilleri Sovyet Devrimi'nden sonra değil, bu devrimden çok önce farklılaşmışlardır. Vaktiyle yayımlanan bir yazımda da belirtmiş olduğum gibi, * Çağataycayı dört -beş yüzyıl kadar ortak yazı dili olarak kullanmış olan Orta Asya ve İdil-Ural

Türk halkları günlük konuşmalarında, hiç şüphesiz, baştan beri kendi diyalektlerini ullanıyorlardı. Bu diyalektler arasındaki fark giderek daha da büyüdü ve dil farkı haline geldi. Çağatayca da geniş halk yığınlarınca artık anlaşılmaz olmuştu. Bunun içindir ki 19. yüzyılda Tatar aydınlarından Abdülkayyum Nasıri (1985-1902) eserlerini 1860'lı yıllardan başlayarak ilk kez yerli Tatar diyalekti (Kazan Tatarcası) ile yazdı ve böylece Tatar yazı dilinin temellerini atmış oldu.

Tatarları Kazak aydın ve edebiyatçıları izledi. Kazak edebiyatının doruğu Abay Kunanbayev (1845-1904) ile Kazak eğitimcisi ve yazarı Ibıray Altınsarın (1841-1904) Rus ve Batı edebiyatlarının klasiklerini aşağı yukarı aynı yıllarda ilk kez Kazakçaya çevirdiler ve böylece modern Kazak yazı dilinin temellerini attılar.

Yine aynı yıllarda, ünlü Azeri dramaturgu Mirza Fethali Ahundov (1812,1878) komedilerini Osmanlı Türkçesi ile değil, yerli Azeri (Bakû) diyalekti ile yazdı ve Azeri yazı dilinin kurucusu oldu. Hasan Beg Zerdabi (1893-1907) tarafından çıkarılan Ekinçi gazetesinin de Azeri diyalektinin yazı dili olarak gelişmesinde büyük rolü olmuştur. 1917'de Sovyet Devrimi patlak verdiği zaman Azeri Türkçesinin yazı dili olarak en az yarım yüzyıllık bir geçmişi ve geleneği vardı.

Türkmencenin yazı dili olarak kullanılmağa başlanması ise Azeriden de eskiye gider. Türkmenlerin en büyük şairi Mahdumkulı (1733-1782) şiirlerini, bilindiği gibi, Çağatayca değil, Türkmence söylemiş ve yazmıştır.

Özetlemek gerekirse, Tatarca, Kazakça, Azeri Türkçesi ve Türkmence Sovyet Devrimi'nden çok önce ayrı birer yazı dili olarak ortay açıkmış bulunuyorlardı. Bunlara Çağataycadan gelişen Özbekçe ile Yeni Uygurcayı da eklemek gerekir. Devrim'den sonra yazı dili olan Türk dil ve diyalektleri ise şunlardır: Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca, Başkurtça, Kırgızca, Karakalpakça, Nogayca, Karaçayca-Balkarca, Kumukça. Sovyetlerin Devrim'den sonra yazı dili yaptığı bu diller için yalnızca Karakalpakçaya itiraz edilebilir; çüünkü Karakalpakça Kazakçaya oldukça yakındır ve pekâlâ Kazakçanın bir diyalekti sayılabilir. Buna benzer bir itiraz da 1957'den beri Kiril alfabesiyle yazılmağa başlayan Gagauzca için yapılabilir. Çünkü Gagauzca, Balkan ülkelerindeki Rumeli diyalektleri gibi Türkçeye yakındır. Ancak unutmamak gerekir ki ayrı bir etnik kimliğe sahip olan Gagauzlar Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında ve bize oldukça uzak bir Sovyet Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Günün birinde bağımsızlıklarına kavuşur ve kendiler isterlerse Türkçeyi yazı dili olarak kullanabilirler. Bu her şeyden önce onlar üzerindeki kültürel etkimizin derecesine bağlıdır. Bu münasebetle şu noktayı vurgulamak isterim: Latin alfabesini kabul etseler de ne Azeriler ne Türkmenler ne de SSCB'deki ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki öbür Türk halkları kendi yazı dillerini bırakıp Türkiye Türkçesini ortak yazı dili olarak kabul etmek istemiyeceklerdir. Bütün Türk halkları için tek yazı dili bir ütopyadır.İkinci bir Gaspıralı İsmail Bey girişimi ancak hüsranla sonuçlanır.

* T. Tekin, "Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik "İddiası", Türk Dili, c. XXXVI, sayı : 310 (Temmuz 1977), ss. 14-18.

İletişim'den

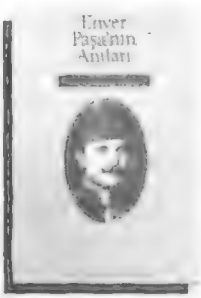

ENVER PAŞA'NIN ANILARI (1881 - 1908)
Yayına Hazırlayan
Halil Erdoğan Cengiz
Türkiye'nin yakın tarihine yön vermiş İttihat ve Terakki önderinden kalma, "hatırat" niteliği taşıyan tek metin.

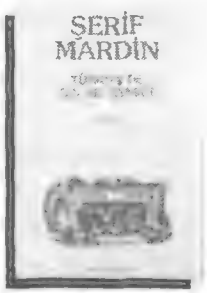

TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET
Şerif Mardin
Prof. Şerif Mardın'in çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerinin sistematik bir derlemesi olan dizinin üçüncü kitabı

BEN FRANKFURT'TA ŞOFÖRKEN
Aydın Engin
12 Eylül'ün "yurtdışında yakaladığı, yanı yakalayamadığı" Aydın Engin'in Almanya'da şoförlük yaparken başından geçen ırılı ufaklı, tatlı tatsız" olaylar..

DAĞITIM
İletişim Pazarlama A.Ş. İstanbul Klodfarer Caddesi İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 Tel: 516 22 63-64
Ankara Selanik Caddesi No. 72/A Kızılay 06640 Tel. 125 06 82 İzmir 859. Sokak No. 1/8 Konak 35250 Tel. 13 10 40

Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asılzâdesi: Yusuf Nasi

GAD NASSİ

Enkizisyon zoru ile Hıristiyanlığı kabul etmiş bir Yahudi aileden, Portekiz'de doğmuş olan João, Osmanlı topraklarına yerleştikten sonra Yahudiliğini ilân etmiş, Yusuf Nasi ismini kullanmıştır. Birçok siyasal olaya karışan ve II. Selim'in saltanatı sırasında gücünün zirvesine ulaşan Yusuf Nasi karşısında, devrinin en büyük devlet adamlarından Sokullu'yu bulmuştur.

1492 yılında, İspanya'daki son Arap dayanağı Endülüs'ün İspanyollar tarafından fethi, Hıristiyan olmakla ülkeyi terketmek arasında bir seçim yapmak zorunluğunda bırakılan Müslüman ve Yahudilerin İspanya'dan ayrılmalarına yol açtı. Bilâhare, Portekiz de, Enkizisyon yasalarını benimseyecekti.

Din hürriyetinin devletin teminatı altında olması, II. Beyazıt'ın bu göçmenlere memleketinin kapılarını açması ile başlatılan siyasetin devam etmesi, İberik Yarımadası Yahudilerine 16. yy. boyunca Osmanlı topraklarına yerleşme olanağını sağladı. Bu göç akımı içerisinde İstanbul'a ayak basan Yusuf Nasi, halası Grasya ile beraber, Avrupa'nın en büyük servetlerinden birinin başında bulunmaktaydı. Bu servet, Avrupa Kıt'asının en önemli limanlarını, ticaret ve siyaset merkezlerini bir ağ gibi ören bankacılık şebekesi ile, Hindistan ile Avrupa arasındaki ticareti elinde bulunduran bir denizcilik şebekesine dayanmaktaydı.

Yusuf Nasi İstanbul'a ilk geldiğinde Grasya, doğup büyüdüğü Lizbon'u çoktan terketmiş, Londra ve Anvers'te kaldıktan sonra İtalya'ya geçmişti. Günün birinde, dinsel vecibelerini egemence yerine getirebilmek arzusu ile, Osmanlı İmparatorluğuna sığınmayı tasarlamaktaydı. Yusuf Nasi ise, bu amaçla İstanbul'a evvelce uğramış, saray çevreleri ile bu konuyu görüşmüş, Kanunî'nin desteğini elde etmişti.

Grasya, Venedik'te bulunduğu sırada, gizlice Museviliği uyguladığı iddiası ile tutuklanmış, servetine el konmuştu. Kanunî'ye müracaat eden Yusuf Nasi, yardımını ister. Kanunî, Venediğe özel bir temsilci göndererek, Osmanlı teb'ası olmak isteyen bir kimsenin, devletinin himâyesinde olduğunu bildirir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinin bozulmasını arzu etmeyen Venedik, Grasya'yı serbest bırakarak, servetini iade eder. 1553 yılında Grasya, 40 silâhlı kişinin refakatinde, bir dizi saltanat arabası ile İstanbul'a azametli bir şekilde varır. Kanunî tarafından şerefine verilen bir ziyafetten sonra, Galata'da Boğaz sırtlarında "Belveder" diye tanınan sarayına yerleşir. Zamanla Belveder, toplumsal ve siyasal konuların görüşüldüğü, devlet adamları, yabancı devletlerin temsilcileri ve Yahudi Cemaati ileri gelenlerinin ziyaret ettiği bir merkez halini alır. Museviliğini ilân eden Yusuf Nasi, halasının kızı Reyna ile evlenir.

Kanunî'nin Sarayında

Nasi ailesi, Avrupadaki ilişkileri sayesinde, orada olup bitenlerden ve bu arada siyasal gelişmelerden devamlı olarak haberdardı. Yusuf Nasi'nin şahsen tanıdığı kişiler arasında Hollanda krali-

Yusuf Nasi, halası Grasya Mendes Nasi ile Venedik'te. Arthur Szyk, temsilî resim.

yet nâibesi Mary, Fransa Kralı I. François, İspanya Kralı II. Philip, Habsburg hanedanından Maximilien, İtalya'daki birçok devlet ileri gelenleri bulunmaktaydı. Kutsal Roma İmparatoru V. Charles ise bizzat, şövalye unvanını kendisine vermişti..

Yükselme Çağının zirvesinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki devamlı hüsûmet, bu devletlerin askerî güçleri, siyasal amaçları ve iktisadi durumları ile ilgili her türlü bilgiyi, değerli kılmaktaydı. Bu bakımdan, Yusuf Nasi'nin malî gücünün yanısıra, Avrupa işlerini bilmesi, Avrupa saray çevrelerine yakınlığı ve bu çevrelere etkili olabilmesi kendisine, Osmanlı yönetimi düzeyinde özel bir mevki kazandırmıştı.

Kanunî'nin Frenk Beyi anlamında "Franci Bey" diye hitap ettiği Yusuf Nasi, şahsen danıştığı, saraya serbestçe giren divan toplantılarına kabul edilen, devletin dışişlerinde söz sahibi bir kimse idi.

II. Selim'le Dostluğu

Yusuf Nasi, 1544 yılında İstanbul'a yerleştiğinde, Kanunî'den boşalacak Osmanlı tahtının iki vârisi mevcuttu: Selim ve Beyazıt. İkisinin büyüğü Selim,

Sadrâzam Rüstem Paşa tarafından desteklenmekte, ordu ise Beyazıt'ı tutmaktaydı. Yusuf Nasi, bu sıralarda her ikisi arasında bir seçim yapmak durumunda değildi. Şehzade Selim ise, kendisine özel bir yakınlık göstermiş, Yusuf Nasi'yi cevahircisi olarak ilân etmişti.

1599 yılında, taht kavgası belirli bir hal aldı. Devletin ileri gelenleri iki şehzadeden hangisini tuttuklarını açıkça belli etmekte temkinli davrandıkları sırada Yusuf, Padişahtan Kütahya'da bulunan Selim'i ziyaret etmek için müsaade ister. Beraberinde kıymetli eşyalar, silâh ve atlardan oluşan yüklü bir hediyeyi Selim'e sunar. Bazı tarihçiler, bu hediyenin para ve eşyaca, Beyazıt'a karşı girişilecek mücadeleyi finanse edebilecek güçte olduğunu ileri sürmüşlerdir. Selim ise, Yusuf'un bu davranışını ömrü boyunca hatırlayacaktır.

Selim'le Yusuf arasındaki arkadaşlık, birçok söylentilere yol açmıştır. Bu arada Selim'in, Nasi'nin yakın akrabalarından birinin oğlu olduğu, Hürrem Sultan tarafından sarayda büyütülerek, kendi oğlu olarak gösterildiği ileri sürülmüştür. Selim'in gözdesi diye de bilinen Yusuf Nasi, Müslüman olmadığı halde, resmî görev yüklenebilmesi için, II. Selim tarafından, "saray müteferrikliği"ne getirtilmiştir.

Naksos Dükası

Kanunî'nin ölümünü takiben, Rumeli'de bulunan ordugâhta padişah ilân edilmek üzere yola çıkan Selim'e refakat edenler arasında Yusuf Nasi de bulunmaktaydı. Filibe'ye vardıklarında Selim, kendisine Naksos Adası ile Oniki Ada'nın yönetimini verdiğini bildirir.

Naksos (Nakşa), Ege'deki Yunan Adalarının en büyüğü olup, çevresindeki adalarla birlikte, günümüzde de, bir idarî bölge teşkil etmektedir. 1207 yılında, Haçlı Seferleri sırasında Venedikli bir asılzâde tarafından Bizans'tan koparılan Naksos ve Oniki Ada, bir dükalık olarak tanınmaktaydı. Venediğin etki ve himayesi altında olan Naksos Dükalığı, Barbaros tarafından ele geçirildikten sonra da, yerli asılzâdeler tarafından yönetilmeğe devam edilmişti. Yusuf Nasi ise, Osmanlıların doğrudan doğruya atadığı ilk yöneticiydi.

Fransa ile İlişkileri

Yusuf Nasi, İstanbul'a geldiğinde, başlarda, Fransa'da kalmış, hâlen bu ülkede, birtakım ticarî menfaatlere sahipti. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında, Habsburg Hânedanına karşı, bir ittifak mevcuttu.

Fransa'nın mutlak bir şekilde desteklenmesinden yana olmayan Yusuf Nasi'ye karşı Fransa, zamanla olumsuz bir tutum takınır. Yusuf, evvelce Fransa'ya vermiş olduğu 150.000 düka altını tutarındaki borcunun iadesini talep eder. Fransa, ülkesinde Yahudilerin ikamet etmelerinin ve iş sahibi olmalarının kanun dışı olduğu, bu yüzden de Fransa'da elde etmiş olduğu servetin kendisine ait olmadığı gerekçesi ile, borcunu iade etmeyi reddeder.

Osmanlı Devleti ise, Fransa ile yakın ilişkilerine rağmen borcun geri verilmesinde ısrar eder. Neticede, Fransa borcunu kabul eder fakat, borcun ödenmesi için kendisine mühlet tanınmasını ister. 1565 yılında Kanunî, Fransa Kralı IX. Charles'a şahsî bir mektup göndererek bu borcun, "bir adalet ve sadakat nişanesi, Fransa ile olan dostluğun bir ifâdesi olarak" iadesini ister.

1568 yılında II. Selim, imzaladığı bir fermanla, Osmanlı limanlarında demirleyen Fransa bandıralı gemilerin mallarının

üçte birine el konmasını emreder. Öncelikle, İskenderiye'de demirleyen gemilerin malları müsadere edilir ve diğer limanlardaki gemilere de bu kararın uygulanması için teşebbüse geçilir. İki devlet arasındaki "kapitülasyon" antlaşmasının ihlâl edildiğini ileri süren Fransa'nın sert tepkisi üzerine, bu işlem durdurulur.

Bu sıralarda, Fransa'nın İstanbul Elçisi Grandchamp, Yusuf Nasi'nin dürüstlüğüne ve Osmanlı İmparatorluğuna sadakatine gölge düşürecek bir komplo hazırlayacaktır. Hazırlamış olduğu plana göre, Fransa tarafından gönderilecek yaşlı ve hürmet telkin eden bir kimse, Nasi'nin borcunu ispat etmek için kullandığı belgelerin sahte olduklarını ileri sürecektir. Ayrıca Yusuf'un eski bir yardımcısının aracılığı ile edilen şahsî mektup kâğıtları ve elyazısının taklit edilmesi ile düzenlenecek belgelerle, Papa ve İspanya Kralı gibi İmparatorluğun düşmanları ile mektup baştığı ve böylelikle devlet sırlarını ifşa ettiği iddia edilecektir. Grandchamp, Fransa Kralı IX. Charles ve Anakraliçe Catherine de Médicis'ye yazdığı 3 Ekim 1569 tarihli mektupta, bu planını açıkça izah etmekten çekinmemiştir.

Bu planın ne şekilde geliştiği, tam olarak bilinmemektedir. Fransız Elçisine yardımcı olan Davud isimli kişinin Rodos'a sürülmüş olması ve Yahudi din adamları tarafından lânetlenmiş olmasından, Grandchamp'ın hazırlamış olduğu hilekârlığın ortaya konmuş olduğunu anlamak mümkündür.

Bütün bunlara rağmen, iki devlet arasında imzalanacak yeni ticaret antlaşmasının hazırlanmasında, Osmanlı İmparatorluğunu, Yusuf Nasi temsil edecektir. Dikkatimizi çeken başka bir husus ise, Fransa'ya sunulan antlaşma metninin, İbranice kaleme alınmış olmasıdır.

Kıbrıs'ın Fethi

1569 yılında, Venedik'teki silâh deposu indifa eder ve şehirde büyük bir paniğe yol açar. Haber, Yusuf Nasi'nin adamları vasıtası ile İstanbul'a ulaşır. Patlamaya kimlerin sebep olduğu bilinemez. O kadar ki, Yusuf Nasi'nin bu olayın arkasında olduğu söylentileri yayılır. O sıralarda Müslüman halk, İspanya'da bir isyan hareketini başlatır. Osmanlı donanmasının, Müslümanlara yardımcı olabilmesi, Akdeniz'deki harekât gücüne bağlıdır. Venedik ise, Ege Deniz'ine olan hâkimiyetinin yanı sıra, Doğu Akdeniz'in anahtarı sayılan Kıbrıs'a hükmetmektedir.

Venediğin aleyhinde yürütülecek bir siyasete, II. Selim'in aklı yatmakta, bu tutum, Kaptanıderya Piyale Paşa tarafından da desteklenmekteydi. Yahudilere karşı düşmanca tutumunun yanısıra, ailesini evvelce tutuklamış olan Venedik'le hesabını unutmayan Yusuf Nasi ise bu siyaseti, başından beri benimsemişti. Birçok tarihçi, Yusuf Nasi'nin, Kıbrıs Seferinin başlatılması ile ilgili kararın alınmasında en önemli rolü oynadığı görüşünü paylaşmıştır.

Bir söylentiye göre Yusuf, II. Selim'e sunduğu leziz şarabın Kıbrıs'tan geldiğini anlatarak kendisini, Kıbrıs'ı fethetmeye ikna etmiştir. II. Selim de, Yusuf Nasi'ye Kıbrıs Krallığını vâdetmiştir. Kıbrıs'ın fethi için Venediğe açılan savaşın gerçek nedenini hiç şüphesiz, Kıbrıs'ın geopolitik özelliği teşkil etmiştir. Bu söylenti ise, savaş kararının alınmasında, Yusuf Nasi'nin payını îma etmesi bakımından anlamlıdır.

23 kasım 1569 tarihini taşıyan bir mektupta Venediğin İstanbul temsilcisi, "Yusuf Nasi'nin Kıbrıs Seferini başlatacağını iddia ederken, takındığı güven, bu seferin başlatılması kararının alındığı izlenimini uyandırmaktadır" ifâdesini kullanmıştır. 1570 yılının ilkbaharında Osmanlı Sultanı, Venediğe gönderdiği bir ültimatomla, Kıbrıs'ın teslimini isteyecekti. Temmuz ayının başında, Türk ordusunun Kıbrıs'a ilk çıkarmayı yapması ile başlayan fetih ha-

Nasi ailesinin öyküsü, Enkizisyon'dan bunalan Yahudilerin kaderinin, Osmanlı İmparatorluğu tarafından ne şekilde etkilenmiş olduğunu simgelemektedir: soldaki sayfa, Haç'ın tehdit ettiği bir Yahudi ailesi; altta, Grasya Nasi, İstanbul'daki sarayında bir toplantıyı yönetirken.

rekâtı ise, yaklaşık olarak bir sene içerisinde tamamlanacaktı.

Sokullu ile Rekabeti

Yusuf Nasi'nin Padişah'a yakınlığı ve bu arada Osmanlı siyasetini etkilemiş olması, Sokullu Mehmet Paşa tarafından hoş karşılanmamıştır. II. Selim'in tahta geçmesi ile bu hoşnutsuzluğu daha da artmıştır. Sokullu aynı zamanda, II. Selim'in damadı idi. Yusuf Nasi, devletin birçok ileri geleni tarafından da desteklenmekteydi. Bu arada Kaptanıderya Piyale Paşa ve II. Selim'in kızkardeşi olan eşi, Yusuf'un yakın dostları arasında idi.

Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetini engelleyen en büyük gücün İspanya olduğuna inanan Sokullu, İspanya'yı da kontrolu altında bulunduran Habsburg Hânedanına karşıt bir siyaset güdülmesine taraftardı. Bu bakımdan bu hânedanla çatışma halinde bulunan Fransa'yı açıkça desteklemekte arada, Venedik'le uğraşmayı henüz uygun bulmamaktaydı. Bu arada Yusuf Nasi'nin Naksos Dükalığına getirtilmesine de iyi gözle bakmamıştır.

Yusuf Nasi, Fransa'nın iç sorunlarını ve zayıf taraflarını yakinen tanıdığından, Fransa ile İspanya arasında açık bir seçim yapılmasına taraftar değildi. Bunun yanısıra Enkizisyon'a baş kaldıran ve kuzey Avrupada güçlenmekte olan Protestanlara, geleceğin muhtemel müttefikleri olarak bakmaktaydı.

Siyasal görüşlerinin yanısıra, kişilikleri bakımından da iki ayrı dünyaya ait olan Sokullu ile Yusuf Nasi arasındaki rekabet, Kıbrıs Seferi ile ilgili görüşmelerin yapıldığı sırada daha da artmıştır. Sokullu, bu seferin aleyhinde idi. Buna, Venediğe karşı yürütülmesine inandığı siyasetin yanısıra, muhakkak bir zaferle sonuçlanacak bu savaşı takiben, karşısına muzaffer rakiplerin çıkmasından korkmasının yol açtığı bildirilmiştir. Sefer kararının görüşüldüğü Divan toplantısında, Yusuf Nasi'nin savaşın başlatılması görüşü, Vezir Piyale ve Lala Mustafa Paşalar, Şeyhülislam Ebussuut Efendi ve ilmiye sınıfı tarafından destek görmüş, Sokullu ise yalnız kalmıştır.

Kıbrıs zaferini takiben, bu zaferin öcünü almak isteyen Haçlı donanmasının, İnebahtı açıklarında Osmanlı donanmasını bozguna uğratması, büyük bir teessüre yol açacaktı. İnebahtı bozgununu takiben, Yusuf Nasi'nin de itibarı düşmüştür. Vermiş olduğu birtakım hatalı emirlerle, İnebahtı bozgunundaki sorumluluk payı küçümsenmeyen Sokollu bundan böyle, Yusuf Nasi'den eskisi gibi tedirgin olmayacaktı.

Tiberya'da Bir Yahudi Yurdu

1560 yılında, Filistin'in kuzeyinde Tiberya (Taberiye) şehrine ve civarındaki yedi köye Yahudilerin yerleşmesine yönelik bir fermanı, Kanunî Süleyman imzalar. Geleceğin iki padişahı, oğlu Selim ve torunu Murat da, bu fermana imzalarını koyarlar. Aynı ismi taşıyan gölün kıyısında kurulu şehrin kaplıcalarından, balıkçılık,ziraat, yün ve ipek endüstrisinden vergilerin toplanma hakkı karşılığında, Nasi ailesi, her sene devlete belirli bir ücret ödeyecektir. Bu amaçla, İspanya'dan koyun ve dokuma tezgâhları getirtilir, ipek böceği yetiştirilmek üzere dut ağaçları dikilir ve şehrin surları onarılır.

Kutsal Tapınağın, M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılması ile Yahudiler, dünyanın dörtbir köşesine dağılmışlar, anavatan özlemini yüzyıllar boyunca yaşamışlardı. Baskı ve zulüm ile karşılamışlar, yerleştikleri ülkelerden kovulmuşlar, son olarak da İspanya'da başlayan ve Avrupa'ya yayılan Enkizisyon ile mücadele etmekteydiler.

Yusuf Nasi ise, Enkizisyon'dan kaçan ırkdaşlarına destek olmuş, güven içerisinde yaşayabilecekleri ülkelere yerleşmeleri için, kendilerine yardımcı olmuştu. Hattâ, Venedik'te iken, Yahudilerin Ege Denizi'nde bir adaya yerleşebilmeleri için teşebbüste bulunmuş, bu teklifi Venedik yönetimi tarafından reddedilmişti. Şimdi ise, Yahudilerin anayurduna hükmeden Osmanlı Sultanının yakın bir yardımcısı, Ulusu'nun Filistin'e yerleşmesini güven altına alan firmanın sahibi idi.

Yusuf Nasi, Tiberya şehrinin surlarını onarmakla, bir tarım ve endüstri sistemine dayanmakla, Yahudi sorununa, savunma olanaklarının mevcut olduğu, siyasal ve iktisadî temelleri olan bir çözüm getirmek istemiştir.

Osmanlı imparatorluğunun dinsel, etnik ve kültürel bakımdan plüralist bir toplumu içerdiği, içişlerinde özerklik tanınan birçok eyaletin kendi halkından çıkan kişiler tarafından yönetildiği, göz önünde bulundurulacak olursa, Tiberya'da bir Yahudi yerleşim bölgesi kurulmasının, o devrin siyasal statüsüne aykırı olmadığı gibi, bu statü ile bağdaştığı anlaşılmaktadır.

Başta Papa'nın Kudüs'teki temsilcisi, sonra da yerli Arap halkı, "Tiberya'nın kalkınması ile Yahudilerin Mesih'inin geleceği" yolundaki, devrin inancına dayanarak, bu girişime karşı koyarlar. Hattâ Yusuf Nasi'nin Mesih'in habercisi olduğu ileri sürülür.

Yusuf Nasi'nin, Yahudi dünyasını temelinden sarsması gereken, "Tiberya'ya yerleşme" çağrısı ise, beklenen yankıyı uyandırmadı. Yola çıkanların bir kısmı, korsanlara esir düştü. Şehre yerleşebilenlerle başlayan onarım ve kalkınma eylemi, an-

cak bir veya iki nesil devam edebildi. Bunu takiben Tiberya, tekrar eski sessizliğine gömülecekti.

1570 yılında Eflâk Voyvodalığına getirtilen Yusuf Nasi, Osmanlı İmparatorluğuna sadakatle hizmet etmiş bu arada, Fransa, İspanya, Venedik, Papalık, Hollanda, Avusturya ve Polonya ile İmparatorluk arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde faal ve etkin bir rol oynamıştır. Hakkında bir Türk tarihçisi şöyle yazmıştır: "Keşke bu Yahudi yirmi yıl önce saraya çatsaydı, belki hiç zorumuz olmadan, mahzâ lutfu iyanet ile alemşumuldan dağıttığımız o kapitülasyon maddelerinin birkaçından olsun kurtulurduk". [1]

Yusuf Nasi, Enkizisyon'dan kaçan Yahudilerin güvenlikleri için büyük çaba sarfetmiş, bunun için Osmanlı İmparatorluğunun kendisine sağladığı hak ve olanaklardan yararlanmıştır. Bu arada 1566 yılında, İtalya'nın Ankona limanında Yahudilere yapılan baskıya karşı koymak ve bunların yakılmasını protesto etmek amacı ile, bu şehrin gemilerine ve bu şehre ticarî ambargo uygulanmıştır. Yusuf Nasi, kurtuluşun ve Mesih'in, batıl inançlar dünyasından değil, mantık ve gerçekler dünyasından geleceğine inanmıştır. Nitekim, Tiberya projesi, Kutsal Tapınağın yıkılışından, İsrail Devletinin devrimizde kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde, eylemci ve siyasal siyonizmin tek gösterisi olarak kabul edilir.

ספר בן פרת יוסף

בקשטאדינא

Yusuf Nasi'nin "Ben Porat Yosef" adlı kitabının, İstanbul 1749 baskısı.

Yakışıklı bir beden yapısına sahip, hoşsohbet ve alımlı bir kimse olduğu, gösterişe ve tefekküre meraklı olduğu, iyi silâh kullandığı, kendisini yakından tanıyanlar tarafından bildirilmiştir. Malikânesinde bir matbaa çalıştırmış, düşünce adamlarını korumuştur. Hayatının sonuna doğru Hıristiyanlığı ve batıl inançları yeren "Ben Porat Yosef" isimli İbranice bir eser yayınlamıştır.

Ünü her tarafa yayılan Yusuf Nasi'nin, çok sayıda dostu, belki de o kadar da düşmanı olmuştur. Avrupa'da Don Joseph Nasi diye veya, İspanyolca ismi ile Juan Miguez diye tanınmıştır. Osmanlı belgelerinde ise, "Frenk Beyoğlu" diye geçer.

Devrinin kriterleri gereğince, Müslümanlığı kabul ederek, Osmanlı yönetiminin üst kademelerine atanmanın yolunu seçmemiştir. Bu yönü, kişisel hırsının davranışlarını tâyin ettiği, oportünist olduğu şeklindeki iddianın, geçerli olmadığını kanıtlamaktadır.

Moïse Franco, Osmanlı Yahudilerinin tarihçesini inceleyen eserinde Yusuf Nasi'nin kalıcı bir eser bırakmadığını bildirmiştir. Avram Galante de, Yahudilikte kalıcı bir eser bırakmadığını , ileri sürerek bu görüşe katılmıştır.

Gerçi, ne hayal ettiği gibi Kıbrıs tahtına oturmuş, ne de aklından herhalde geçirdiği gibi, Yahudilerin Kralı olabilmiştir. Kanımız, devrinin koşullarının ve olanaklarının dışında, hattâ çok daha ötesinde birtakım aşamalara ulaşmış olduğu, gerçekçi ve eylemci kişiliği ile, çağının Yahudi dünyası için bir tenakuz teşkil ettiğidir.

III. Murat'ın tahta geçmesi ile Yusuf Nasi, yirmi seneden beri aşinası olduğu Osmanlı sarayından uzaklaştı. 1579 yılında öldüğünde, servetinin zannedildiği gibi büyük olmadığı ortaya çıkacaktı. Zira, malî gücünün büyük bir kısmını amaçları uğruna yitirmiş bulunmaktaydı.

Bundan kısa bir süre önce, Yusuf Nasi'nin Tiberya şehrini kalkındırma girişimini anmak amacı ile, Tiberya'da yapılan bir törende, Tiberya Valisi, İsrail'deki Türkiye temsilcisine verilmek üzere şehrin bir bayrağını, bu töreni düzenleyenlere sunacaktı. Tiberya Valisi böylelikle, Osmanlı İmparatorluğunun Tiberya şehrine katkısına, ve bunun yanısıra Enkizisyon mezaliminden kaçan Yahudilere gösterdiği misafirperverliğe, teşekkürlerini bildirmekteydi.

[1] Salih Safvet: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, XVI, s. 986.

Kaynakça:

Avisar Oded: Sefer Tiberya (Tiberya Şehrinin Kitabı), Keter, Kudüs 1973, 97-104, 315-323.

David Avraham: The Nasi Family and the Reconstruction of Tiberias, in First International Congress On Turkish Jewry Discussions, MORIT, Tel-Aviv, 1989.

Eban Abba: My People The Story of the Jews, Behrman House Inc. Random House, New York, 1984.

Franco M.: Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman Depuis les Origines jusqu'à nos Jours, U.I.S.F., Paris, 1980, 55-68.

Galante Avram: Histoire des Juifs de Turquie, ISIS, Istanbul, VIII, 295-328.

Lewisohn Ludwig: The Last Days of Shylock, Harper and Brothers, New York and London, 1931.

Nizan Georges: Le Duc de Naxos, Balland, Paris, 1980.

Öztuna Yılmaz: Zirve: Yedinci Kitap, XVI. Asrın Sonu (1566-1595), in Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977, IV, 299-341.

Roth Cecil: The House of Nasi The Duke of Naxos, Greenwood Press Publishers, New York, 1948.

Sevilla-Sharon Moshe: Kanuni ve II. Selim Dönemleri: Nasi'lerin Türkiye Yahudileri, Kudüs İbrani Üniversitesi, Kudüs, 1984, 33-37.

Küçük Prens

"KÜÇÜK PRENS" ve TÜRK GÖK BİLİMCİ

MEHMET EMİN ÖZEL

A Saint Exupery'nin *Küçük Prens*'ini küçük-büyük bütün çocuklar tanıyorlar; en azından ününü duydular. Bu, belki de dünyanın en ünlü ve çağdaş çocuk klasiği, biz Türk'ler için bazı ilginç ayrıntılar da içeriyor.

Bilindiği üzere, söz konusu öyküde, Küçük Prens 8612 adlı astroid (= mini gezegen)'den dünyaya gelmiş olan, insanları ve çevreyi tanıma amacında meraklı bir "çocuk-gezgin"dir. 8612'yi ise, yeryüzünden, ilk kez bir Türk Astronomu gözlemekte, gezegenciğin varlığı ve özellikleri ile ilgili bulgularını bir konferansta bilim dünyasına açıklamaktadır. Ancak, kıyafeti nedeni ile sözlerine kimse önem vermeyecek, gezegenin varlığına kimse inanmayacaktır.. Taaki bu gök bilimcinin ülkesinde yeni bir önder çıkıp halkını zorla Batılı bir kılığa sokuncaya kadar! Aynı astronom bir süre sonra görüşlerini frak ve papyon kravatla tekrarlayınca bilimciler buluşun ve gezegenin önemini kabul edecekler ve onu listelerine alacaklardır... İşte büyükler hep böyledir... işin özüne değil dış görünüşüne önem verirler vs. (öykümüz bu minval üzerine sürmektedir).

Hikaye sonrasında benim aklıma takılan bazı sorular şunlar oldu:

8612 gezegenciği gerçekten var mı?

2) Küçük bir olasılıkla bile olsa, kitabın atıfta bulunduğu yıllarda (1905-1915) gerçekten bir Türk astronomu böyle bir buluş yaparak buluşunu sunmuş ve onun başına gelenler yazara bu fikri oluşturmada yardımcı olmuş olabilir mi?

3) Yoksa hikayenin bu bölümü de, geri kalanı gibi, bütünü ile yazarın düş gücünden kaynaklanan, ancak Atatürk'ün kıyafet devriminin Batıya yansımasından esintiler, taşıyan bir parçası mıdır?

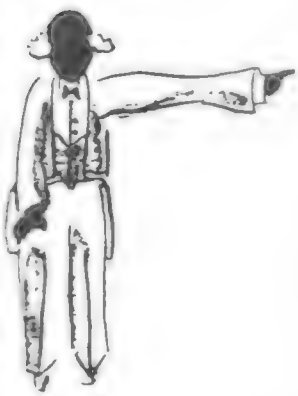

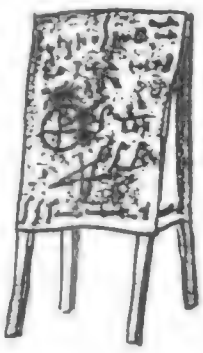

Kızım Zeynep, kitabın kaset'e çekilmiş bir versiyonunu o kadar sevmiş ve çeşitli bölümlerini bana o kadar ısrarla taklit ettirmişti ki, sonunda, böyle bir olayın olup olmadığını, yukardaki türden soruların ne kadar anlamlı olduğunu gerçekten merak etmeğe ve kendi kendime sormağa başladım. Daha sonraki yıllarda uzun süre aklıma takılı kalan bu soruların yanıtlarını Almanya'da ve ABD'de üniversite ve araştırma laboratuvarlarında bulunduğum yıllarda, oldukça eskiye dayanan koleksiyonları karıştırarak bulmaya çalıştım.

1986-1989 arasında NASA-GSFC (Greenbelt-Maryland-ABD)'de araştırmacı olarak bulunduğum sıralarda, oradaki 1800'lere kadar giden kolleksiyonlarda, 1900'den başlayarak (genellikle Alman ve Fransız kökenli olan) eski astronomi dergilerini karıştırırken, o yıllardaki astronomların oluşturdukları dernek ve birliklere göz atmak aklıma geldi. Gerçekten de o sırada Avrupa'da her nasılsa Astronomi tahsil eden bir Türk böyle bir keşifte bulunmuş olabilir miydi?...

Gerçekten de, 1911 yılındaki Fransız Ulusal Astronomi Derneği "Societe Astronomique de France, SAF"ye üye 23 Osmanlı vatandaşı saptadım [2]. (Bunların adlarını, verdikleri adresleri, mesleklerini, üyelik sıra numaralarını vs. aşağıda bulacaksınız). Türkiyeli üyeler arasında doktorlar, askerler, memurlar, tüccarlar vs. bulunmaktadır, ancak Darulfünundan vs. hiç bir akademisyen yoktur!. Listede göze çarpan kişiler arasında, Cavit bey (Maliyeci), Nuri Cebel, Ahmet Hayri Paşa, Halid Zi(y)a, Osman Şevket bey, Ömer Fevzi bey var.

Bu üyelerin önemli bir bölümü Türkiye'de yaşayan yabancılar ve gayri müslim Osmanlı vatandaşlarıdır. Ancak bu listeyi içeren Fransızca kaynak ve o tarihlere ait diğer benzer kaynaklar, bu kişilerin veya diğer herhangi bir Türk'ün astronomi konularında kayda değer en ufak bir buluş veya çalışmalarından bahsetmemektedir. Türkiye'den Astronomi konularına gösterilen SAF'ye üyelik şeklindeki ilginin, o sıralarda dünyamızı ziyaret etmesi beklenen Haley kuyruklu yıldızına bağlanması da mümkündür. Kandilli Rasathanesinin kuruluşu da (1911) aynı döneme rastlamaktadır. Hüseyin Rahmi de "Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç"ta o dönemi veren renkli kalemi ile bu görüşü ayrıca doğruluyor. Dolayısı ile amatör düzeyde bir dizi Türk gökbilim meraklısından söz edebiliriz. Ama bir astroid keşfinde bulunacak çapta profesyonel bir gökbilimcimiz, saptayabildiğim kadarı ile yoktur.

Daha sonraki araştırmalarımda 8612 mini gezegenin gerçekten var olduğunu ve romanın atıfta bulunduğu yıllarda keşfedildiğini saptadım[3]. Almanya'da çıkan "Astronomische Nachrichten" dergisinin 1906 yılı sayılarında, bu kodlu gezegenciğin Alman Astronom A. Wolf tarafından rapor edildiği ve kayıtlara geçtiği anlaşılıyor. Bir başka yayın da bunu doğruluyor[4].Astroidlere genellikle dişil adlar verildiğinden, bu gezegencik, 8612 katalog numarasından başka, Veronica adını da alacaktır. S. Exupery, bir pilot olarak astronomi ile biraz da profesyonelce ilgileniyor ve bu tür buluşları takip ediyor olmalı. Bu olayı Türk astronom motofine nasıl bağladığı şimdilik meçhul..

Önümüzdeki yıllarda NASA'nın astroitleri hedefleyen uzay programlarında[5] ziyaret hedefleri arasına 8612'nin de alınması mümkündür. O zaman Küçük Prens ve Türk Astronom metaforu tekrar gündeme gelebilecektir.

Özetle söylemek gerekirse, bizler (veya, benim) için önemli olan 2. soruya evet yanıtını vermek mümkün olamadı. Küçük Prens'in Türk gökbilimcisi ile bağlantısı, yakın olasılıkla 3. soruya "evet" yanıtı çerçevesinde Yazar'ca oluşturulmuş olmalı!

[1] "Küçük Prens", A. de Saint-Exuper Çeviren: N. Sander, Sander Yayınları, 1976

[2] "Liste Generale des Memberes dela Societe Astronomique de France", 31 Decembre 1911 (NAS-GSFC) Kütüphanesi, Greenbelt)

[3] "Astronomische Nachrichten", 1906, cilt 172, s. 341-342 ve aynı derginin diğer bazı sayıları (Bonn üniversitesi Astronomi Enstitüsü Kitaplığı)

[4] "AvH-Magazin", Nr 53, Aug. 1989, s. 24-26.

[5] "Planetary Report", Vol. x, No 5, Sept/Oct 1990, s. 14

* Çukurova Üniversitesi Fizik Bölümü Öğretim üyesi.

Fransız Astronomi Derneği(Societe Astronomique de France) 1911 yılı üye listesinde Türkiye'de adres gösterenler (listedeki yazılım aynen verilmiştir).

	Üye No	Adı	Adresi	Üyelik Tarihi
1	5875	Abdurrahman Zihni bey	commondat d'état-major, 7e section de l'état-major, à Constantinople	1911
2	4227	Ahmet-bey Hayri Pacha	poste restante italienne, à Galata	1906
3	1504	Anastassialhis A.S.	professeur à l'ecole évangélique de jeunes filles, à Smyrne	1897
4	1526	Campanakis Patocle	architecte, 4 rue Agha-hamam à Constantinaple-Pera	1897
5	5808	Charetieus	le professeur F., à Jerusalem	1911
6	3103	Choren M. Sinan (le P.)	Dir. du Collège Mechitariste, à Kutahia	1902
7	4964	Chiristodulidi (Pev I.)	Banque de Mètelin, à Mételin (Turquie d'Asie)	1899
8	4228	D. Javid Bey (S.E.)	Ex-ministre de Finances à Constantinople	1906
9	2640	Goldstein Herman	9. Sultan Hamam Djaddesi à Constaninople	1900
10	5639	Halid Zia (İbrahim Rıza)	ingénieur, adjoint en chef des Travaux publics du vilayet de Symrne, Club de Députés, Nouri Osmanie, à Constantinople	1910
11	3484	Honeger (H. Aug.)	sous-directeur de la Banque russe pour le commerce étranger à Constantinople	1903
12	5801	Howyan (Kevork-H)	adjoint à l'Inspection gen. des Finances, à Constanstinople	1911
13	2311	(Joseph)	ingénieur, à Constantinople	1899
14	816	Maltass (Thomas-Jackson)	directeur de la Compagnie d'Assurances ottomane à Constantinople	1895
15	5874	Mehmed Chewki bey	colonel d'état-major, 7e, section de l'etat-major general, a Const.	1911
16	5386	Mısır (Mille Odette)	Messageries Maritimes, à Salonique (Turquie)	1910
17	2785	Noury Djebal	İnayet-Han, 4, à Galata	1901
18	5876	ömer Fevzi bey	col'el d'ètat major, 7e section de l'ètat major gen.	1911
19	5877	Osman Chewket bey	" "	1911
20	2176	Pavlidhis (Loucas)	Professeur a'lècole de jeunes filles de Sainte-Pholini, à Smyrne	1899
21	5124	Peltekis (Eustrate)	maitre d'école, a Kırk-Kilisse	1909
22	5894	Razzi (Laonicos)	collaborator journaliste au chemin de fer Symrne-Cassaba et prolongement, à Smyrne	1911
23	4163	Sourvis (Athenese)	chez M. Tambonides Compagnie des Eaux à Constantinople	1906

Ayan Mehmed Ağa ve Konağı

NECDET SAKAOĞLU

"Bir iklimin manzarası, mimarisi ve halkı arasında hâlis ve tam bir âhenk varsa orada bir vatan tablosu görünür" Yahyâ Kemâl Beyatlı

Mekânlar, kimliklerin birer izdüşümüdür. Dünkü insanlarımızın evlerinde, maddi olanaklarla kişilikler ölçüydü. Bundandır ki Anadolu'nun her köşesinde hâlen örnekleri görülebilen eski evlerde ve konaklarda, hem bir beldenin kültürünü, yaşama bakışını hem âlimini, zenginini, yoksulunu, bürokratını, rençberini... mekânsal boyutlarda tanıyabiliyorsunuz. Benzeri bir yakalayış, kabristanlarda sözkonusudur. Yazılı, yazısız mezar şâhidelerinin örflü, kallavili, fesli...formları, birer kimliği simgeliyor. Sağken evleriyle, öldükten sonra taşlarıyla benliklerini koruyan atalarımızı saygıyla ve rahmetle analım.

Divriği'nin eski bir ailesi olan Karamahmudoğulları,[1] XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı tenkil güçlerine karşı yaşama mücadelesi veren yoksul Türkmen yığınlarına önderlik eden, fakat hayatı konusunda fazla bilgi bulunmayan bir Kara Mahmud'un soyundan gelmedir:

Kara Mahmud eydür beyler
paşalar
Parlayı parlayı çıktığım vardır.
Karşıma gelenler beş mi on
mudur?
Dördünü beşini yıktığım
vardır.
Kara Mahmud eydür ey beyler
beşe
Elim erişmedi dertli Gübeş'e
Sana da kalmaz dünya Câfer
Paşa
Çok tuğu sancağı
çektiğimvardır...[2]

Bu dizeler, 1686'daki, korkunç ve bilinçsiz Türkmen kıyımını gerçekleştiren Osmanlı Serdârı Câfer Paşa ile Kara Mahmud'un savaşını anlatıyor. Bir başıbozuk Türkmen kolunu yöneten Kara Mahmud'un, oğlu Keleş Mustafa, yandaşları Kara Halil, Bayındır Halid, Gübeş ve ötekilerle, yollarda bellerde savaşa vuruşa Tokat Kalesine sığındıkları da biliniyor. Yaşadığı yılların toplum olaylarını, eserlerinin sonuna eklediği özel bölümlerde işleyen İshak bin Hasan Tokadî (Ölm. Tokat 1688) Tokat'ı etkileyen halk hareketlerini özetleyen Kara Mahmud'u da anıyor:

"İrmiş idi ba'zıya şemşir-i Câfer
Kara Mahmud'a erdi bâd-ı
sarsar"

Bu iki dize, Kara Mahmud'un, Câfer Paşa ile savaşırken öldürüldüğünü veya tutsak düşüp boynunun vurulduğunu anlatıyor.

"Temevvüçte hücumu ehl-i
Şirkin
İşi yağma idi Türkmân-ı
Türk'ün"

Diyen İshak'a göre Kara Mahmud, Mehdilik iddiasıyla köyleri kasabaları yağmalayan bir Celâlidir. Oysa bizim Türk ve Türkmen'e bakışımız, İshak Efendi'den farklı. Kara Mahmud da XVII. yüzyılda yönetimin Anadolu'da estirdiği terör, insan derimine vergi adaletsizliğine başkaldıran Türkmen yiğitlerindendir.

Torunlarının Divriği'ye niçin ve ne zaman yerleştiklerini ise tesbit etmek mümkün değildir. 1700-1900 arasında, "ağa" sanını; âyanlık, mütesellimlik, mâlikâne mutasarrıflığı yetkilerini taşıyan Kara Mustafa, Kara Yusuf, Mustafa, Kara Mehmed, Kara Yusuf ağaların varlığı, arşiv belgelerinden saptanıyor. Bu kentteki iki mahalle (Kara Yusuf, Kara Mahmud), 1 Câmi (Kara Mahmud Câmisi. XX.yy başlarında yıkılmıştır) ve 1 mescit (Kara Mahmud mescidi) de aileyle ilgilidir.[3]

Mehmed Ağa (1798-1857). Karamahmudoğulları'nın yerel etkinliğini doruğa çıkartan ve merkezi otoriteyi pek fazla rahatsız etmeden, bir derebeyi sıfatıyla yaşama olanağı bulan sonuncu ağa. Taşıdığı "ayan"lık sanından dolayı da sonraki kuşaklar "Ayanağagil" lâkabını almışlardır. Mehmed Ağa'ya, -yaşadığı dönem dikkate alınınca- resmen "âyanlık" verilmiş olması mümkün gözükmüyor. Ama, onun "memleket umurundan mes'ul"; 1850'lerde de

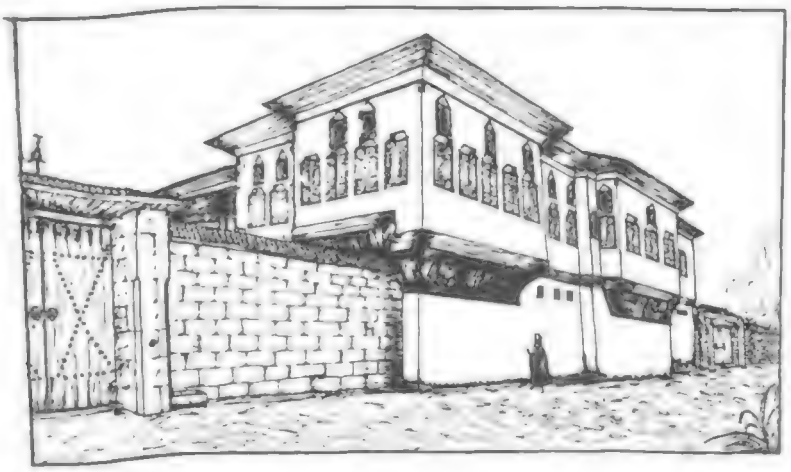

Âyân Mehmed Ağa Konağı Selâmlık cephesi *(Kutlu Özen - 1985)*

Divriği Küçük Meclisi'nde "azâ" olduğunu belgelerde görmekteyiz.[4] Yusuf Ağa (II.)'nın oğlu olan bu zâtı, Divriği Nüfus Müdürlüğü arşivindeki kayıtlarda "Kara-Mahmud-zâde, hânedan-ı belde, uzunca boylu, kır sakallı Mehmet efendi bin Yusuf Ağa sinni (yaşı) 48" künyesi ile bulmaktayız. Babası ve ataları, ayanlığın ve mâlikâne mutasarrıflığının gerektirdiği dar kadrolu kapı halkına sahip iken, Mehmed Ağa'nın, taşra eşrafından bir derebeyi konumunda, merkezi yönetimin kontrolünden uzaktaki bir kasabada, yönetimi ele geçirmek için rakipleriyle mücadele ettiği de anlaşılıyor. Onun, Köse Mustafa Paşa-zâde Mîr İmam Hüseyin Bey'le olan iktidar çekişmesi; Tanzimat döneminin ilk yıllarında, başkent İstanbul'a yansıyan taşra olaylarının, sosyo-ekonomik ağırlıklı tipik bir örneğidir. Uzun zaman gündemde kalan ve Bâbıâli'yi uğraştıran "Divriği Meselesi"nde de Mehmed Ağa, ölümüne değin ön planda kalmıştır. Yargılanmak için İstanbul'a celbedilen, aklanarak memleketine dönen ve bir süre sonra da -aile bireylerinin anlattığına göre Hac için Hicaz'da iken-ölen Mehmed Ağa'nın ve kardeşi Emin Ağa'nın, memleket işlerine müdahaleleri, vergi sorununu çıkmaza sokmaları, murabahacılık yapmaları vs., İstanbul'daki Divriğili bekârların, kendilerine ulaşan yakınma mektuplarına dayanarak Saray'a ve Bâbıâli'ye sık sık yansıttıkları olaylardır. Bu konularla ilgili olarak, 1830-1860 dönemine ait yaklaşık 150 kadar belge, Başbakanlık Arşivi'nde bulunuyor.[5]

Âyân Mehmed Ağa Konağı üst kat plânı.
1) Ayakcakbaşı, 2) Kışodası, 3) Başoda, 4) Kahveocağı, 5) Selâmlık sofası, 6) Yazodası, 7) Oda, 8) Divanhane, 9) Yolgeçti (koridor), 10) Mabeyn sofası, 11) WC, 12) Hayat, 13) Mabeyn odası, 14) Aralık, 15) Köşk, 16) Koltuk odası, 17) Harem ust kat sofası, 18) Harem başodası.

Karamahmudoğulları'nın eski konağı, Divriği kasabasının "şehir Mahallesi" denen semtinde, Ulucâmi'ye yakın 20 odalı, toprak damlı, iki katlı azman bir yapıydı. O dönemin yaşama düzeni gereği, kasaba dışında da ailenin bağ evleri vardı. Mehmed Ağa, Kızıl Kadı lâkabıyla ün yapan ve söylendiğine göre kızını aldığı yargıcın, kasabanın batısında kalan büyük tarlasına, "ağa"lık konumuna cevap verecek yeni bir konak yaptırttı. Divriği'de, Mengücekoğulları döneminde (XII-XIII yy.) başlayarak gelişen yerel mesken mimarisi, bu konakla özgün bir örnek daha kazandı. Gerçi XVII. yüzyılda, Evliyâ Çelebi'nin belirttiğine göre[6] kasabada, yerli paşaların görkemli sarayları vardı. XVIII. yüzyıl sonlarında da Köse Mustafa Paşa ile oğlu Hâfîz Veliyeddin Paşa, bir "köprülü konak" yaptırmışlardı. Memiş Paşa'nın "Serey" denen büyük konak kompleksi de[7] kasabanın güneydoğusunda olanca görkemiyle henüz sağlamdı. Nitekim V. Cuinet, XIX. yüzyılın sonlarında bile eski Divriği saraylarının ayakta olduğunu vurgulamakta ve "-Kentin eskiden önemli bir ticaret merkezi olan burasının, derebeylerinin küçük bir başkenti konumunda olduğunu, fakat sonradan koşullar değiştiği için, yetkisiz kalan beyle-

Mengücekoğlu Ahmed Şâh'ın Cumâ Câmisi (Ulucâmi) ile bitişiğindeki Melike Turan melek'in Dârüşşifası önünde yayılan Divriği'de, XIII. Yüzyıldan XX. Yüzyıl başına kadar; anıtsal külliyenin fiziksel ve inançsal varlığının özümsenmesiyle yorumlanabilen, dışa kapalı istisnaî bir kültür ve sivil mimarlık gelişmiştir.

rin, avlularını deve dikenleri kaplamış saraylarında münzevi yaşadıklarını vs." yazmaktadır.[8] İşte, Mehmed Ağa, 5-6 yüzyıl boyunca çevreye egemen olan derebeylerinin sonuncularından ve yaşadığı yılların getireceği esintilerden, yeniliklerden habersiz olarak Tanzimat'ın arifesinde, Anadolu'ya özgü uzun kış uykusunun düşleri arasında, kendisi ve ailesi için görkemli bir konak öngördü.

Rivâyete göre Sivas'tan ustalar getirtti. Bu girişimi, Divriği'de yetenekli ustaların yokluğuna bağlanamaz. O, sık sık gittiği eyâlet merkezinde gördüğü alımlı konaklara özendiği ve farklı bir form tasarladığı için bu yolu seçmiş olmalı. Ama, gelen ustalar, kasabadaki mekânları "usta gözüyle" daha işlevsel ve estetik değerde buldular. Alışkanlıklar ile gördükleri örneklerin ikileminde, Âyan Mehmed Ağa'nın önerilerini de dikkate alan ustalar, büyüklüğü, plânı ve görünümüyle özgün bir konağı yükselttiler. Bu yeni yapıda;

a) Sahibinin uyandırmak istediği duyguyla orantılı görkemli ve azmanlığı ön plana çıkartan,

b) Divriği geleneksel evlerinin işlevsel her ayrıntısını, ince ve özenli uygulamalar ve yerli olmayan ustaların yorumlarıyla yineleyen,

c) Dış (yabancı) etkileri dengeleyen, bir mesken karakteri ortaya kondu. Anadolu'da ta Hititler çağından beri süreklilik ve gelişme gösteren sivil mimarlığın bu çevredeki versiyonu, klâsik ve anıtsal boyutları yakalamaya çalışan bir örnek daha kazandı. Bu noktada; mesken yapımını etkileyen "çevre", "iklim", "malzeme" faktörlerinin yanında, dünün dünyası için geçerli, fakat araştırmacıların üzerinde durmadığı birkaç faktörü daha hatırlatmak da gerekiyor:

a) Şeriat ve onun uygulayıcısı kadı, yeni evlerin yapımına müdahalede bulunmaktaydı. Örneğin, yapılan evin pencereleri, komşu evin bahçesine ve kadınlar bölümüne açılamazdı. Yükseklikler, şahnişinler, kadı iznine ve komşu rızâsına bağlıydı. Bu kurallara uymayanların evleri yıktırılıyordu.[9]

b) Mütegallibeler, âyanlar derebeyeleri, zenginler ve varlıklı gayrimüslimler, nüfuzlarının geçtiği semtlerde ve bölgelerde, güçlerini simgeleyen meskenleri ile eş boyutlarda meskenler yapılmasına türlü yollardan engel olmaktaydılar.[10]

c) Ailenin sınıfsal konumu, aile reisinin durumu, barındırılacak nüfus ve hizmet kadrosu ve türü, mekânın biçimini, boyutlarını belirliyordu.

Bu açılardan bakıldığında Âyan Mehmed Ağa Konağı'nın özgünlüğü daha da önem kazanıyor: Yapımında, tıkızlığa, gizlenmeye dönük kaygılar söz konusu olmadığından kasaba-

Harem dâiresindeki mehtâbiye. Bahçeye bakan bu açık cumba; Batı mimârisi girmezden önce, "hayat" denen geleneksel açıklıklardan ayrıca, Anadolu'da, bu türiçe dönük balkonlardan da yapıldığına özgün bir örnektir.

nın bir semtinde inşa edildiğinden, şer'î bir engel çıkmadığından, Ağa'nın kalabalık ailesini, zenci kölelerini[11] küçük bir müfreze oluşturacak sayıdaki milislerini, uşaklarını barındıracak, konuklarını ağırlamaya da elverişli üç anabölümlü bir mesken; taş, kerpiç, ağaç, kireç malzemelerinin olanakları ölçeğinde ve en büyük boyutta yapılabilmiştir.

Vurgulanması gereken bir başka husus, konağın; yerel sosyal tarih açısından ifade edebildiği kavramların, mimari özelliklerinden daha önemli olması keyfiyetidir. Âyan Ağa konağı herşeyden önce bir etki öğesidir. Ayakta kalabilen harap son bölümleri bile bu gerçeği apaçık yansıtıyor. Dolayısıyla eğer üzerinde çalışmak isteyenler olacaksa ilkin bunu yakalamak durumundadırlar. Batı yönünden Divriği'ye ulaşan eski bir yolun kasaba sokaklarına bağlandığı bir noktada, dört yanı kavaklarla çevrili geniş bir bahçenin bir köşesinde, bir dörtyol ağzına, gemi bordalarını andıran karınlı bindirmeliklerle cephe veren selâmlık dairesi ürkütücü boyutlar veriyor. Başusta, binanın bu en önemli bölümüne, âdeta Karamahmudoğlu MehmedAğa'yı resmetmiştir. Dıştan 10x 8 metre ölçülerindeki odanın sedir ve kafa pencereleri, duvarlarla geniş açılar çizen saçaklar, yarım pergelli ahşap kaplamalı bindirmeler, bu taşıntıların altında ezilip kaybolmuş gibi gözüken penceresiz alt kat, temel hizasında geride tutulan servis odası ile başodayı gölgelemeyecek tarzda ölçülü yaz odası (Bu oda ne yazık ki 1988'de yıkılmıştır, vurgulamayı ve etkiyi ön plâna çıkarmayı amaçlayan bir arayışın detaylarıdır. Avluya bakan kış odası da görkemine karşın geriye çekilerek başoda, yan cephede de yüceltilmiştir. Selamlık ile ara sokak boyunca uzayan mâbeyn ve harem yapıları, bozkır doğasının ortasında, kitlevi ve anıtsal bir simgenin gövdesi gibidir. Gerideki Dumluca yolundan inen yabancıların ve yolcuların, mütevazi bağ evlerinin, mescitlerin seyrekçe sıralandığı kenar mahallelerden geçtikten sonra ansızın bu dev yapıyla yüzyüze gelmemeleri; salt, derebeylikleri gelenekleşmiş bir ailenin varlığını değil; kasabanın da tarihsel bir konumu olduğunu düşünmeleri açısından da konağın etkileyiciliği kusurzsuzdur. Yine, kasabadan ayrılanların da kır'a yönelirken son kez bu konağın eyvanlı cümle kapısının, saçaklarının, rüzgârla gıcırdayan pencere kepenklerinin altından geçerlerken mimarlık tarihindeki yeri Ahmedşah Ulucâmii ile başlayıp bu ve daha sonraki birkaç konakla kapanmak üzere olan bir beldeden uzaklaşmakta oldukları izlenimini belleklerindeki anılarla bütünleştirmeleri kaçınılmazdı.

Âyan Ağa konağının selâmlık cümle kapısının ilk formu ve ölçüleri konusunda bilgiye sahip değiliz. Şimdiki harap kapı, olasılıkla XIX. yüzyıl sonunda yapılmıştır. Ama, ara sokakta kalan muntazam karo taş örgülü açıt ayakları korunmuşken saçak ve alınlık formu bozulan harem cümle kapısı; selamlık kapısının da aynı biçimde berikine oranla yüksek ve geniş bir giriş olduğunu düşündürmektedir. Adını bilmediğimiz usta, kuşkusuz, kendisine ulaşan yapı geleneklerinin disiplininde, meskenlerin en ektileyici öğesinin dış kapı olduğunu biliyordu.

Çözümü, mimarlık tarihi ve yapı estetiği uzmanlarına düşen bir diğer konu; amprik çalışan eski zaman ustalarını; Âyan Ağa Konağı örneğindeki gibi; iddialı, büyük, karmaşık, bir takım hesapları çizimleri, dengelemeleri gerektiren; iç ve dış atmosfer tasarımlarını yatay ve dikey hareketliliğin sorunlarını, mekânsal boyutları ve bağlantıları gündeme getiren bir yığın konuyu, kalem ve kağıt kullanmadan nasıl halledebildikleridir. Bu duraksamada, yeni her yapı için, model seçilen bir eski yapının çıkış noktası olduğu akla geliyor. Bunu, usta ile mal sahibi arasındaki boyut, kat, oda ve bölüm sayısı, tezyinat, malzeme vb. konularda yapılan anlaşma etkiliyordu. Âyan Ağa Konağı yapıldığı sırada, Köse Mustafa Paşa'nın sarayı, Memişpaşalar'ın birkaç konağı kapsayan meskenleri, Hamisoğlu konağı gibi büyük yapılar; kasabanın Şehir mahallesinde de çok özgün eski evler henüz ayaktaydı. Sivas'tan gelen usta ekibi, bunların etkisinde, kendi pratikleri ile Mehmed Ağa'nın isteklerini birleştirerek yeni konağı inşa ettiler. Bu bakımdanda, Âyan Ağa Konağı, Anadolu mimarlık tarihi için önemli bir öğe sayılabilir.

Başoda saçak devirmesindeki "maşallahu-kâne 1254" yazısı yapım tarihinin 1838 olduğunu gösteriyor. Bina temellerinin oturduğu alan, doğu-batı ekseninin 70 metre, güney-kuzey ekseninde de 35 metredir. Bütün bölümler ve daireler iki katlı inşa edilmiş, işlemeli tavanların ve iç dekorasyonların yer aldığı bölümler, kiremit döşeli çatılarla örtülmüştür. Harem ve mâbeyn mekânları ise sıkıştırılmış toprak damlı olup kenarları "armu"[12] ile tutulmuştur. Zemin katlar, çamur harç, ahşap hatıl takviyeli taş-kerpiç karışımı kalın duvarlar; üst katlar ise ahşap hatıllı "ana-kuzeni"[13] kerpiç/hımış dolgu duvarlarla çevrilidir. Kerpiç dökümlerinde, bu malzemenin dayanaklılığını artıran kıtık ve saman kullanılmış; ahşap hatıl ve ara malzemesinde de ardıç tercih edilmiştir.

Plân tertibinde, yapının asıl ağırlığını taşıyan selâmlıktan, en geride kalan harem dâiresine doğru, birbirine destek veren ve eksenleri dikey kesişen üniteler öngörülmüş, böy-

lece, bu karakterdeki yapılarda sıkça görülen tasman sorununa bir çözüm bulunmuştur. Yer seçimindeki isabet kusursuzdur. Yerel ağızda "çat" denen bir dörtyol kavşağında, önündeki vakıf Hasnbeg Tarlasına bakan selâmlığın pencerelerinden, kasabanın birçok semti, çevre dağlar, kale görülebilmektedir. Arkadaki mâbeyndairesinin odaları, ara sokağa ve avluya bakar. Daha gerideki harem dairesi, ise, harem avlusuna ve bahçeye dönüktür. Bu düzenleme bile, konağın farklı dairelerindeki yaşama kuralları ile konumlandırma arasındaki uyumu gösteriyor. Fakat, yapılıştan zamanımıza kadar geçen yüzelli yıl zarfında, miras bölüşümleri, onarım, yıkım ve tadilat gibi müdahaleler sonucu; aile bireylerinin 1920'lere değin korunduğunu söyledikleri bütünlük önemli ölçüde tahrip edilmiştirl Anlatıldığına göre, eskiden, konağın bir kapısından girilip birçok ara kapılardan koridor ve merdivenlerden geçilerek öbür ucundan çıkılabiliyordu. [14]

Selâmlık; yetkililerin ve kamuoyunun duyarsızlığında, telâfisi mümkün olmayacak bir tahribat görmüş; iç taksimatı ve süslemeleri ile dikkati çeken yaz odası ve diğer odalar "enkazı pahasına" fırıncıya satılıp yıktırılmıştır. Öndeki başoda ile bunun yanındaki kış odası ve küçük servis odası (kahve ocağı) bir yıkıntıdan artakalan son bölüm olarak artık sâdece hüzün vermektedir.

Alt kattaki at örtmesi denen sundurma, kuyulu ahır (plânda a/3,19,20,21,); üst kattaki başoda, kışodası, kahve ocağı, yaz odası, ayakcakbaşı, divanhane, aralık, yolgeçti ile odalar (plânda b/1-9) topluluğundan, bugün ancak üç dört bölüm (plânda b/2,3,4) ayaktadır. Mamafih, tek avuntu, Âyan Ağa Konağı başodasının onca bakımsızlığı ve ilgisizliğe karşın hâlen sağlam oluşudur. Bu mekân, konağın genel karakteri, plânı ve dekorasyonu konularında doyurucu ipuçları vermektedir.

Selâmlık, Karayusuf sokağına iki cümle kapısı ile açılıyordu. Kuzeydeki asıl cümle kapısından, selamlık ve mâbeyn dairelerinin kuşattığı, üç yanlı yüksek odaların eyvanların, hayatların yer aldığı geniş bir avluya girilmekteydi. Kaldırım döşeli avludan, muntazam sergi taşları ile düzenlenmiş bir ayakçakbaşından, tac tepelikli bir ayakcakla üst kata çıkılıyordu. Buraya bağlı uzun ve geniş divanhâne, Divriği'ye özgü "hayat" tarzının en güzel ve ferah örneklerindendi. Buranın altı ise konağa gelenlerin atlarının bağlandığı geleneksel at örtmesiydi. Selâmlık sofası, güney yönündeki ikinci kapıya kadar uzamaktaydı. Selâmlığın ikinci cümle kapısı, dar bir avluya açılmakta, buradan daha mütevazi bir ayakcakla küçük bir açık antreye çıkılıyor ve aynı sofaya giriliyordu. Kapıları sofaya açılan geniş, yüksek ve çok pencereli odalarda aynı süsleme tarzının farklı uygulamaları egemendi.

Başoda, büyüklük ve işlev yönüyle Divriği'deki benzerlerinin en önemlisidir. İçeriden 9.5 x6 metre (57 m^2) ölçüsünü veren bu odanın tavan yüksekliği 4,4 metredir. Sofaya bakan bir köşe çalığındaki kapıdan girilir. Oda bütünlüğünü bozmayan sığ ve dar bir aşağı seki (pabuçluk)'den küçük bir koltuk kapısı ile kahve ocağına da geçilebilmektedir. Buradaki zarif çiçeklik ile yanlarındaki kavukluk ve çubukluklar, ara duvarın masifliğini gideren öğelerdir. Sokağa ve avluya 1.5 metrelik taşıntılı bindirmelerle uzayan başada, dört cihete bakan 11 sedir ve 7 kafa penceresinden ışık alır. Ferah, görkemli, çok etkileyici bir atmosferi vardır. Günümüzde estetik algılama konusu olan bu atmosferin, Mehmed Ağa hayatta iken işlevi başkaydı. Odaya girenler, geçtikleri yüksek kapıların, meydan kadar geniş avlunun, büyük sofanın... etkisinde kendilerini zengin, gözalıcı ama ürpertici bir boşluğa düşmüş hissetmekteydiler.Bu açıdan, Mehmed Ağa'nın otoritesini berkiten bu etkileşimi başaran ustayı takdir etmemek olanaksızdır. Odanın en özenli öğesi, mekânı örten çarhıfelekli tavandır. Kafa pencerelerinden giren ışık hüzmeleriyle oymaları derinleşen tavan zemininde yerli ahşap işlemeciliğinin seçkin ve özgün motifleri ustalıkla uygulanmıştır. Duvarlara yarım pergelli alçı devirmelerle bağlanan dekorasyon alanında, en dışta iki sâde bordür arasında sandık motifli bir su uzar. Bu çerçeveden, sığ çökürtme alana, yine yalın bir silme ile geçilmiştir. Çökürtme zemini selvili bir su kuşatır. Çarhı felek denen ve asıl dekoratif ağırlığı taşıyan dairesel büyük göbek, tavanın iki uzun kenarına teğettir. "Köşe"ler, karşılıklı olarak "aynalı" ve "saksılı"dır. Göbeğin iki yanındaki dikdörtgen zeminler giydirme çubukları ile desenlendirilmiştir. Çarhıfeleğin merkezindeki "ortagöbek", dıştan merkeze doğru dört kademede basık koni biçininde somuttur. Üzeri "kartalkanadı" ve "kenger yaprağı" denen klâsik üslup öğeleriyle desenlidir. Çarhıfeleğin dış çevresi ince bir kasnak işlidir. Çam tahtasından tavanda renkli göderi ve kumaş foya kullanılmaması; Divriği'deki diğer başodalarda görülen "nimseki" ayırımına yer verilmemesi, oda zemininin horasan harcıyla kaplanması, sedir pencerelerinde cam evi bulunmaması ve tahta kepenklerin yeterli görülmesi [15], çiçeklik tepeliğinin, değişik tarzda alçıdan, yan detaylarının ise ahşaptan yapılması, bu başodaya özgünlük kazandırıyor.

Mehmed Ağa, bu mekânda konuklarını, ziyaretcilerini ka-

Çok yönlü etki ve üslûplaşmış cephe olgunluğu veren selâmlık başoda ve kış odasının yoldan görünüşü(üstte) Ara sokağa ve Selâmlık avlusuna bakan mâbeyn büyük odası (altta).

bul ediyor; bayram ve düğün törenlerinin selâmlığa mahsus protokolleri de burada uygulanıyordu. Kasaba sorunlarının, buradaki toplantılarda görüşüldüğü de muhakkak. Çubuk ve kahvehizmetine bakanlar, aşağı sekide saygıyla beklemekte ve kahve ocağından servis yapmaktaydılar. Bu mekânda yüksek sesle konuşma ayrıcalığı salt ağaya mahsustu. Avludan gelen at kişnemeleri, seyislerin, usakların ayak sesleri, açık pencerelerin kepenklerinden, yaz meltemiyle çıkan sesler; ıssızlığın eğemen olduğu bir ortamda, arada bir duyulan ağanın konuşmaları ile, bir taşra hakiminin güçünü, aşağıda, çümle kapısının iki yanında bekleyen ellerinde uzun saplı teberler bulunan kölelerin görünümüyle geçenlere algılatırdı. Mehmed Ağa, konakta ve bu muhteşem odada yirmi yıl kadar yaşadı.

Selâmlık kış odası (plân b'de 2) avluya bakan 4 sedir 3 kafa penceresi olan, kısmen loş ve büyük bir mekândır. Tepeliği tavana, odanın loşluğu ile açıklanabilecek biçimde sâde işlemelidir. Kış boyunca sedir pencereleri kapalı tutulduğundan, kafa pencerelerinden alınan ışıkla yetinilmesi zorunluydu. Tavan, dıştan içe, " düz", "mendilli", "düz" üç su sırasından sonra ince çubuklarla örülmüş "tutmaçlı" bir zemin ve dört köşede de sâde çiçekli işlemeli birer "köşe"den ibarettir.

Selamlığın yıkılan yaz odası (plan b'de 6) nimsekili, zarif ahşap sütuncuklarla neflere ayrılmış mükemmel bir oturma mekânıydı.

Mâbeyn dâiresi başodası (plân b'de 13) alt katıyla birlikte iyi korunmuş olmakla birlikte avluya bakan öteki mâbeyn odaları ve toyhane denen büyük kış odası son yıllarda yıkılmaya terkedilmiştir.

Harem dairesi, ara sokak boyunca sağır ve yüksek bir duvarla dışarıya kapalıdır. Taş açıt ayaklı avlu kapısından girilince soldaki işlik ve dış ocaklık vardı. Bu müştemilat, kargir harem hamamı yıkıldığı gibi, harem dâiresi de 1960 yılında çok harap durumda iken satılmış; onarımında da eski özelliklerinin tamamını yitirmiştir. Harem-mâbeyn ara bağlantısındaki aralık, mutfak, kiler, toyhane ile bunların üst katını oluşturan odalar ve bahçeye bakan "Cumbalı köşk" de bugün için tanınmaz vaziyettedir.

Tüm bu bölümlerin son yıllardaki durumlarını tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte artık kayda değer fazla bir özellik yansıtmadıkları öğrenilmiştir. Geçen her yılın da yapıyı büsbütün ortadan kaldıracak tahripler getireceği kuşkusuzdur.

Sonuç: 1989'da Kültür Bakanlığınca, Divriği eski evlerinin ve Âyan Ağa Konağının "korunmaya değer eski eser" kapsamına alındığını öğrendik. Bu bakanlık esaslı ve kurtarıcı bir plânlama yapmadan, yatırımı ve kurtarma önlemlerini yürürlüğe koymadan böyle "kâğıda yazılı tedâbir" ile sorumluluğu yerel yöneticilere bıraktığı sürece, "eski" nitelikli herşey daha

ce, "eski" nitelikli herşey daha bir acımasız yıkılıyor, satılıyor, bozuluyor, kaçırılıyor. Nitekim, Divriği'de de bu süreç başlamış; şimdiye kadar, eski evini kendi bildiğine ve gücüne göre iyi kötü onarıp yaşatanlar; suç işlememek için ellerini dokundurmaktan korkar olmuşlardır. Güneş, yağmur, kar, don ve rüzgâr, daha bir gayretli, Kültür Bakanlığının korumaya aldığı, sahibinin korumasız bıraktığı asır-dide yapıları artık fütursuzca aşındıracaklardır.

Öteyandan, kent ve kasabaların plânlarında tarihsel dokuya ya hiç önem verilmemesi ya da gülünç yaklaşımlarla itibar edilmesi; dünün mesken anlayışı ile günümüzdeki modalar, hevesler ve alışkanlıklar arasındaki çelişki; geleneksel mimarimizi giderek saf dışı ediyor. Yeni Türkiye'ye bağrındaki zengin demir cevheri yataklarıyla katkıda bulunan ve karşılığında hemen hiçbir şey alamayan Divriği; yüzyıllardır geliştirdiği, saklayıp koruduğu eşsiz yerleşim konumunu ve mimarisini hızla yitirirken de hiçbir taraftan yardım görmeyecektir. Bir yamacın eteğinde, çevresine aldığı birkaç kümbetle kasabadan soyutlanan Ulucâmi ve dârüşşifa, öndeki kişiliksiz, çirkin "kentleşme"yi kimbilir nasıl bir ezâ ile seyrediyorlardır? Bu kasabanın geçmişteki ışıltılı, anlamlı ve benlikli mesken dokusu, ona hayatiyet veren halk; merhum Yahya Kemal'in, bu yazımızın başına koyduğumuz özdeyişine uygun bir "vatan tablosu" çizmekteydi. Bu manzaraların yapı taşlarını birer ikişer yok etmek veya bunların yok oluşuna seyirci kalmak bir vebaldir.

Ali H. Neyzi

Beyzade - Paşazade

1890 - 1990

(2 Bölüm)

Bugünkü bozgunu bir günde ulaşmadı Istanbul
Herşey gözler önünde, yavaş yavaş oldu

Bozgunu uğramış, uğratılmış bir kentin öyküsü

Her Istanbul lunun bir şekilde ilintili olmaya uğraştığı Beyzade - Paşazade düşünün 100 yıllık öyküsü

Istanbul un yaşadığı 100 yıllık bozgunda, kaçanlarıyla sürdenleriyle, geride kalanlarıyla, kentin bilmediğimiz anımsamadığımız anımsamak istemediğimiz yazu

Bundan mı, kitabı okurken sık sık " Dêja vu " kıtaığına düşmemiz ?

Hem kim bilebilir ki 8.40 Beylerbeyi vapurunu, vkeledeki koşkun perde arkasından izleyen yorgun karaltının " Cande " olmadığını ?

yanar yayınları

Dağıtım: a + b Kitapçılık. Tel: (1) 512 97 42

1 Karamahmud ailesi günümüzde "Arat", "Günday", "Gürsoy" ve "Âyanoğlu" soyadlı dallara ayrılmıştır.

2 Ali Rıza Yalkın, *Cenupta Türkmen Oymakları* C.I sayfa 16,85, Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım* sayfa 158; Dr. Burhan Kaçar, "İshakbin Hasan Tokadı, Devrinin Sosyal Durumu" *Tokat Kültür Araştırma* Dergisi Mart 1991 Sayı:1 sayfa 35

3 Bknz. Necdet Sakaoğlu, *Anadolu derebeyi odaklarından Köse Paşa Hanedanı*, sayfa 49 vdd.

4 Hicri 1260 (milâdî 1844) tarihli Divriği Kazâsı Esamî Defteri varak 79/b; Başbakanlık Arşivi, İrade Meclis-i Vâlâ No: 5595, 10832, 13418 kartonlardaki belgeler.

5 Bu belgelerin epeycesi a. g. *Köse Paşa Hanedanı* adlı kitabımızın 180 vdd sayfalarında kullanılmıştır

6 *Seyahatnâme* C.III sayfa 212.

7 Necdet Sakaoğlu, *Divriği'de Ev Mimarisi*, sayfa 15

8 V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* C.I, sayfa 685

9 Fetva defterlerinden bir misâl: "Zeyd'İn mülk-i menzilinden bina ve ihdas ettiği mürtefi odalarının pencerelerinden, Amr'ın makarr-ı nisvan olan hânesine havale ve nezareti olsa, Amr, Zeyd'e, havalesini def' ettirmeğe kaadır olur mu? El-cevap Olur" (Ebussuud)

Eski Elaziz mutasarrıfı ve Vakıflar Genel Müdürü Nâil Bey'in Vehbi Âyanoğlu'na anlattığına göre Mehmed Ağa İstanbul'da iken Divriğili Hâfız Paşa (Nail Bey'ın babası) kendisine, memlekete dönmemesini, mal mülk edinip İstanbul'a yerleşmesini önermiş. Fakat Mehmed Ağa'nın çubukçusu Alanlıoğlu "Ağa, burada kalırsan, imam Hüseyin Bey 'den korktu, gelemiyor. Derler. " uyarısında bulununca Kalyoncukulluk'ta almayı tasarladığı yerlerden vazgeçip Divriği'ye dönmuş

10 Orneğin, Mehmed Ağa ile çağdaş ve ondan daha güçlü bir derebeyi olan, Velipaşazâde İman Hüseyin Bey. çok pencereli büyükçe bir ev yaptırmaya kalkışan bir aileyi acımasızca cezalandırmış, evi de yıktırmış. Buna karşılık, has adamlarından Topçuoğlu Deli Osman Ağa'ya , gösterişli bir ev yapması için izin vermiş. (bknz. *Köse Paşa Hanedanı* sayfa 179, *Divriği'de Ev Mimarisi* sayfa 58)

11 Âyan Mehmed Ağa'nın kölelerinin bulunduğunu H. 1260 tarihli Esamî defterinde tesbit ettiğimiz gibi, oğlu Mustafa Ağa'nın döneminde bile (19.yy sonları) selamlık cümle kapısını gündüzleri teberli, geceleri fenerli zencilerin beklediğini, aynı semtte oturan Gazı Mehmed Efendi'den (1865-1956) dinlemiştik.

12 armu: Divriği mesken yapıcılığının özel terimlerinden biri. Dam toprağının aşağıya akmaması için çepeçevre örülen tek sıra taş.

13 anakuzeni: 1,5 kerpiç eninde, kerpiçten örülme duvar.

14 Sabriye Âyanoğlu (1885-1982) 1967'de bize anılarını aktarırken "Çocukluğumuzda selâmlıktan girer, haremden çıkardık ama, uzun sofalardan, aralıklardan, karanlık merdivenlerden geçerek. Bu gidişler bize, komşuya gitmek kadar zevk verir, kavuştuğumuz yakınlarımızla oturur, oynar, tekrar aynı yollardan dönerdik." demişti. Âyan Mehmed Ağa'nın torununun oğlu sayın Vehbi Âyanoğlu da (doğ. 1910) çocukluğunda aynı konumun mevcut olduğunu söylemiştir.

15 Konağın yapıldığı yıllarda, Anadolu meskenleri için tabaka hâlinde pencere camı ithâl edilmiyordu. Bu yıllarda (1830'lar) Anadolu'da olan Moltke, "-Pencere camının icâdı, dünyanın bu kısmı için olmamış!" der.

Sıvas İdâdîsi

Geçmişten Geleceğe Uzanan Târihî Bir Binâ

AV. HALÛK ÇAĞDAŞ

Tarih ve Toplum dergisinin 82. sayısında yayınlanan "İdâdi Binâları" başlıklı yazıdan esinlenerek tanıtımını tasarladığımız tarihî bir Binâ, geçtiğimiz yılın Aralık ayı içinde resmi açılış törenlerinden birine konu olarak güncellik kazandı. Sözkonusu yazı; bugünkü sivil ortaöğretim kurumlarının ikinci aşamasını oluşturan liselerin, yaklaşık bir asır önceki muadili olan ve 1984-1985 yıllarından itibaren Bursa, Edirne, Yanya, Çanakkale ve daha sonra da İzmir, Trabzon, Selânik, Rodos, Ankara, Üsküp, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Çankırı, Kırşehir, Kastamonu, Sivas ve İzmit gibi vilâyetlerde binâlarının yapımına başlanan "idâdî"lerden bahsetmekteydi2. Kuruluşlarında "idâdî", daha sonraları "sultânî", Cumhuriyetin ilânından sonra da "lise" ismini alan bu mekteplerin en eskilerinden biri de yüzyıllık geçmişi bulunan "Sivas Mekteb-i İ'dâdî-i Mülkîsi"dir. Biz bu yazımızda; bu köklü öğretim kurumunun tarihçesini değil, "Binâ"sının tarihçesi ile özelliklerini anlatmaya çalışacağız. Zira; kurumun tarihçesi, dergi makalesi boyutlarını aşan farklı bir incelemeyi gerekli kılıp daha ziyâde eğitim tarihçelerini ilgilendirmektedir. Esâsen yukarda değinildiği üzere, güncellik kazanan olay da, bu Binâ'nın 19.12.1990 günü yapılan bir törenle bundan böyle değerli belge ve resimlerle etnoğrafik eserlerin sergilenmesi için oluşturulan bir müzeye özgülenmesiydi. Yaklaşık bir asır öğretim ve eğitim hizmetlerine ayrılan tarihi eser, artık "Atatürk, Kongre ve Etnoğrafya Müzesi" olarak işlevini sürdürecekti.

Kitâbesi

Asıl cephesi Kurtcebe Noyan Caddesi (eski Taşlı Sokak) üzerinde olup3, 1930 yılında yapılan büyük tâdilâtla, girişi şehir merkezini tren istasyonuna bağlayan İsmet Paşa Caddesine alınan Binâ, XIX. yüzyıl Geç Osmanlı Dönemi sivil mimârisinin güzel örneklerindendir. Vâli Halil Rıfat Paşa tarafından yaptırılan (1300/1884) Hükümet Konağı ve Reşit Âkif Paşa zamanında yapılan (1324/1908) Jandarma Kışlası ile birlikte dönemin mimâri üslûbunu bütünleyerek yansıtmaktadır. İnşâsının ilkin Vâli Sırrı Paşa (tâyin tarihi: 1303/1887) tarafından düşünüldüğü ve hatta kısa sürede plânlanarak temellerinin atıldığı bilinmektedir. Sırrı Paşa'nın bu girişiminin, selefi Halil Rıfat Paşa'nın Vilâyette yaptığı işlerle kazandığı haklı şöhret ve hürmetin yanında sönük kalmama endişesinden kaynaklandığı söylenir4. Binânın temeli; eski Romalılardan beri pek çok tarihi değişime sahne olup hâlen kalıntıları mevcut bulunan bir kalenin oluşturduğu duvar açılarından birinin içinde kalmış, kısmen bataklık olan arsanın üstüne atılmıştır. Belki bu nedenle de Sırrı Paşa'nın görevinden ayrılması nedeniyle yapım çalışmaları bir süre durdurulan Binâ, Ali Surûri Paşa'nın vâliliği (tâyin tarihi: 1305/1889) dönemini de geçirdikten sonra Vâli Memduh Bey (tâyin tarihi: 1306/1890), "sonra dahiliye Nazırı, paşa") zamanında nihâyet bitirilmiş ve 8140 Osmanlı altınına malolmuştur5.

Uzun süre nerede olduğu bilinmeyen Kitâbe'si tesâdüfen ele geçirilerek 23.12.1971 tarihinde o zaman Büruciye Medresesinde bulunan Sivas Müzesi Müdürlüğüne teslim edilmiştir. Müze envanter defterinin 1511 sıra numarasında kayıtlı olan, başak karakterli, uçları stilize palmet yapraklarla süslü 50x150 cm. (kalınlığı 14.5 cm.) ebâdındaki dört satırlık bu Kitâbe'de şöyle denilmektedir:

"Şevketlû Gaâzi Abdülhamid-i Hân-ı Sânî Hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında rütbe-i bâlâ ricâli'nden Mazlûm Paşa-zâde Mehmet Memduh Beğ Efendi'nin Sivas Vilayeti Vâliliğinde işbu Mekteb-i İ'dadî-i Mülkî inşa olundu.

12 Rebî-ül-evvel, sene-1310"

Hattat Mahmûd Edîb-i Sivâsî tarafından tâlik yazı ile düzenlenen Kitâbe'deki Hicri tarih, 5 Ekim 1892 perşembe gününe tesâdüf etmektedir.

Mimârisi

Döneminin daha çok ermeni taş ustalarınca yapıldığı anlaşılan Binâ, Doğu yönünden üç, Batı yönünden iki katlıdır[6]. Asıl girişi Batı yönünde olup, bu cephesiyle Güney ve Kuzey cephelerinin yarısı tamamen kesme taşlardan yapılmıştır. Diğer cephelerin köşeleri silme ve kornişleri de kesme taştan olup araları moloz taş örgülü ve üzeri sıvalıdır. Zemin kat pencereleri dıştan yuvarlak kemerli, üst kat pencereleri ise üstten kesme taş üçgen alınlıklarla süslenmiştir. İsmet Paşa Caddesine bakan Doğu yönündeki girişe çift taraflı yine kesme taş merdivenlerle çıkılmakta, üst kat balkonunu silindirik gövdeli dört sütun taşımaktadır. Dört cephede mevcut olan giriş kapılarının Kuzey ve Güney'dekilerinden bodrum kata girilmekte, Doğu ve Batı yönüne bakan kapılar ise zemin kata açılmaktadır. 33.50x39.50m. dış ölçülerindeki dikdörtgen plânlı Binânın dış beden ve orta avluyu çevreleyen duvarları da kesme taş - moloz taş örgülü, mekânları ayıran duvarları ise ahşap arası taş dolgu bağdadî tarzdadır. İç ara bölmelerin ve mekânların tavan ve tabanı ahşap, üst örtüsü çatıdır. Ortada 7.00 x 14.00 m. iç ölçülerinde ve 16.00 m. yüksekliğinde yine dikdörtgen plânlı bir iç avluya sahiptir. Mekânlar bu avlunun doğu ve batı yönüne yerleştirilmiştir. Önceleri şadırvanlı olan orta avlunun üzeri sonradan çatı ile kaplanmış ve şadırvan da kaldırılmıştır. Büyük salonların iç ölçüleri 6.50 x 12.00 m.dir. Üst kata çıkan Kuzey ve Güney yönündeki ahşap merdivenin korkuluklarının orijinalitesi korunmuştur. Merdiven çıkışlarına rastlayan tavanlar, çift daire biçimli, çarkıfelek motifli ve ahşap göbeklidir. Koridorların tavan tekneleri boya ile süslenmiştir. 1980 yılı onarımında tüm oda ve salonların iç duvarlarının süslü olduğu yapılan sıva kazıma çalışmalarında ortaya çıkmış, ancak yeniden kapatılmıştır. Sâdece Kongre Salonu ve Atatürk'ün kaldığı oda ile zemin katta bir odanın duvar ve tavan süsleri korunabilmiştir. Binânın Batı yönüne bakan 6.20 x 15.50 m. iç ölçülerindeki tavan ve duvarları kalem işleri ile süslenmiş Kongre salonu ve bitişiğindeki oda aynen muhafaza edilmektedir.

Târihî Misyonu

Binânın eğitim hizmetleri dışında (ki asıl işlevi olup, 1981 yılına kadar bu şekilde kullanılmıştır) bir de tarihi misyonu vardır ki, buna da değinmeden edemeyeceğiz. Bu misyon, bir milletin kurtuluşunu hazırlayan önemli siyâsi kararların alındığı Sivas kongresinin burada toplanmış olmasından kaynaklanır. 4 ilâ 12 Eylül 1919 tarihleri arasında "Sivas Kongresi Umumî İçtimaları" bu binada yapılmış ve Kongre sonunda seçilen heyet-i Temsiliye Üyeleri, yine bu Binâda Anadolu'nun ilk gayriresmi hükümeti olarak milli mücâdele hareketlerini örgütleyip, millet irâdesinin her türlü baskı ve mandacılığın üstünde olduğunu buradan dünyaya duyurmuşlardır.

Maiyetiyle birlikte 2 Eylûl 1919 tarihinde ikinci kez Sivas'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Kent eşrafından Şekeroğlu İsmail Efendi'nin konağında ağırlanmış, karargâh olarak da kendisine o zamanki ismiyle Sivas Mekteb-i Sultânîsi verilmiştir. Binânın Batı cephesindeki eski ve asıl girişinin bulunduğu Kurtcebe Noyan Caddesine açılan kapıdan girişte soldaki iki oda Ahmet Rasim oğlu Mazlum Bey müdürlüğünde emniyet karakolu olarak kullanılmış, sol tarafta merdiven önüne geçince ilk büyük oda yemek salonu olarak, alt koridorun diğer odaları da çeşitli gereksinmeler için düzenlenmiştir. Üst katın yine aynı caddeye bakan müsâmere salonu kongre çalışmalarına, bitişiğindeki müdür odası özel olarak Mustafa Kemal Paşa'ya, onun yanındaki oda telgraf muhaberatına, diğer odalar da sırasıyla Rauf bey'e ve koğuş hâlinde öteki görevlilere verilmiştir[7]. Kongre süresince bu düzenle kullanılan Binâ, çalışmaların tamamlanması ve Heyet-i Temsiliye'nin 18.12.1919 tarihinde, Ankara'ya gitmek üzere Sivas'tan ayrılmasıyla birlikte tekrar eski durumuna getirilmiş. Cumhuriyetin kuruluşuna kadar "Sivas Sultânîsi", 1923-1924 yılla-

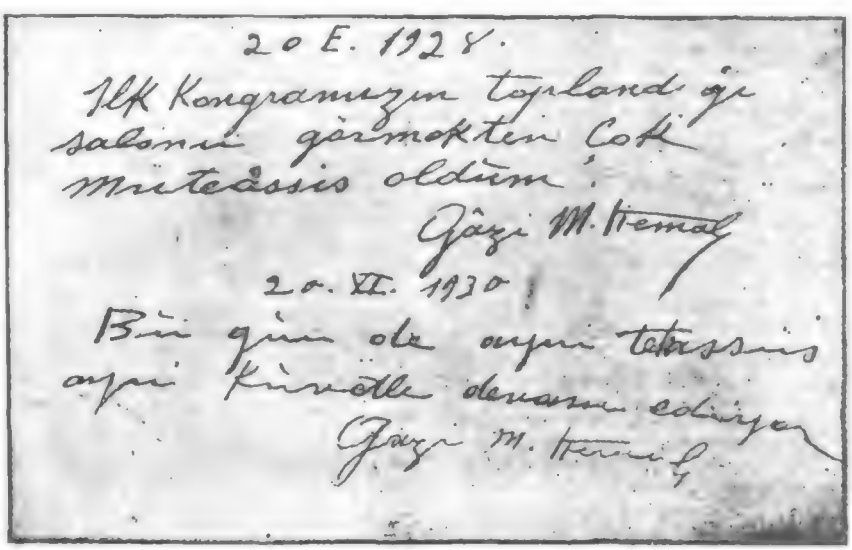

Müzenin zemin ve birinci kat planları

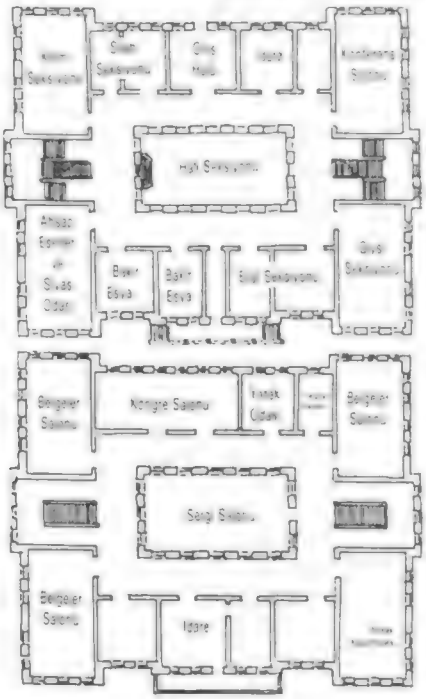

rından itibaren de "Sivas Lisesi" olarak hizmet vermiştir.

Erzurum Kongresine Sivas temsilcisi olarak katılan Fazlullah Hoca (Moralı/1876-1942) tarafından yazılan ve salona asılan şu beyit[8], binânın tarihî misyonunu uzun yıllar sembolize etmiştir:

"Kongre merkezi olmuş idi bu
Sultânî,
Vatan ve milleti tahlis, hem de
Sultânî.."

Büyük Atatürk de Sivas'a yaptığı muhtelif tarihlere rastlayan ziyâretlerinde, Lise Binâsını ve toplantı salonunu gezmiş ve duygularını el yazılarıyla iki kez şöylece dile getirmiştir.

Dün'den Bugün'e

Kongre Salonu ile özel oda eşyalarıyla birlikte[9] uzun süre titizlikle korunmuş ve büyük Önderin Sivas'a ilk geldiği günün 47. yıldönümü olan 27 Haziran 1966 tarihinde ilk kez düzenli biçimde halka açılmıştır. Binânın bu mekânlarının dışında kalan kısımları daha bir süre eğitim hizmetinde kullanılmıştır.

4 Eylül 1981 tarihinde Devlet Başkanı olarak Sivas'ı ziyâret eden Kenan Evren'in aynı gün Lise şeref defterine yazdığı "... çok önemli kararların alındığı bu Binânın liselikten kurtarılarak Atatürk Müzesi hâline dönüştürülmesinde fayda görmekteyim..." yolundaki temennisi o günün ilgililerince bu yolda bir emir kabûl edilerek, Binânın müze olarak kullanılmak üzere Kültür Bakanlığına tahsis edilmiş olduğu, ilkin Maliye Bakanlığının 27.12.1982 gün ve 40089 sayılı yazıları ile Sivas Vâliliğine bildirilmiştir. Kültür Bakanlığının 7.6.1983 gün ve 02.3.730 Gn-89/58 sayılı onayı ve 1.7.1983 gün ve 02.3.736/58-5756 sayılı yazılarıyla "4 Eylûl Kongre Lisesi" olarak hizmet veren Binâ ve tesisleri "Atatürk ve Inkılâp Müzesi' hâline getirilmiştir. Aynı Bakanlığa bağlı Gayrimenkûl Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 21.7.1983 günlü ve 386 no'lu toplantısında alınan 22.7.1983 gün ve A-4468 sayılı kararı uyarınca 1710 sayılı Yasa hükümlerine göre "anıtsal" nitelik taşıyan konuma derecesi dikkâte alınarak tesciline karar verilmiştir. 19.9.1984 tarihinden itibâren ve Vâlilik emri ile ziyârete kapatılarak esaslı bir restorasyona tâbi tutulmuştur.

Uzun, yorucu ve masraflı bir onarım ve düzenleme-sergileme sürecinden geçirildikten sonra nihâyet 19.12.1990 günü yapılan bir törenle, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğüne bağlı "Sivas Atatürk, Kongre ve Etnoğrafya Müzesi" olarak resmen açılışı yapılmıştır. Bodrum kat; laboratuvar, fotoğrafhâne ve depoların yer aldığı "mekânlar" şeklinde, zemin kat ise; halı, kilim, silâh, elişi, giysi ve ahşap-cam-bakır eşya seksiyonlarından oluşan "Etnoğrafya Müzesi" olarak düzenlenmiştir. Üst kattaki tarihî Kongre salonu ve Atatürk'e ait çalışma ve dinlenme odası, yine eski durumuyla korunmaktadır. Üst katta ayrıca, Kongre öncesi olayların, kongre hazırlığı ile ilgili genelge ve bildirilerin sergilendiği salon, o zamanki muhaberâtın yapıldığı telgraf odası, kongre tutanaklarının yer aldığı salon, Sivas'ta kurulmuş olan "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyet"ne ait bildiri ve yazışmaları içeren belgeler ile İrâde-i Milliye Gazetesinin basıldığı matbaa makinası ve bu Gazeteye ait nüshaların sergilendiği salonlar mevcuttur. Sâir kıymetli evrâkın, Cumhurbaşkanlığı Köşkü-Atatürk Özel Arşivi, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Komisyonu ve ATESE Özel Arşivi ile Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı arşivlerindeki asıllarından alınan örnekleri de sergilenmektedir.

Sonuç Olarak

"Sivas İdâdî-i Mülkîsi", "Sivas Mekteb-i Sultânisi", "Sivas Erkek Lisesi" ve "Kongre Lisesi" adlarıyla uzun yıllar asıl işlevini sürdüren yüzyıllık Binâ, geçmişine ve tarihî misyonuna ilâveten artık "Müze" olarak yeni bir hizmete âmâde kılınmış bulunmaktadır. Bu son hizmetin gerektirdiği bakım ve özen nedeniyle daha uzun yıllar ayakta kalabilmesinin sağlanmış olması, havasını teneffüs etmiş olan büyük Önder'in anısına duyulan saygıyı güçlendirirken, (mezârını yıllarca bahçesinde koruduğu Şâir İsmâil Safâ Bey'in deyişiyle) biz "sâye-i sakfında" (çatısı altında) yetişenlerin gönüllerini de huzura kavuşturacaktır...

1 Burcu ÖZGUVEN, "İdâdî Binâları", Tarih ve Toplum Dergisi, Sayı: 82 (Ekim-1990) Sh: 44 v.d.

2 A.g.y. (sadrazam Sâit Paşa'nın "hâtırat"ına C.1. Dersaadet 1328, Sh: 156-atfen)

3 8115.45 m2 yüzölçümlü Binâ, Sivas Tapusunun merkez, Örtülüpınar Mah. 32 pafta, 332 ada ve 2 parsel no'sunda kayıtlıdır.

4 İbrahim CENGİZ, "Lise'nin tarihçesi", Ülke Gazetesi (21.5.1956)

5 A.g.y.

6 Bu nedenle bodrum katın Doğu yönünde pencereleri dışa bakan altı mekân bulunmaktadır.

7 Hikmet DENİZLİ, "Sivas Kongresi delegeleri ve Heyet-i temsiliye Üyeleri" (Henüz basılmamış Kitabından)

8 M. Farheddin BAŞEL, "Sivas Bülteni", Kâmil Kitab ve Basımevı, Sivas-1935, zsh: 100.

9 Vehbi Cem AŞKUN, "Sivas Kongresi", 2. basım, İstanbul- 1963, Sh: 99

10 Ali Rıza ÖNDER, "Müftü Abdurrauf Efendi (1871-1926)", Hâkimiyet Gazetesi

(8.12.1989 Kayseri), Yazar; özel odanın kol tuk ve kanepelerinin o zaman Sivas'ta müf tü bulunan bir zâtın evinden getirildiğini, to runu Dr. Tahir Tunçalp'in 1.8.1968 günkü mektubuna atfen bildiriyor.

Not: Çalışmamızda yardımcı olan ve henüz basılmamış kıymetli eserini cömertçe istifâdemize sunan Sivas Müzesinin çalışkan Müdürü Sayın Hikmet Denizli'ye alenen teşekkürü, ifâsı gerekli borç telâkki ediyorum.

Alman Kültür Tarihinde Türk İmgesi

IV

"Güzüpek" ve "Korkak" Barbarlar: Övgü mü, Sövgü mü?

ONUR BİLGE KULA

Türklere ilişkin yer yer nesnel değerlendirmelerin yapıldığı bir mektup:

"Epistula I Anselmi de Ribodimonti ad Manassem archiepiscopum Remorum"

(Antakya, Kasım 1097)

Anselm von Ribemont, Haçlı Seferine katılan önemli kişilerdendir. 6 Mayıs 1097 günü İznik'e gelen ilk Haçlı kümesi içinde o da vardır. Antakya kuşatmasına katılır. Kutsal Topraklara ulaşma çabası içinde 23 Ocak 1099 günü yaşamı biter.

Anadolu boyunca İznik-Antakya arasında Haçlı serüvenini birlikte yaşar; çekilen sıkıntıları mektubuna yansıtır. Sefer boyunca 200' den fazla kent ve kalenin Haçlılarca geri alındığını, seferin çok başarılı ve sevindirici gerçekleştiğini yazar.

Mektup, Haçlı Seferlerine ilişkin ayrıntıların belgesi niteliğindedir.

Mektubun ana konusu Türklerdir.

Türklere ilişkin değerlendirici ve yargılayıcı saptamaları içeren bir çok bölüm var. Bunlardan biri:

"Türklerin ülkesinde ordugâh kurduk;alt ve üst konumda bulunan hepimiz günahlarımızdan arındık. Tanrının bedenini ve kanını alarak güçlendik..."

Anselm'in bazı değerlendirmeleri olumlu ve övücü içerikli. Örneğin Türklerin "yetenekli" ve "akıllı" oluşlarını anlatan şu sözler onun: "Callidates et Ingenia Turcorum"

16 Mayıs 1097 günü Türklerle Haçlılar arasında olan muharebede "yenik"düşen, "korkup kaçan" Türklerdir. Başka kaynaklar, ele geçirilen Türklerin kafalarının koparıldığını, kesik başların mancınıkla kente atıldığını, kentte binden fazla Türk'ün başının toplanarak, Bizans İmparatoruna gönderildiğini yazar.

Haçlılar ile Türkler arasındaki savaşlardan biri de Hebraika/ Heraklia (Ereğli/Konya) yakınlarında gerçekleşir.

I. Aleksios Komnenos'un kızı Anna'nın anlatımına göre, Sultan Danişment ve Assam komutasındaki Türkler ve Haçlılar arasında çok şiddetli bir savaş olur. Her iki taraf da büyük bir "gözüpeklilik " ile savaşır. Türkler, savaşı "dirençle" sürdürürler. Boemund büyük bir cesaretle ve bir aslan gibi Kılıç-Arslan'a saldırır;Türklere korku salar ve onları dağıtır. Böylece "barbarlar "yani Türkler yenilirler; çocuk ve kadınları geride bırakıp kaçarlar (Hagenmeyer 1901, s.263).

Haçlılar ile Türkler arasındaki en önemli ve üç muharebeden biri Antakya'nın doğusundaki "Pon Ferreu" (Demir Köprü) yakınlarında olur.

Anselm'e göre "Harenk" kalesindeki çok sayıda "gözüpek" Türk, kentteki Ermeni ve Suriyeli casuslarından Haçlılara ilişkin bilgi edinir; Haçlılara yoğun "korku" yaşatır. Fakat sonunda yenilirler.

"Aregh" veya "Harenk" kalesinin Antakya Halep yolu üzerinde bulunduğu belirtiliyor.

EPISTULA Patriarchae Hierosolymitana et aliorum episcorum ad occidentales

(Antakya, Ocak 1098)

Adı geçen belgeyi ilginç kılan yönler şöyle özetlenebilir. Türklerin eline geçen 40 önemli kent ve 200 kale-bu veri çoğu mektupta yinelenmektedir-geri alınmış ve kiliseye ait olan bu yerlerde Tanrı zafer kazanmıştır. Haçlıların önemli bir bölümü Anadolu'nun zor koşullarında telef olmuştur.

Metinde geçen iki kavram "clipeus Christi" ve "justita" Avrupa kültür tarihi açısından son derece önemli.

Birincisi İsa'nın levhası-izni; ikincisi ise, daha önceleri Hıristiyanlara ait olan yerleri ellerine geçiren Türklere karşı yürütülen Haçlı eylemlerinin doğal ve dinsel yönden haklı olduğunu anlatıyor. Haçlıların mantığının veya ulaştığı sonucun tutarlı olup olmaması, bu yaklaşım ile dayanma ve savaş yeteneklerini arttırmak istemeleri bu bağlamda pek önemli değil. Önemli olan, eyleme moral de-

ğerler açısından haklılık temeli hazırlama eğilimi ve çabası.

Bu iki kavramda Haçlı eylemlerini sorgulama, haklı oluşunun nedenlerini arama eğilimi somutlaşıyor. Özünü sorgulama, öz eylemlerini düşüncenin konusu yapma, tarihsel gelişim sürecinde zamanla akılcı tutumun yerleşmesinin bir belirtisi.

İncelenen mektupların çoğunun ortak bir özelliği var: kutsal kişi veya varlıkların Haçlı etkinliklerine eşlik ettiklerine ilişkin kurgu ve mitos

Eskişehir yakınlarındaki savaşa parlak silahlarla donanmış gizemli görünümlü iki Haçlının, Türklerin üzerine atıldığı öykülenir. Raimundi de Aguilers, Türklerin bu iki şövalyeye karşı, istemelerine karşın, savaşamadıklarını; şövalyelere dokunmanın veya onların yaralanmasının olanaksızlığı söylencesini aktarır.

Salt öte dünya değil bu dünya da düşünülür. İşte bu tutumu belgeleyen mektup:

Epistula II Stephani conitis Carnotensis ad Adelem uxorum

(Antakya, 29 Mart 1098)

Mektuba göre Haçlı Ordusu, İznik'ten Antakya'ya 23 haftada gelir.

Stefan, eşi Adele'ye Seferden önceki mal varlığını iki katına çıkardığını yazar.

Kapadokya yöresinde yenilen "gözüpek" Türkler, Haçlılarca Fırat nehri kıyılarına değin kovalanır. Kaçan Türkler "akıllı" davranıp, Haçlılardan önce Antakya'ya ulaşır.

Mektup tarihsel yönden önemli sayılabilecek çok sayıda ayrıntı içeriyor. Ayrıntıyı incelemek tarih bilimcilerin işi.

Türk imgesi ile ilgili belirlemelerin en önemlileri şunlar: "perfidis Turcis" aşağılık, alçak, güvenilmez Türkler.

"audeces itaque militesTurci" Stefan her iki mektubunda da cesaret, gözüpeklik anlamını içeren "audeces" sözcüğünü Türklere övgü olarak kullanıyor. Yorumcular, Stefan'ın Anadolu topraklarında Türklerin "cesaretine ", "gözüpekliğine" ve "savaşkan" tutumuna sıkça tanık olduğu ve bu kavrama mektubunda o nedenle yer verdiği kanısında birleşiyorlar.

"Domino gratias dederunt" Türklerin, Haçlılardan korkmasını, geri çekilişini ve Fırat'ı geçerken varını yoğunu bırakmalarını sağlayan Tanrı'ya övgü.

Haçlılar, Antakya önlerinde büyük bir açlık yaşarlar. İncelenen mektupta değinilen kıtlık, döneme ilişkin çoğu önemli belgeye yansımıştır. Hagenmeyer, Fulcher'e dayanarak kıtlık dönemini şöyle betimler: "Bizimkiler (Haçlılar) Antakya yöresini yağmaladılar. Her yerde büyük bir kıtlık başgösterdi. İnsanlar tarlalardaki tahılların saplarını, çeşitli otları, haşlanmadığı için ağzı dili yara eden dikenleri, atları, eşekleri, develeri, köpek ve fareleri yediler. Umarsız yoksullar hayvan derileri, hayvan pisliklerinin içinde bulunan taneleri seçip midelerini körelttiler. (1901, s.283)

Kuşatmayı sürdüren, Antakya'da Haçlılara karşı direnen Türklerdir. İnsan doğası gereği suçluyu hep kendi dışında aramaya eğilimlidir. O nedenle Türkler bu korkunç kıtlığın nedeni olarak görülür ve gösterilir. Sonuç: Türkler, insanları açlıktan ölmeye zorunlu kılabilecek denli "zalim" dir.

Belgelerde "caspianus" veya "tyrannus civitatis Antiochiae" (Antakya kentinin zalimi) olarak nitelenen Türk komutanı, 9 ay boyunca kenti"başarı" ve" direnç" ile savunan Yağısıyan'dır. Yağsıyan ve Gür Boğa komutasındaki Türkler "korkunç bir çığlık ve gürültü" ile Haçlılara saldırırlar ve Haçlı ordusunu epey eritirler.

Türklerle (Turci) Arapların (Sarazeni) farklı ulusal topluluklar olduğunun kesin bilindiği ve bu olgunun 1. Haçlı seferlerine ilişkin yazı ve anlatılara yansıdığını belgeleyen bir mektup:

"Epistula Boemundi, Roberti, Guiscardi..."

(Temmuz 1098, Antakya).

Türklerle Arapları birbirinden ayırmanın yanısıra bu mektubu ilginçleştiren bir başka yön daha var. Türklerin kesin yenildikleri zaman Hıristiyanlığa geçecekleri savını içermesi. Bir çok Haçlının bu kanıda oldukları ve tutsak Türklerin pek çoğunun Hıristiyanlığı yeğledikleri öne sürülür.

Bu belirleme "Türkler" ve "dönmeye eğilim", "döneklik" çağrışımı yaratır niteliktedir. Dönmek, süreksizlik; süreksizlik ise şövalye bakış açısına göre, özyapı yoksunluğudur.

Türkler eğilim olarak olumsuz betimlenir. Ancak bunun yanı sıra "cesareti" ve "savaşkan" nitelikleri olan "kibirli" ve "burnu yükseklerde" insanlar olarak gösterilirler. "olumsuzluk-Olumluluk" veya "korkaklık- gözüpeklik" kavramları sürekli yanyana kullanılıyor. Bu açıdan belgeler "eklektik" bir özellik taşıyor. Yargılayan da yargılanan da insan olunca böyle bir görünümü olağan bulmak gerekir.

Türklerin "kibirli" ve "burnu" havada oluşlarına bir örnek Gür Boğa'nın sözleri: Haçlıların elçileri Peter der Eremit (Keşiş Peter) ve Herluin, 27 Haziran 1098 günü komutan Gür Boğa tarafından kabul edilir. Kabulde Keşiş Peter "Siz Türkler, öyle sanıyoruz ki, Hıristiyan olmak için bu yörelere geldiniz" der. Bunun üzerine Gür Boğa "Tanrınızın da, Hıristiyanlığın da adını bile duymak istemiyoruz. Sizlerden herşeyinizden iğreniyoruz" yanıtını verir (Hagenmeyer 1901, s. 306).

Beyoğlu'nda Yaşayan ve Kaybolan Pasaj ve Geçitler III

BEHZAT ÜSDİKEN

Beyoğlu'ndaki pasaj ve geçitleri anlatırken, yorumladığım dönemle ilgili ilginç tarihî olayları da elimden geldiği kadar okuyucuya aktarmağa çalışıyorum. Çünkü eski Beyoğlu gerçekten çok değişik bir toplum yapısına sahip ve çok yönlü tarihî olgulara sahne olan bir yerdi. Beyoğlu bir bilinmeyendir, ve bu bilinmeyen ancak orada gerçek yaşam savaşı vermiş olanlarla çözülebilir.

Beyoğlu'nda yaşamak, orada oturmak demek değildir. Beyoğlu'nda yaşamak, değişmeye başladığı 1955 yılının öncelerinde orada varolan "kozmopolit insanlar grubu içinde" bulunmakla mümkündür.

"Beyoğlu'na çıkmak" deyimi, dışardan gelenlerle biz zaten orada yaşayanlar için başka başka anlamlar taşırdı.

Aznavur pasajı :

Aznavur pasajı yapılmadan önce Grand Rue de Péra yönünde ve 1870'li yılların ortalarında Emanuel Kuzuris'in Café'siyle, Andrea'nın Café Commerce'i vardı. 1887 yılındaysa Emanuel Kuzuris'in yerine, Pandeli Kastranakis'in "Café de Péra"sı yerleşti, "Café Commerce" o dönem hâlâ yerindeydi.

1900'lü yılların başında buraları yıkılarak Aznavur site'si yapıldı (pasajı değil). Bu site yarım pasaj şeklindeydi, çünkü Tepebaşı'na çıkışı yoktu. Bu yönde Aznavur ailesinin kendi evleri vardı, 1924 yılında bu evin altından bir geçitle pasaj birleştirildi.

Aznavur pasajı henüz site halindeyken, Grand Rue de Péra yönünden girişte, saatçi Mihal Zapontis, tuhafiyeci Spanudis, kunduracı Konstantin Vitalis, müzik âletleri ve notaları satıcısı Konstantin Nomismatidis, terzi Politopulos, kunduracı Pandeli Armaoğlu, terzi Yervant Papazyan, kuaför Strato Yorgiadis, terzi Apostol Çovas'la, Dimitri Sarris ve Yoakim Soyakas'ın "Stad lokantası" vardı. Bu lokanta'nın yerine 1920'li yıllarda "Serge Glavatsky"nin "Restaurant Russe"u gelecektir. 1940'lı yıllardaysa burası Zabel'in (İsabel Alyanak) gelinlik aksesuarı, çeyizi ve gelinlik de satan büyük mağazasına dönüşecektir. Atanas Aristidis'in Café'si kısa bir süre sonra kendiliğinden kapanacaktır. Yorgo Gorlero'nun açtığı kitapçı dükkânıysa, uzun süre müşterilerine hizmet sunacaktır. Bazı yazarlarımızın sandığı gibi, Beyoğlu kitapçıları Tünel ve cıvarında sona ermezdi, daha 1900'lü yıllara gelmeden çok önce, Grand Rue de Péra'nın

Üsste, bizim Aynalı/Avrupa Pasajımız; Altta, Londra'nın Burlington Arcade'ı.

Taksim yönüne kadar sırayla pek çok kitapçı ve kırtasiyeci işlevlerini sürdürmekteydi.

Gelelim Aznavur pasajının Grand Rue de Péra yönündeki girişine. Bu giriş çok dardı, altıncı dükkandan sonra genişler ve bu genişleyen yer dar bir merdivenle son bulurdu.

Tepebaşı yönündeki bölüm açılmadan önce 10-12 basamakla çıkılan daracık sahanlıkta bir apartman girişi vardı, bu apartmanın zemin katında o dönemler, kimyager, aynı zamanda tahlil laboratuarı da olan Aleksandr Vasiliadis çalışırdı. 1940'lara kadar bu laboratuar yerindeydi. Diğer katlardaysa terzi Yani Piluris, kadın terzisi Mme. Fantudes, Dr. Hristo Ojenidis, pedikürcü Edmond Psalty vardı.

Pasaj'a tam olarak dönüşüldüğü dönemlerde, laboratuar yerindedir, pedikürcü Edmond'da aynı yerde çalışmakta, terzilerin yerineyse, erkek terzisi Mavromatis, ve kadın terzisi Margarit Atanasopulos gelmiştir. Grand Rue de Péra'dan girişe Todori Frangopulo gazete-dergi ve parfümeri mağazasını açmıştır.

Tepebaşı yönünden pasaj'la bağlantılı kapı açıldığında, buraya çift vitriniyle ayakkabıcı "Makras" yerleşecektir. Yükseklik farkının çok olması nedeniyle pasaja inebilmek için ayrıca bir merdiven daha yapılacak ve bu durumda Grand Rue de Péra'ya ulaşmak için ikinci bir merdivenden daha inmek zorunda kalınacaktır.

O dönemler, Zabel'in karşısına "Hüseyin Ören" (daha doğru bir deyimle örücü Hüseyin) dükkânını açacaktır. II. Dünya Harbi sırasında olanaklar kısıtlı olduğundan, eskimiş olan elbiseler ters-yüz edilirdi, bu durumda da mendil cebi ters yöne geldiğinden bu yer anlaşılamayacak şekilde örülürdü, bu tip esnafın adedi, o dönem çok yüksekti, ama en kaliteli iş yapan "Örücü Hüseyin" idi.

Galatasaray pasajı

XIX. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen pasajın yeri bugün pek bilinmemektedir; yokolduğu gerçekse de, elli yaşın üstündeki ender gerçek Beyoğlulu'lar tarafından anımsanması gerekmektedir. Pasaj bugünkü Yeni Çarşı caddesinin (Galatasaray lisesinden önce) köşesindeydi, Grand Rue de Péra üzerindeki girişten tam karşıdaki çıkışla, Yeni Çarşı Caddesine bağlanan Mimar sokağına ulaşırdınız.

Pasaj köşebaşında olmasından ötürü, içindeki 16 dükkânın çoğunun dışarı bakması nedeniyle, iç tarafındaki kapılar kullanılmazdı. Pasaj'ın içinde ayrıca 16 dairelik bir apartman da vardı. Üstkatlara (1. kata) çıkan merdiven doğrudan demirdendi. Pasaja açık olan dükkânlar, her türlü eşya satan "Au Grand Magasine", taze çiçekçi Prelorenzo kardeşler, şarap ve her türlü içki satan Mihal Paydas, ile terzi levazımatçısı Aşot Bağdatlıyan idi. 2 Temmuz 1901 günü pasaj içinde bir sergi düzenlendi.. Bu sergiye pasajdaki 16 dükkân da katılmıştı. Bu dükkânların içinden biri, kanımca anlatılmağa değer. Yeni Çarşı caddesine yüzü olan bu dükkân, dönemin ünlü erkek berberlerinden "Hamdi"ye aitti. "Galatasaray Berberi Hamdi" önceleri Galatasaray lisesinin içindeydi. Daha sonraki bir anlaşmazlık, onu ününe kavuştuğu dükkânı burada açmağa zorlamıştı. Çok tatlı ve neşeli bir kişi olan Hamdi bey, gençliğinde ağabeysiyle birlikte,

Amerika'ya gitmiş, ağabeysinin oraya yerleşmesine rağmen, kendisi geri dönmüş ve burada çalışma hayatına atılmıştı. Hamdi Bey'in üç çocuğu vardı, bir kız ve iki erkek, çalışma hayatını burada sürdüren Hamdi Bey Hamalbaşı caddesinin devamı olan Ömer Hayyam caddesine (eski adı Şerbethane caddesi) bağlanan Tutkalcı sokağında oturmağa başlamış ve yaşamını da burada noktalamıştı, Hamdi Bey genellikle Tepebaşı'ndaki ünlü İzmir Lokantasına gider, her akşam olmasa da haftanın bir kaç günü orada içerdi.

Pasaj'daki apartmana gelince, Dr. Kölemenoğlu, tüccar W. C. Mountain, Ünlü "Pleyel" marka Fransız piyanolarının mümessili, aynı zamanda Osmanlı Bankası'nın şeflerinden Aleksandr Bossy, mühendis Guilleaum Karl, Galatasaray lisesi hocalarından ünlü Blanchong, tüccar Edward Kapas, ressam Mango'yla dairesini paylaşan Pera Palas Otelindeki orkestra'nın yönetmeni Mo. Nova (Mo. Nova daha sonra buradan Grand Rue de Péra üzerinde ve Hollanda Sefaretinin yakınındaki Adamantidis apartmanının 4. katına taşınacaktır), komisyoncu Bernhardt Singer, Profesör Albert Prost, Singer firması müfettişi Marko Braunstein oturmaktaydılar.

1924 yılında pasaj'daki boş dükkânlardan birine, mobilya satımı ve dekorasyon işleriyle uğraşan "David Karaso" gelecektir. Apartmandaysa zaman içinde Aleksandr Bossy, profesör Blanchong, profesör Albert Prost, Marko Braunstein ve kocası Bernhardt Singer'in ölmesi üzerine dul kalan bayan Singer oturmağa devam edecekler, diğerlerinin yerine de Dr. Fotiadis, Kristal ve porselen ithalatçısı Albert Sion, Dr. Kimond, un tüccarı Yorgo Triandafilidis, Dr. Aziz Bey ve komisyoncu E. Breitmann geleceklerdir.

K. N. TRIPO
VE
MAHDUMLARI
DERİ FABRİKASI

Avrupa (Aynalı) pasajı :
Önceleri bu pasajın yerinde, Naum Tiyatrosundan İngiliz sarayına kadar uzanan geniş alanın bulunduğu yerde "Jardin des Fleurs" vardı. 1856 yılında "Louis Soullier" burada sirk gösterileri yapmağa başlıyor, ve bu yere de "Palais des Fleurs" adını koyuyordu. İlerleyen süreç içinde "Jardin des Fleurs"ün diğer bölümünde 1860 yılının ocak ayında Mr. Bouin yönetiminde "Hotel Restaurant des Palais des Fleurs" hizmete giriyordu. 1861 yılındaysa arazinin gerçek sahibi Mr. Scribe, Café Concert olarak çalışan, Palais des Fleurs'ün yerine, "Jardin des Fleurs" adını verdiği yeni tiyatroyu açıyordu. 5 Haziran 1870 günkü büyük Beyoğlu yangınında burası Naum tiyatrosuyla birlikte yanınca, Mr. Scribe buraya bugünkü ünlü Avrupa Pasajı'nı yaptırdı. Pasaj'ın zemini mermerdi, içinde 22 dükkân bulunuyordu, her dükkânın üstünde ayrıca iki kat vardı, dükkânları pasaj'a bakan üst cephelerinde değişik ve büyük heykeller bulunuyordu, üstüyse tamamen camla örtülmüştü, dükkânların aralarına ayna konmuş olduğundan, buraya Aynalı pasaj da deniyordu. Bir yazarımız bu pasaj için aynen şunları yazar: ".. Bir adı Aynalı pasaj öbür adı Avrupa pasajı. Tam da Avrupa'dan kopya, Londra'nın Burlington Arcade'ına özenilmiş, onun bir minyatürü..."

Yalnız gerçek, ne mimari ne de sosyal yönden Sayın yazarımız ileri sürdüğü gibi değildir. Örneğin: "Burlington Arcade", Londra'daki "Burlington House" kompleksi içinde ve 1869 yılında "Renaissance" stilinde Pennethorne tarafından inşa edilmişti. Bilindiği gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz mimarisinde iki ekol göze çarpıyordu. "Renaissance" ve "Néo-gothique". Renaissance'ın yorumcusu Alfred Stevens'ti, Pennethorne da o ekolde yetişmişti. Kaldı ki Burlington Arcade ilk yapılandığında pasaj olarak düşünülmemiş ve 1900 yılından sonra pasaj olarak çalışmağa başlamıştır. Ayrıca pasajlar hep biribirlerine benzerler, ama bu pasaj Avrupa pasajına hiç benzemez, önce tavanı kısmen pencerelerle örtülmüştür, tamamı cam değildir, aydınlatma için kullanılan ve tavandan sarkan avizeler birer harikadır, ayrıca pasaj'ın zemini mermer olmayıp dükkânların ön yüzleri yere kadar camlıdır, her dükkân arasında ayrıca stilinin gereği kemerler vardır. En büyük fark ise, "Burlington Arcade"ın bulunduğu yer ve işlevidir.

Pasaj, dünyanın en zengin kişilerin "shopping" yaptığı Old Bond Streett'e paraleldir ve kendi bünyesindeki tüm mağazalar, dünyanın en zenginlerine hizmetlerini sunar. Bizim Avrupa pasaj'ımız gibi, orta sınıf "sade vatandaş"a hizmet götüren bir pasaj değildir. Sayın yazar,

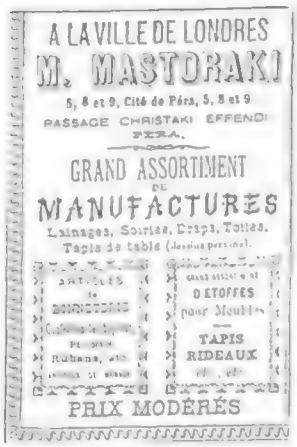

bu benzetmeyi sırf Londra'yı gördüğünü ve oradaki eserleri incelediğini kanıtlamak için yazıyorsa, oldukça garip bir neden...

Sade vatandaş'a hizmet sunan bu pasaj açıldığında: Kuaför Karkonakis, brode ve ibrişimci Emanuel Karlatos, terzi Konstantin Hisar, kuaför Massalı, saatçı Wosterling, terzi Mme. Rizzo, ibrişimci Yorgo Tiotis, terzi Marko Perpignani, iplikçi Jozef Miari, kuaför Zografos, ve 1874 yılında Sapuncakis'in şubesi vardı.

1910 yılında pasajda bazı değişiklikler göze çarpmaktadır, ancak şurasını belirtmekte yarar görüyorum. Tiyatro sokağındaki Rezafe apartmanının altına gelen ve gene Grand Rue de Péra üzerindeki Petrikles binaları altında kalan dükkânlar altı tanedir, diğer dükkânlara nazaran biraz daha küçüktürler. Neyse, yandaki Krepen pasajında olduğu gibi burada da ayakkabı malzemesi satan dükkânlar bulunuyordu, Örneğin : M. Bon, N. Moraitis, Yani Siottos, Hacı Angelidis, Jan Vakkas, C. A. Efremidis, ve A. Tombro. Bunlar hem ayakkabı imal ederler, hem de ayakkabıcılar için malzeme satarlardı. Diğer dükkânlara gelince; kuaför Filip Salatis, ibrişimci Yorgo Tsicopulos, abajur ve bronz lamba yapımcısı Antranik Ütücüyan, terzi M. Patrilakis, aynı dükkânı paylaşan iki saatçi Niko Vitalis ve Todori Karavias, piyano bakım ve tamirini de yapan "Lehner" ve "F. Louis Commendinger" (Grand Rue de Péra üzerindeki ünlü Commendinger'le karıştırmamak lâzımdır!), kuaför Niko Yosumidis, fes kalıpçısı Artin Papazyan, 1920'de ve daha sonraki dönemlerde, Antranik Ütücüyan'ın yerine terzi Menetaos, terzi Petrilakis'in yerine müzik âletleri tamir ve yapımcısı Felix Livarevich ve ortağı, ayakkabıcı Moraitis'in yanına sonraları İstiklâl caddesine taşınacak ünlü kuyumcu Paghonis, saatçı Todori Karavias'ın yerine deri ve köseleci Niko Dimatos, temizlemeci Dimitro Moraitis'in (ayakkabıcı Niko'nun kardeşi) yerine tuhafiyeci Humurziadis, kuaför Niko Yosumidis'in yerine deri ve kösele satıcısı Anastas Ventura, ayakkabıcı Tombro'nun yerine şarküteri dükkânıyla Paghonis ve Pantelos gelecek, 1945'ten sonraysa, Kadıköy'lü Mehmet Tipi'nin yönetiminde Çamlıca Pazarı buraya yerleşecek, bir süre sonra da burayı Ömer Aksoy'la Mustafa Katipoğlu devir alacaklardır. 1955 yılında burası yeniden el değiştirecektir. Fes ütü ve kalıpçısı Artin Hristaki pasajına geçecek olan Rus çiçekçisi milinsky gelecektir. Çamlıca pazarının yanındaki Jan Vakas'ın yerine, terzi levazımatçılığı ve kumaş satımı yapan, Eli ve Jak Aciman kardeşler yerleşecek, şimdilerde Sağ sokakta kumaş satım işleriyle uğraşan İliya Gülerşen, burada çıraklık günlerini geçirecektir. Lehner ve Livarevich'in dükkânlarını ibrişimciler devir alırken, Louis Commendinger'in yerini gene bir müzik âletleriyle yayımlarının satıcılığını yapan Hanberk Rupenyan alacak ve 1960 yıllarına kadar burasını oğlu Rupen Hanberk Rupenyan yönlendirecektir. 1929 yılı içinde Avrupa Pasajı tümüyle Hazine'ye intikal edecek ve burası "Emlâk Eytam Bankası" aracılığı ile dükkân dükkân, hiç peşinsiz sekizer ay taksitle satılacaktır. Pasajımız bir süre önce yaşamını yitirmiş ve tamamen boşaltılarak inzivasına çekilmiştir. Bütün uygulamalarda olduğu gibi, daha sonra (eğer kimse kurtarmaz ise) ne olacağı bellidir.

Krepen (Crespin) pasajı :

Krepen Pasajının bugün bulunduğu yer de, önceleri "Jar-

din des Fleurs"ün içindeydi ve burası da Avrupa pasajı ile aynı dönemde yapılmıştı. Pasaj'ın sahipleri levanten bir aileydi (aile fertlerinden "Raoul Crespin" 1930'lu yıllarda yaşamını yitirmiştir). İşte bu pasaja Galatasaray-Hamalbaşı yönünden girdiğinizde sol taraftan Duduodaları sokağına çıkar, düz giderseniz şimdiki Sahne sokağına ulaşırdınız. Bugün yerine yapılanmış olan taş yığınında da aynı uygulama vardır. Pasaj yapılandığı dönemlerde; iplikçi Dionisi Coronios, terziler Guistiniani, P. Trof, Jan Sestrini, Mme. Marius, Petridi, modist

1910 yılındaysa Commendinger'in yerine, sonraları atelyesini Turnacıbaşı sokağına taşıyacak ünlü "Cardella" gelecek, Yorgo Gasis ve oğlu'nun meyhanesi, Strati Frangulidis'in lokantası, Mihalaki Danielos'un Café'si, buraya tezgâhlarını kuracaklardır. Zaman içinde terziler yokolacak ve 1920-25 yılları arasında kundura levazımatçılarına, Stelyo Papadaniel, Yorgo Karadimitri, Leonidas Koroihaidis, Hristo Simeonidis, Niko Halominos, Dimitri Yorgiadis ekleneceklerdir. Todori Tripo o dönem hâlâ buradadır. Aslında o işi yapanlar arasında bu pa-

na kısmen de olsa taşınacaklardır. Şu anda Nevizade (eski Ermeni kilisesi) sokağındaki İmroz Lokantası yaşam hayatına burada başlamış olmasına karşılık, pasajın dönemindeki en ünlü lokantası "Triandafilo"nundu. Bu meyhanede bar tezgâhının hemen arkasında duvara çakılmış bir boynuzla karşılaşırdınız. "Triandafilo" o dönem gerçekten ün salmıştı, hatta buradaki meyhanesinin dışında, Kurtuluş son durakta da büyük bir meyhane daha açmıştı. 1980'li yıllara gelirken burada bir çekilme ve kaybolma havası yaşandı, her güzel

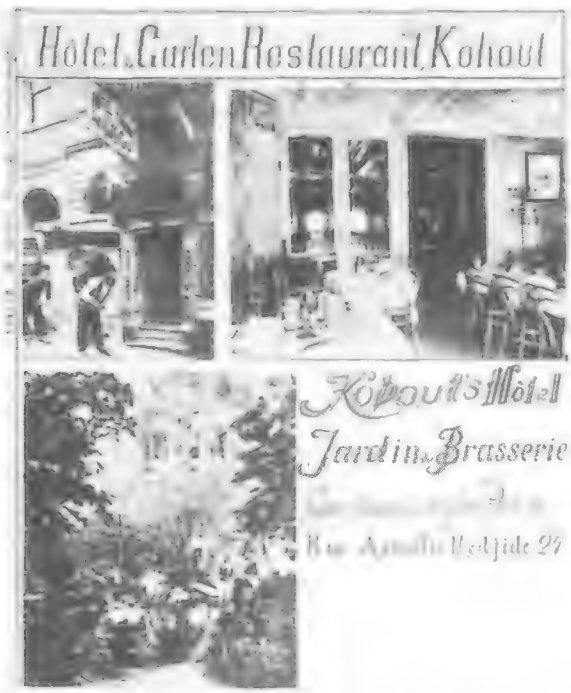

Tanner ve M. Karbunot'un matbaası vardı, 1900'lü yıllarda pasaj gerçek bir değişikliğe uğrayacak ve yaşamında kundura levazımatçıları ile meyhaneler etkili olmağa başlayacaktır. Örneğin; kundura levazımatçıları Stelyos Papadakis, Andon Korohaidis, Ernestin Drocacaidis, F. Galipolitis, Todori Tripo ve Nikalaidis ile, Piyano ve müzik âletleri satımcısı A. Commendinger'in büyük bir tamir ve bakım atelyesi daha 1886 yılından beri buraya yerleşmişti,

sajda en uzun ömürlü mağaza Tripo'nundur. (Kaldı ki Kazlıçeşme yöresinde, deri fabrikalarının oluşması başladığında, kurulan ilk fabrikalardan biri de Tripo'nunkidir). Pasajda kuaför Vasil Babaskakis ve Yorgo Dallegio'yla, meyhaneci Yorgo Kesselidis, Mme. Miliadis ve Café'siyle Berti yeni gelenlerdir. 1940'lı yıllardan sonra, kundura levazımatçıları istemeyerek de olsa yerlerini (iki kuaför hariç) tamamen meyhanelere bırakacak ve ilerdeki Lütfullah pasajı-

yerin başına gelen "Krepen pasaj"ının da başına geldi, yıkıldı ve yerine bir taş yığını oturdu.

Lütfullah Pasajı :

Hamalbaşı caddesi üzerinde, Duduodaları sokağıyla Kalyoncukulluğu caddesi arasında halen varolan pasaj XIX. yüzyıl sonlarına doğru iki katlı ve han olarak inşa edilmişti. Pasajın diğer çıkışı, Kalyoncukulluk caddesiyle bağlantısı olan Dudular çıkmazınadır. Pasaj'a Hammal-

başı yönünden girildiğinde, biraz ileride ve sağdaki dönemeçli merdivenle ikinci kata çıkarsınız, bu katın orta bölümü boş olduğundan, odaların önünden geçen koridorlar bir balkonu andırır. Kanımca bu pasaj 1920'li yıllara gelmeden önce, oda oda kiraya verilen bir pansiyondu, ilerleyen süreç içinde ve "Krepen" pasajının boşalması sonucu, buradaki kundura malzemeleri satıcıları yavaş yavaş buraya doluştular. 1940'lı yıllarda bu pasaj'ın en önemli yeri, "Birman Kitap Evi"ydi. Bu kitapevi özellikle İngilizce, Fransızca ve Almanca Teknik kitap ve dergileri satardı.

Pasaj'da hâlen "Krepen" den arta kalan kundura levazımatçılarıyla, çok önce açılmış Dudular çıkmazı yönündeki bir kahvehane vardır.

Çiçek pasaj'ı

(Hristaki pasajı - Said Paşa geçidi - Cité Péra) de:

William Smith adlı mimar tarafından inşa edilmiş olan ünlü "Naum Tiyatrosu"nun 5 Haziran 1870 günkü büyük Beyoğlu yangınında tümüyle yanmasından sonra, bu alana gene tiyatro binası yapılması düşünülmüşse de, Grand Rue de Péra'nın genişletilmesi çalışmaları yapıldığından ön taraftan yedi metre genişliğinde bir bölümle, Tiyatro sokağından da bazı yerler istimlâk edildiğinden daralan alan üzerinde bir tiyatro binası yapılabilmesi görüşü yavaş yavaş kaybolmuş, bu arada Prusya Sefiri burayı satın alarak burada bir sefaret binasının yapılmasını istemişse de, nedeni bilinmez bundan da vazgeçilmişti. Bu kez Ağustos 1873 tarihinde dönem bankerlerinden "Hristaki Zografos" efendinin "Naum Tiyatro"sunun yerini üç ay evvel satın aldığına ilişkin bir haber gazetelerde şöyle geçmişti: "Beyoğlu'nda bundan akdem muhterik olan İtalyan tiyatrosu arsası bundan üç ay evvel saâdetlû Hristaki Efendi tarafından iştira olunmuş olmakla arsa-i mezkûr üzerine Çin ve Japon çarşısı tarzında bir nev-icâd çarşu inşa ve i'mâl olunacağı cihetle icâb eden haritası tersim ü tanzim olunarak çend günden berû ameliyatta bed'ü mübâşeret olunmuştur."

Nitekim, Hristaki efendi Rum mimar Kleanthi'yi (Cleanthy) yapım işiyle görevlendirmiş, bina da 1876 Haziran ayında bitmişti. Hristaki pasajının içinde o dönem 24 dükkân ve üç kapısı bulunan apartmanlarda da 18 daire bulunmaktaydı. Mimar Kleanthi'nin yardımcısı odabaşılığa getirilmiş ve kiralama işlerinden sorumlu tutulmuştu.

Hristaki Zografos efendi bankerlik işinden dolayı o kadar ünlenmişti ki, "Naum Tiyatrosu"nun anısına karşın, yandaki sokağa verilen "Tiyatro sokağı" adının değişmesi için, VI. Daire-i Belediyye nezdinde müracaat ile, sokağın adının "Zografos" olarak değiştirilmesi isteminde bulunmuş, bu husus bazı kimseler tarafından kabul edilmiş ve geçici bir süre, sokağın adı "Zografos" olarak kullanılmıştı. Bilindiği gibi "Cité de Péra"nın hem Tiyatro (şimdiki Sahne) ve hem de Grand Rue de Péra'ya çıkışı vardı.

1876 yılında pasajın ilk sâkinleri : mobilyacı ve antikacı Panayot Yorgiadis, Naturel çiçekçi Dulas ve ortağı, bon marché türündeki mağazalarıyle Narlıyan Kardeşlerdi. 1880'li yıllardaysa apartmanlarda Dt. Bouchet, ortopedist Toussainte, Dr. Mlle. Weissenthanner, terzi Jozef Guistiniani, pasaj bölümünde halıcı A. Bordeaux, tuhafiyeci Bonnevial ve eskileri, pasaj'ın dışındaki köşe dükkânda da ünlü "Vallaury" (Helene) nin pastahanesi vardı. 1888 yılındaysa, sonraları Degustasyon lokantasının açılacağı yere "Maison Parret" gelmişti, "Vallaury" pastahanesinin yerine, Mastoraki ve ortağının manifatura mağazası yerleşmişti. O dönem pasaja, önceleri Grand Rue de Péra'da mağazası olan kuaför Demosten Paydas, şarküterici Spiridon Tiberius, antikacı ve eskici Josef Noki, çiçekçi Pandelis Donumoğlu, kuaför Edvard-Naum yeni gelenlerdi. Bu ara güzel Rus börekleriyle, Viyana küçük ekmeklerinin yapıldığı Schumacher'in fırınını da 1898 yılında Halil efendi devir alarak müşterilerine hizmetlerini sürdürdü. 1910 yıllarına doğruysa, pasaj oldukça dolmuştu. Pek boş bir yer kalmamış ve kürkçü Andon Sideridis, tütüncü Paskal Katetciyan, kuaför Artaki Köleyan, kuaför Lorando, kunduracı Leon Boyacıyan, terzi Yani Antonides, gözlükçü Samuel Levy ve Ort., kuaför Aşil Drapanaski, Nakamura'nın, Japon mağazası, ciltçi Papadopulos, terzi Keserciyan, uzun süre yaşamlarını birlikte sürdürecek Yorgo Kozmotopulos'un meyhanesi ve Hristo Birro'nun Café'si burayı doldurmuş, ayrıca Spiridon Tiberius şarküteri dükkânını genişletmiş ve gerçek bir meyhane haline sokmuştu. Apartmanlardaysa, kereste tüccarı Iraklı Mihailidis, modist Filip Aleksiadis (1940 yıllarına kadar yerindeydi!), avukat Sezar Bonnet (sonraları Tünel hanına taşınmıştır!), Dr. Dimitri Vlaikos, mimar Yorgo Zatinopulos, fırıncı Antuan Miko, dul bayan Sinopian'la, dul bay Gravin, terzi Sylvia Karand, emekli albay Chaffer, dt. K. Stavridis, tüccar Vasil Aristodulos oturuyorlardı. 1920'li yıllar ve sonrasında pasajın görünümü şöyle oldu: Tiberius'un meyhanesi kapanmış, Japon mağazasının sahibi değişmiş ve "Nakamura"nın yerini "Pascal Hocazar" almış, tütüncü Abdullah Lütfü, kuaförler K. Lefaki, tuhafiyeci Toma Vafaki, Stavro Kaminaris, Nesim Kastro, züccaciyeci Apostol ve Hristo Karakatulis, şarküterici Stavro Sara-

nis, tütüncü Artin Acemyan, eczahanesiyle Theodoridis, saatçi Temopulos, yeni gelmişlerdi. Kuaför Aşil Drapanaski'yle diğerleri eskiden kalanlardı.

Apartmandaysa, Mme. Olga Falcı büyük bir güzellik enstitüsü açmış; gidenlerin yerineyse, Dr. Aram Feslikenyan, Dr. Pleskoff, Dr. D. Cilaiditis, Dr. A. Theodoridis, Dul Mme. Kandiano, ve Mme. Stein, sarraf Hacı Hristo, sarraf Papadopflos, tüccar Albert Elyakim gelmişti. Grand Rue de Péra yönünden Maison Parret'nin yerine ilerleyen süreçte önce "Grizagorides Kardeşler"in kumaş mağazası ve daha sonra ünlü "Degustasyon" lokantası gelmişti. "Degustasyon" damak ehillerine ve özellikle "Beyoğlu" yaşayanlarına uzun süre gerçek hizmetlerini sunmuştu. Ayakkabıcı İsidor'un yerine 1930'lu yıllarda Yugoslav göçmeni Murat Hankuş geldi, döneminde en iyi ayakkabı yapımcılarından olan Murat Hankuş'un dükkânı tam köşedeydi. İlerleyen zaman boyunca, "Degustasyon lokantası" yazları pasaja açılan kapısının önüne masalar koyarak, burada meyhane döneminin başlamasına önayak oldu. Pasaj bu dönemden sonra, çeşitli birahane ve ucuz meyhanelerle dolmağa ve yaşamını 10 Mayıs 1978 gününe kadar sürdürmeğe çalıştı, bundan sonraysa ne olduğu biliniyor.

Arada unuttum, Vallaury pastahanesinin yerine gelen Mastoraki ve ortağının dükkânı kapanacak, yerine Dimitri Manikas (doğrusu Nektar Birahanesi'dir) da gerçek şekilde ünlenmiş olmasına karşılık, birahanesini kapayacak ve iş konusunu değiştirerek "Radyo ve elektrikli ev cihazları" satımına başlayacaktır. Degustasyon lokantasını Moriçi yönetiyordu, çalışan garsonların hepsi birer beyefendiydiler, yemekleriyse harikaydı. İki katlı olan lokantanın girişi içerlek olduğundan iki yandaki vitrin camlarının önüne konan masalar birer locayı andırırdı, kapandı ve kayboldu, içindeki insanlar çok önceleri kaybolduğu için 10 Mayıs 1978 günkü çöküntü belki bizi pek o kadar üzmedi, çünkü bina içinden çok önceleri çökmüştü.

IMPRIMERIE-PAPETERIE
J. M. MINASSE
12, Passage d'Europe, Péra,
CONSTANTINOPLE.
ARTICLES DE BUREAU
D'ÉCOLE ET DE DESSIN.
Impressions de tous travaux de ville
TELS QUE:
CARTES D'ADRESSE,
TÊTES DE LETTRES,
Lettres de Faire-part, etc., etc.
CARTES DE VISITE
à la minute.
Prix défiant toute concurrence.

Germania (Geremia) geçidi

(Tokatlıyan pasajı) :

Hemen bitişikteki Tokatlıyan pasajı'nın yaşam hikâyesi bir geçid olarak başladı. 19. yüzyılın 2. yarısından sonra Grand Rue de Péra üzerine yapılanmış tiyatro binasının hemen bitişiğinde Üç Horan (Yerartutyun) kilisesinin bahçesine açılan bir geçid vardı, buraya girdikten sonra sağa saparak sokağa ulaşırdınız. İşte bu geçit sonradan yapılan "Yeni Tiyatro"nun giriş holünü ve daha sonra Mıgırdıç Tokatlıyan'ın inşa edeceği, daha doğru bir deyimle ettireceği otelin de ana salonuyla arkaya çıkış kapısını oluşturmuştu.

A. LEHNER
CONSTANTINOPLE.
Grand'Rue de Péra, Passage d'Europe 13,15.

RUS PAZARI
TEREYAĞHANESİ
Beurrerie et Crémerie
Beyoğlu, Balık Pazarı Zabtiye Sokak No. 7
ve Avrupa Pasajı No. 22
Telefon : 41048

Bilindiği gibi, "Üç Horan" Ermeni kilisesi 1807 yılında inşa edilmiş ve 1838 yılında da tamir görmüştür. 1870 büyük Beyoğlu yangınında gördüğü hasardan sonraysa yeniden onarılmıştır. İşte Tokatlıyan Oteli'nin inşa edildiği tüm alan, Üç Horan Ermeni kilisesinin Vakıf arazisiydi. Tokatlıyan Oteli'nin bulunduğu yerde, önceleri: Şark Tiyatrosu veya "Alcazar Byzantin" (petit Alcazar da deniyordu) buraya inşa edilmiş, ancak tramvay rayları döşenirken bina ileri doğru çıkıntı yaptığından tamamen yıktırılmıştır. Cité de Péra'nın yapımından sonra mütevelli heyeti 1883 yılında buraya yeni bir tiyatro binası kurulması için girişimde bulundu. Ermeni cemaati reisi "Nuriyan" Efendi'nin öncülüğü ve mimar "Osep Aznavur"un katkılarıyla, tiyatro binası altı ay gibi bir süre içinde tamamlandı, dönemin Maarif Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'nın himayesile 29 Aralık 1883'de verilen görkemli bir baloyla da açıldı, adı da "Yeni Tiyatro" oldu. Tiyatro'nun girişi yapının amacını yansıtacak şekilde mermer ve tunçtan süslemelerle allegorik dört heykelden oluşuyordu. Bu heykeller Müzik ve Dram'ı simgeliyordu. Ayrıca Tiyatro girişinin sağ ve sol taraflarına vakfa gelir getirmek amacıyla dükkânlar da yapılmıştı. Yangın perdesi konmuş ve sahne ile kulis havagazıyla aydınlatılmıştı. Seyircilere dolaşabilmeleri için üç koridordan oluşan bir fuaye ile büfe, sigara salonu, ve gardrobda yapılmıştı. 1886 yılında yönetim Manas'a geçtiğinde 12 yer locası eklendi, parter 60 santim yükseltildi, orkestra çukuru kendiliğinden altmış santim parterin altında kaldığından se-

yircinin sahneyi daha iyi izlemesine neden oldu. 26 Eylül 1892 pazartesi günü saat 11.00'de Café Couronne'un mutfak bölümünde çıkan bir ateş, artistlerin giyinme odalarıyla sahneye yakın olan kısma atladı, etraftan yetişenler yangını söndürmeğe çalıştılar, yangın söneceğine daha da hızlandı. Bu arada sahnede dekorları boyamakla uğraşan İbrahim usta alevlerin arasında kaldı, Galatasaray kolluğundan yetişenler tarafından kurtarıldı. Tiyatro ve önünde bulunan dükkânlar kısmen yandı. Yangının çıktığı Café Couronne ve bitişiğindeki kuaför Todori Stavraki'nin dükkânı, Tiyatro'nun girişinin solundaydı, sağdaysa Dimitri Çangapulos'un bakkal, Artin Torosyan'ın tütüncü ve yangından az önce Mıgırdıç Tokatlıyan'a geçmiş olan, Aslanidis ve Temistokli'nin "Fransız Pastahanesi" vardı. Bu arada şunu belirtmekte yarar görüyorum, kilise vakfı tiyatro binasını ve dükkânları "North British Mercantil" sigorta şirketine 5000 Osmanlı altınına sigorta ettirmiş ve kısmen hasar olmasından ötürü 3600 Osmanlı sigorta bedelini almıştı.

Mıgırdıç Tokatlıyan'a gelince, Mıgırdıç babası ve kardeşi Bedros'la 1883 yılında İstanbul'a (Beyoğlu'na değil) gelmiş ve 1884 yılında, babası ve kardeşiyle Kapalıçarşı Muhafazacılar caddesi 29 numarada kamerli ve tek katlı yerde yalnız pilâv ve et satan bir lokanta açmışlardı, Mıgırdıç 1892 yılının başlarında Temistokli ve Aslanidis'in (Temistokli'nin ayrıca palais de Cristal'in yanında bir pastahanesi daha vardı!) Fransız Pastahane'sini devir almış ve "Café Restaurant de Paris" adıyla açtıktan bir süre sonra çalıştıktan sonra, çıkan yansında pastahanesi kısmen yanmıştı. Tekrar onarılan bu yerde bir süre çalıştıktan sonra buraya Tokatlıyan oteli inşa edilmiş ve 1945 yılında otel İbrahim Gültan'a devredildiğinden "Konak Oteli" adını almıştır. 1961 yılında kira müddeti sona eren otelin süresi uzatılmamış ve mütevelli heyeti bugünkü Tokatlıyan Pasajı'nı (binayı kısmen tadil ederek) yaptırmıştı.

Görüldüğü gibi, bugünkü "Tokatlıyan pasajı"nın ağababası, halen varolan bir geçittir. Öyle olmasına karşılık, Cité de Péra'yla birlikte gerekeceği düşüncesi ile buraya aldım. (Tokatlıyan oteli ile ilgili olarak ileride yayımlanacak "Eski Beyoğlu Otel"leri yazımda başka açıklamalar yapacağım.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI KURULUYOR

Yitirilip giden tarihsel belge ve kaynaklarımıza sahip çıkmak için, kalıcı bir kurum oluşturmaktayız. Siyasal yelpaze içinde hiçbir ayrım yapmaksızın, ülkemizin geçmişinin araştırılmasına yarayacak herşeyi toplayıp koruyacak ve kullanıma açacağız.

Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi alanında uzmanlaşan bir arşiv, kitaplık, araştırma, eğitim ve yayın kurumu olarak etkinlik gösterecek olan bu vakfın başlıca amaçları, hazırladığımız Vakıf Senedi'nin üçüncü maddesinde şöylece sıralanıyor:

Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi ile ilgili çalışmaların ülkemizin kültürel zenginliği ve kültürel gelişmesi bakımından taşıdığı önemin toplum bilincinde yer etmesinin sağlanması,

Kültürel mirasımızın önemli birer parçası olan ve tarihsel değer taşıyan elyazmalarının, belgelerin, fotoğrafların, filmlerin, afişlerin, anı eşyalarının ve her türlü göç bulunur yayının ülke içinde kalması, uygun koşullarda korunması ve bunlardan yararlanmak isteyenlerin kullanımına sunulması,

Herhangi bir nedenle yokolma ya da yokedilme olasılığı büyük olan seçme malzemenin mikrofilm, mikrofiş, fotokopi vb. kopyalarının çıkartılması,

Anıları, ekonomik ve özellikle toplumsal tarihimiz açısından önem taşıyabilecek kişilerle yapılacak görüşmelerin ses ve video bantları biçiminde saptanmasına yönelik bir sözlü tarih çalışmasının geliştirilmesi,

İleride Türkiye tarihi açısından özel bir önem taşıyabileceği düşünülen olay ve gelişmelerin ayrıntılı ses ve görüntü kayıtlarının yapılması, bunlarla ilgili olarak habercilik amacıyla yapılan kayıtların asıllarının ya da kopyalarının elde edilip korunması,

Temel uluslararası kaynak yapıtları da kapsayan gelişkin bir uzmanlık kitaplığı kurulması; arşiv ve kitaplıktaki malzemenin bu malzemeyi bağışlayan ya da ödünç veren kişi ve kurumların istemleri gözönüne alınarak- kullanıma açılması... ...

Girişimimizi kamuoyuna tanıtmak için, 18 Mayıs 1991 günü Atatürk Kültür Merkezi'nde, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Ekonomik ve Toplumsal Mirası (1800-2000) üstüne bir sempozyum yaptık. Fon Geliştirme Komisyonumuz, vakfın sürekliliğini sağlayacak maddî imkânları hazırlıyor. Resmen kuruluşumuzu da 20 Haziran 1991'e kadar tamamlamayı hedefledik. Ondan önce ve sonra, sizlerin para, kitap, belge ve emek türünden katkılarınızı bekliyoruz.

Girişim Kurulu:
Korkut Boratav, Yiğit Gülöksüz, Şükran Ketenci, Haldun Özen, Ülkü Özen, Orhan Silier, Sönmez Taner, İlhan Tekeli, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya, Mete Tunçay, Zafer Üskül
Adres: Bağodaları Sok., Bağ Apt. 11/7, Ayazpaşa 80040 İstanbul
Telefon: 143 31 27 Faks: 143 35 84

Âşık Paşa Çeşmesinin Gizli Tarihi

EDWARD MİTCHELL

Çeviren: Serap Bezmez

Tarihin bazı muammaları çözülebilir. Bu muammalardan biri de, İstanbul'daki Âşık Paşa Camiinin sokak duvarına bitişik çeşmede bulunan Osmanlıca kitabedir. Kitabede yer alan beyit bir tarihtir. Diğer bir deyişle, beyitteki harflerin sayı değeri toplandığında bir tarih meydana çıkmaktadır. Ebced hesabı denilen bu sisteme göre Arap alfabesinin her harfine belirli bir sayı değeri verilmiştir. Bu sistemden yararlanarak önemli bir olaya tarih düşürmek Osmanlılar arasında çok makbul bir edebî sanat sayılırdı.

Yukarıda sözü geçen Osmanlıca tarih beyti, Âşık Paşa Camiinin sokak duvarı üzerindeki çeşmenin inşasını anmak için yazılmıştır. Cibali'nin üstünde, şehrin en sakin köşelerinden birinde yer alan Âşık Paşa Camii, İstanbul'un fethinden önce muhtemelen bir Bizans kilisesi bulunan bu mahaldeki (Müller-Wiener, 370) birkaç Osmanlı yapısından biridir. Rivayete göre cami, türbesi mihrabın önünde bulunan derviş ve tarihçi Âşıkpaşazâde tarafından Fatih devrinde yaptırılmıştır. Camii, büyük dedesi derviş Âşık Paşa'ya ithaf ettiği söylenmektedir.

Âşık Paşa Çeşmesi, Âşık Paşa Camii ile Âşıkpaşazâde'nin damadı Seyyid Vilâyet'in türbesi arasındaki sokak duvarının bitiminde yer almaktadır. Hicrî 972 (Milâdî 1564/1565) yılında yapıldığı sanılıyor. Fakat anlaşılan, çeşmenin yapılışını kutlayan Osmanlıca tarih hiç bir zaman çözülmemiş ya da en azından bu tarihin sırrını bilenler çözümü meraklılara açıklamamışlardır. Durum ne olursa olsun, çeşmenin Osmanlıca kitabesinin iki yüzyıldır çözülmemiş "tarihî bir problem" olduğunu belgeleyebiliriz.

Bu probleme işaret eden ilk uyarı Ayvansarayî Hâfız Hüseyin'in *Hadîkatü'l-Cevâmi* (*Camiler Bahçesi*) adlı eserini yazdığı 18. yüzyılın sonlarından kaynaklanmaktadır. İstanbul'daki camileri anlatan bir ansiklopedi niteliğindeki bu eser 1779-1781 yılları arasında tamamlanmış ve genişletilmiş şekliyle 1865 yılında yayımlanmıştır (Kut ve Kut, 408).[1] Ayvansarayî bu eserinde Âşık Paşa Camiini anlatırken, çeşmenin biri Arapça diğeri Osmanlıca olan iki kitabesini de ele almıştır. Her iki kitabe de birer tarihtir. Ayvansarayî, Osmanlıca olan ikinci kitabenin tatmin edici bir şekilde çözülmediğini belirtmiş ve kendisi bir çözüm yolu önermiştir (Ay-

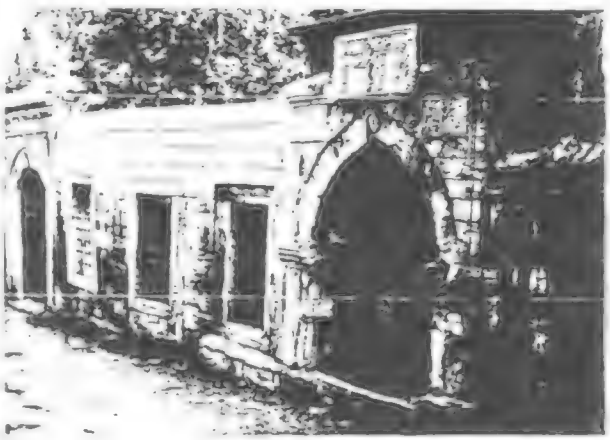

Âşık Paşa Çeşmesi

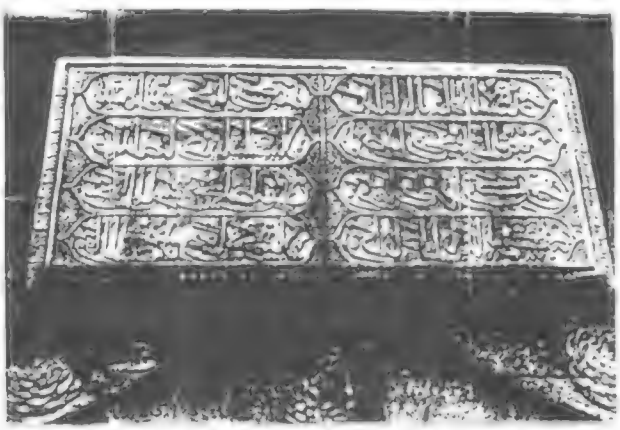

Âşık Paşa Çeşmesinin Arapça tarih kitabesi

vansarayî 1281, C. I: 153-154). Bu çözüm apaçık bir fiyasko olduğu için sonradan, günümüze kadar süregelen ufak bir bilimsel tartışmanın temelini oluşturmuştur.

Üstelik Ayvansarayî iki kitabede ortaya çıkan problemi tüm çapraşıklığıyla anlatmamış-bu da büyük bir olasılıkla yayımlanan baskının editörünün ufak bir "düzeltme" yapmasına yol açmıştır. Bu düzeltme de sonraki bilim adamlarının, Ayvansarayî'nin önerdiği çözümün özünü yanlış açıklamalarına ve kendi çabalarını da tek bir yöne yönelterek kısıtlamalarına neden olmuştur. Sonuçta Ayvansarayî'nin çözümü zaten yanlıştı ve sonraki çabalar gerçekten doğru yöndeydi. Yine de Ayvansarayî'nin, eninde sonunda tutarsız da olsa, problemi başlangıçta tam olarak açıklayamaması bu muammanın tarihine bir yön vermiştir. Böylece, kitabenin kendisi kadar şaşırtıcı olan, yanlışlık ve eksikliklerle dolu tarihî kayıtlarını ve önerilen çözüm yollarını izleyerek kendi çözümümüzü bulmaya girişebiliriz.

Âşık Paşa Çeşmesinin biri Arapça diğeri Osmanlıca olmak üzere, her biri birer tarih içeren iki kitabesi var. Çeşme kemerinin üstündeki Arapça kitabe dört beyitten meydana gelmiştir. Çeşme kemerinin sağ ve sol omuz başlarında birer mısraı bulunan Osmanlıca kitabe ise tek beyitten ibarettir. İki yüzyılı aşkın bir süredir bilim adamlarının pek az ilgisini çeken işte bu Osmanlıca beyittir.

Gerçi burada bizi ilgilendiren başlıca konu Osmanlıca beyit ise de, önce, bu Osmanlıca tarih beyti için başvurulacak bir kaynak olan ve Osmanlıca tarih beytinin çözülmesini sağlayabilecek iki ayrı tarih veren Arapça kitabeye bakmamız gerekiyor. Bu tarihlerden biri olan 978 tarihi taşın üzerine rakamla açıkça yazılmış, diğer tarih 972 ise Arapça kitabede ima edilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, çeşme kemerinin üzerinde yer alan Arapça kitabe dört beyitten ibarettir. Kitabenin bitiminde tarih Arap rakamlarıyla sene 978 şeklinde (1570-1571) yazılmıştır.[2] Kitabenin sonundaki tarih beyti ise şöyledir:

وقال الشيخ تاريخا جيلا

لنعم ما قال الشيخ

ve ḳâle'ş-şeyḫü târîḫen cemîlen
tevekkelnâ 'alâ'l-lahi'r-raḥîm

Bu beyit çeşme için başka bir tarih göstermektedir: 972 (1564-1565). Bu 972 tarihi doğrudan *tevekkelnâ 'alâ'l-lahi'r-raḥîm* mısraındaki harflerin sayı değeri hesaplanarak elde edilmiştir ve Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi* adlı eserinin yayımlanan baskısında yazılan tek tarih de budur.

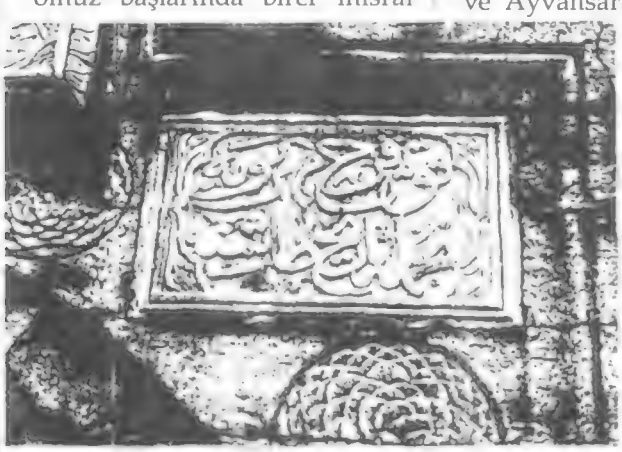

Osmanlıca tarih beytinin birinci mısraı

Muhtemelen, rakamla yazılan 978 tarihi, Arapça kitabenin yazıldığı ve taşın çeşme kemeri üstündeki yerine konulduğu gerçek tarihi göstermekte, 972 tarihi ise, tarih kitabesinde ima edildiği gibi çeşmenin yapım tarihidir.

Çeşme kitabelerinin öyküsünü izleyebilmek için iki noktanın iyice anlaşılması gerekiyor. Birincisi, Osmanlıca tarih beytini çözmeye çalışırken, her iki tarihin de anlam taşıyabileceği göz önünde tutulmalıdır. İkincisi ise, *Hadîkatü'l-Cevâmi*'nin yayımlanmış baskısında yalnızca Arapça tarih kitabesinin ima ettiği 972 tarihi yazıldığı için bilim adamları yanlış yere, Ayvansarayî'nin Osmanlıca tarih beytinin çözümünde elde etmeye çalıştığı tarihin bu tarih olduğunu farz etmişlerdir.

Hadîkatü'l-Cevâmi'nin yayımlanmış baskısı yalnızca 972 tarihini veriyorsa da, bu eserin çoğu elyazmaları Arapça kitabeyi ve rakamla yazılı 978 tarihini aynen taşın üzerinde görüldüğü gibi vermektedir.[3] Demek ki kitabenin sonunda 978 yazılı. Bu elyazmaları her ne kadar Ayvansarayî'nin ölümünden sonra yazılmış nüshalar ise de, bundan aslında Ayvansarayî'nin kendisinin Arapça kitabedeki beyitleri ve *sene 978*'i aynen kaydettiği sonucunu çıkarabiliriz. Fakat Ayvansarayî, rakamla yazılı tarihin kitabede ima edilen tarihten farklı olduğunu söylememiştir. Büyük bir ihtimalle, sonraları bir redaktör veya yayımlanan baskının editörü rakamla yazılı 978 tarihini, tarih mısraına uysun diye 972 şeklinde değiştirerek "düzeltme" yapmıştır.

Ayvansarayî'nin Osmanlıca tarih beytindeki muammaya gösterdiği ilgiye karşılık Arapça kitabedeki bu çelişkiden söz etmemesi garip. Belki de, 978 tarihini elde etmek üzere çözmeye çalıştığı Osmanlıca tarih beyti için önerdiği çözüm yolunu zayıflatmak istemiyordu.

Ayvansarayî'nin iki tarih arasındaki farktan söz etmeme niyeti ne olursa olsun, sonuçta, yayımlanmış baskıda bulunan "düzeltilmiş" 972 tarihi çeşme

ve kitabeleriyle ilgili tek tarih olmuştur. Yazıya dökülmüş, özellikle basılmış sözlerin gücü o kadar büyük ki, çeşme mahallinde yaptıkları kişisel incelemelere rağmen sonraki bilim adamları kitabede *sene 978* olarak yazılı tarihi sürekli göz ardı etmişlerdir. Bunun sonucunda Ayvansarayî'nin Osmanlıca tarih beyti ile ilgili çözüm yolunun 972 tarihine dayandığını farz etmişlerdir; aslında 978 tarihine dayanmaktadır. Nihayet dikkatimizi Osmanlıca tarih beytine çevirdiğimizde ise, Ayvansarayî'nin çözüm yolunun bu şartlarda bile başarısız olduğunu göreceğiz.

Çeşme kemerinin iki yanına birer mısraı yerleştirilmiş olan Osmanlıca tarih beytinde şunlar yazılıdır:

تاج شاهیدر که قوندی چشمه سارك باشه

Ḳavs-i ḳuzaḥ mihrümeh encümle
târîḫ taşına

قوس قزح مهروه انجمله تاریخ طاشه

Tâc-ı şâhîdür ki ḳondu çeşmesârıñ
başına[4]

Şiirsel söylenişini bir yana bırakırsak, beyti düzyazıya şöyle çevirebiliriz:

Gökkuşağı, güneş ve ay, yıldızlarla birlikte çeşmenin başına konulan tarih taşına şahî bir taçtır.

Ayvansarayî, *erbab-ı tabiat*'ın ("kültürlü insanların") bu tarih beytini bir muamma olarak ele alıp bundan bir tarih çıkarmak için bir hayli çaba harcadıklarını yazmıştır. Diğer bir deyişle, bu tarih beyti doğru çözüme varabilmek için gerekli ipuçlarını veya özel talimatı içermektedir ve bu tür tarihe muamma, daha doğrusu ta'miye denir.[5]Fakat Ayvansarayî *erbab-ı tabiat*'ın bu çabalarını *vâhi ve ba'îd*

("boş ve ihtimal dışı") bularak yermiştir. Kendisi tarih beytini doğrudan doğruya ele almayı tercih etmiş ve tarihi beytin sonundaki *çeşmesârın başına* sözlerinde bulmuştur. Ayvansarayî bu tarihin çeşmenin Arapça kitabesinde rakamla yazılı 978 tarihine eşit olduğunu iddia etmiştir. [6]

Çeşmesârın başına sözündeki harflerin toplam değeri gerçekten 978 olsaydı Ayvansarayî'nin çözümü kabul edilebilirdi, ama değil. Arapça tarih kitabesinde ima edilen 972 tarihine de eşit değil. *Çeşmesârın başına* sözünün harfleri 987 tarihini veriyor. Eğer çözüm sonunda anlamlı bir tarih çıkmıyorsa tarih kitabesi çözülmüş sayılamaz ve bu bağlamda 987 tarihinin bilinen hiç bir anlamı yoktur.

Çeşmesârın başına stratejisi tarihte Ayvansarayî'yi çağrıştıran tek çözüm girişimi olmakla birlikte, Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinin 1985'de yayımlanışı tamamen farklı başka bir çözümü gün ışığına çıkarmıştır. Bu çözüm yolu, yazıda daha sonraları adı geçen bilim adamları tarafından bilinmediği ve gerçekten de "vâhî ve ba'îd" olduğu için, sondaki notlar kısmına konularak gayretkeşlerin incelemesine sunulmuştur.[7]

Ayvansarayî'den sonra tarih beytini çözme konusunda yayımlanan ilk girişim, *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nin Matbaa-i Âmire baskısına Âli Bey'in yazdığı girişte görülür (Âli Bey, s. Y, dn. 2). Çeşmeyi görmesine ve *Hadîkatü'l-Cevâmi*'nin hem önceden adı geçen elyazmasını, hem de yayımlanan baskısını kullanmasına rağmen Âli Bey, Ayvansarayî'nin 972 tarihi yerine 978 tarihini çözmeye çalıştığını anlamamıştı. Yine de Âli Bey, Ayvansarayî'nin çözümünü yukarıda belirtilen nedenlere dayanarak çürütmüştür çünkü sonuç ne 972 (ne de 978)'dir ve anlamlı bir tarihe de işaret etmemektedir. [8]

Bu çözümün yerine Âli Bey, Ayvansarayî'nin *erbab-ı tabiat*'ı gibi, tarih beytinde bir ta'miye olduğunu ileri sürmüş ve *mihrümâh* (*mihrümeh* değil), *kavs-i kuzah* ve *encüm*'ün sayı değerini hesaplayarak toplam 672 sayısını elde etmiştir. Bu sayıya, *şâhî* kelimesindeki ş harfinin sayı değeri olan 300'ü eklemiş ve hedeflenen 972 tarihini bulmuştur.

Bu çözüm biçimsel açıdan kabul edilemez. Bazı kelimelerin sayı değeri hesaplandıktan sonra, gerekli toplama ulaşabilmek için bir başka kelimeden tek bir harf seçilemez. Bu yöntem ancak, muammalı beytin kendisinde bulunan talimatta özellikle belirtilmişse geçerli sayılabilir. Bu durumda belirli bir talimat verilmemiş. Belki de Âli Bey *tâc-ı şâhî* sözünün, *şâhî* kelimesinin baş harfi anlamına geldiğini farz etmişti.Ama eğer böyle yorumlamadıysa, Âli Bey'in ş harfini seçmesi fırsatçılıktan başka bir şey değil ve bu seçimi kabul etmek ebced anarşisine yol açmak demektir.

İstanbul Çeşmeleri adlı kitabının 1945 yılında yayımlanmasıyla İbrahim Hilmi Tanışık tekrar dikkatleri bu konuya çekmiş oldu. Ayvansarayî'yi ima ederek *çeşmesârın başına* çözümünü reddetmiş ("*Çeşmesarın başına* tarihtir, diyenler varsa da 15 fazlasıyle 987 tuttuğundan doğru değildir"), fakat kendisi bir başka seçenek önermemiştir (Tanışık, C. I: 14-16). Maalesef bu eser de, *Hadîkatü'l-Cevâmi*'nin yayımlanan baskısında olduğu gibi Arapça kitabeyi izleyen ve Arap rakamlarıyla yazılmış olan 972 tarihini kaydederek, sanki Arapça tarih kitabesinin çözümü kitabe ta-

şında rakamlarla kaydedilmiş gibi yanlış bir izlenim uyandırmaktadır.

Reşad Ekrem Koçu'nun 1947'de yayımlanan *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yirmi birinci fasikülünde çeşmenin iki tarih kitabesine tekrar dikkat çekilmiştir (s. 672). Âli Bey ve Tanışık gibi, Koçu da Ayvansarayî'nin çözümünü reddetmiştir. Osmanlıca tarih beytini bir muamma olarak kabul ederek, *encümle* sözünün tarih beytinin "mücevher" olduğuna işaret ettiğini farz etmiştir. Buna göre, yalnızca noktalı harflerin değeri hesaplanır. Koçu bu işlemi izleyerek (*ḵ ḵ z n c t c ş î*) harflerinin değerini toplamış ve 973 sayısını elde etmiştir. Bu yöntemle arzu edilen tarihe bir hayli yaklaşmıştır. Koçu daha sonra, belki de hayal kırıklığıyla, mantıksız bir yola sapmış ve *çeşmesârın* kelimesinin "baş harfi" olan ç harfinin değerini ekleyip 976 tarihini bulmuştur. Osmanlıca kitabenin büyük bir ihtimalle Arapça kitabeden dört yıl sonra yazılmış olduğunu öne sürmüştür. Bu uslamlamaya göre Koçu'nun 973 ile yetinmiş olması gerekirdi. Bütün çabalarına rağmen Koçu'nun çözümü Ayvansarayî'ninkiyle aynı hatayı paylaşıyor. Ne 973, ne de 976, 972'ye (veya 978'e) eşittir. [9]

Bununla birlikte Koçu doğru yoldaydı ve onun sezgisi muammayı çözmemize imkân sağlıyor. Tarih beytini çözmek için gereken talimat gerçekten de *encümle* sözünde gizlidir.

Beyitten anladığımıza göre, *kavs-i kuzah* (gökkuşağı) ve *mihrümeh* (güneş ve ay) *encüm* (yıldızlar) ile birlikte *tâc-ı şâhî*'yi veya çeşmenin tarihini meydana getirmektedir. Ama *encümle* (yıldızlarla birlikte) sözü bu semavî unsurların iki defa okunması gerektiğine işaret etmektedir: birinci defa standart ebced değerleri, ikinci defa ise "yıldızları"nın değeri için. Böylece bu unsurların tam değerini hesaplar (*kavs-i kuzah* = 281, *mihrümeh* = 296, *encüm* = 94) ve 671 sayısını buluruz. Bu unsurları ikinci defa yeniden hesaplarız. Yalnız bu kez hesabımızı *enciimle* sözünün gizli anlamına göre yapar ve *kavs-i kuzah* (*ḵ ḵ z* = 207) ve *mihrümeh* (=0) sözlerinin sadece yıldızlarını veya noktalı harflerini hesaplarız. Bu toplamı (207) önceden elde ettiğimiz toplam 671'e ilâve ederek yeni bir toplam olan 878 sayısını buluruz. Fakat tekrar *encümle* sözüne gelince, gerçek anlamına (yıldızlar) göre hesaplarız ve işte muamma içindeki muamma budur yani tüm harflerinin değerini (*e n c m* = 94) toplarız. Bu toplamı (94) önceki toplam 878'e ilâve eder, böylece 972 tarihine varırız. Gerçekten de çeşmenin tacı olan Arapça kitabenin tarihi işte budur.

Âşık Paşa Camiinin tarihçi Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed tarafından kuruluşu ile ilgili rivayet muhtemelen doğru olsa da, Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi* adlı eserinde verilen bilgiler Osmanlı mimarîsiyle ilgilenen bilim adamları arasında büyük bir karışıklığa yol açmıştır.

İlkin, her ne kadar Ayvansarayî camiin kurucusunun mihrabın önündeki türbede gömülü bulunan *Âşık Paşa neslinden Şeyh Ahmed Efendi* olduğunu söylemekte ise de, bu Şeyh Ahmed Efendi'nin *Tevârih-i Âl-i Osman (Âşıkpaşazâde Tarihi)* adlı eserin yazarı olan Derviş Ahmed Âşıkî olduğu muhakkak.

İkinci noktaya gelince, *Hadîkatü'l-Cevâmi*'nin basılmış nüshasında Şeyh Ahmed'in ölüm tarihi olarak verilen *tekyeşinâs 846* (1442) İstanbul'un fethinden önceye rastlıyor. Âli Bey'in de belirttiği gibi, bu bir kopyacının hatasından kaynaklanıyor. Ölüm tarihinin *nüktesinâs 886* (1481) olarak okunması gerekir (Âli Bey, s.Y) ve gerçekten 886 tarihine çoğu elyazmalarında rastlanmaktadır. (Fakat 886 yılının da gerçek ölüm tarihi olmadığı dikkate alınmalı [bkz. Âli Bey, s.Y, dn.1]).

Üçüncü nokta ise şöyle: Ayvansarayî'nin yazdığına göre basılmış nüshada 972 olarak tarihlendirilen Arapça kitabeyi Şeyh Ahmed Efendi tertip etmiştir (Ayvansarayî 1281, C. I: 153). Bundan ötürü, Tahsin Öz *İstanbul Camileri* adlı eserinde Âşık Paşa Camiinin 972/1564 yılında tarihçi Âşıkpaşazâde Şeyh Ahmed tarafından yaptırıldığını belirtmiştir (Öz, C. I: 24). Belki de aynı nedenle cami, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Fâtih Devri Mimarîsi* adlı eserinde yer almamıştır. *Ayverdi'nin Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886* adlı eserinde ve hatta aynı dizinin İ. Aydın Yüksel tarafından yazılan *II. Bayezid-Yavuz Selim Devri* adlı sonraki cildinde de bu cami ele alınmamıştır.

Ayvansarayî'nin, Arapça kitabeyi Şeyh Ahmed'in tertip ettiği iddiası da kabul edilemez çünkü bu da bir başka eserinde aynı derecede anlamsız iddialarla tekzip edilmektedir. Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde çeşmeden bir kez *Âşık Mehemmed Paşa Çeşmesi* olarak bahsedilmekte (Ayvansarayî 1985, 145) ve bir başka yerde ise Arapça kitabe (978 olarak tarihlendirilmiş) *Hadîkatü'l-Cevâmi*'ye göre 929 yılında ölen Seyyid Vilâyet'e atfedilmektedir (Ayvansarayî 1985, 109). Açıkçası, Ayvansarayî'nin ileri sürdüğü bu noktayı dikkate almamak gerekir.

Cami tarihinin başlangıcıyla ilgili en önemli sorun doğrudan *Hadîkatü'l-Cevâmi*'deki anlatımdan değil de, camiin Hüseyin Ağa adında biriyle olan bağlantısından kaynaklanıyor. Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi*'de yazdığına göre camiin masrafları, cami avlusunda gömülü bulunan *ağa-yı bab-ı saadet Tavaşî Hüseyin Ağa* tarafından karşılanmıştır (Ayvansarayî 1281, C. I:153). Ayvansarayî

Mecmua-i Tevârih'de ise, minberin 16. yüzyılın ortalarında konulduğu zaman camiin, enderun ağalarından Tavaşî Hüseyin Ağa tarafından yeniden inşa edildiğini iddia etmektedir (Ayvansarayî 1985, 109). Her iki durumda da, Ayvansarayî'nin aynı Hüseyin Ağa'dan söz ettiği kesin. Gerçekten de Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından hazırlanan *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*'nde hayır sahibinin adını *Hüseyin b. Abdullah agây-ı sarây-ı 'atîk* olarak veren cami vakfiyesinin bir özeti var (No. 1626). Bu vakfiyenin tarihi Muharrem 898 (1492). Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan ve cami ile ilgili 19. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerde *vakf-ı Hüseyin veya vakf-ı Hüseyin Beg bin Abdullah ağa-yı saray-ı atik*, ya da *vakf-ı cami-i şerif-i merhûm Hüseyin Ağa* sözleri kullanılmaktadır (T.S. Arşivi E. 44/1, E. 44/2, E. 44/3).

Belgelerde adı geçen Hüseyin Ağa ile Ayvansarayî'nin sözünü ettiği Hüseyin Ağa'nın aynı kişi olduğu hemen hemen kesin. Camiin vakfedilişinden Ayvansarayî'nin eserlerini yazdığı zamana kadar geçen yaklaşık üç yüzyılla beraber Hüseyin Ağa halkın belleğinde Babüssaade Ağalığına terfi etmiş ve vakfın yapıldığı kesin tarih de unutulmuştur.

İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, Âşık Paşa Camiinin II. Bayezid devrinde eski saraydaki Hüseyin Ağa tarafından vakfedildiğini, ama camiin, ya da en azından aynı mahalde daha önceden bulunan bir camiin 883 (1478/1479) yılından önce yapıldığını göstermektedir (bkz. No. 1629). Zaviye ilk olarak en aşağı 876 tarihinde (Atîk Sinan'ın ölüm tarihi) kurulmuş ve muhtemelen İstanbul'un fethinden sonraki ilk yıllardan kalmıştır (bkz. No. 1644). Aynı mahalde zaviye ile birlikte bir mescit bulunması akla yakın geliyor. İster şimdiki camiin Âşıkpaşazâde tarafından kurulduğunu ve sonradan Hüseyin Ağa tarafından vakfedildiğini farz edelim, ister 15. yüzyılın sonlarında eski bir zaviye/mescit külliyesinin bulunduğu yerde Hüseyin Ağa tarafından yaptırılıp vakfedildiğini farz edelim, yine de şimdiki camiin Âşıkpaşazâde'n in dervişliği ile bağlantılı olarak yapıldığı ve geçmişinin Fatih devrine dayandığı şüphesiz.

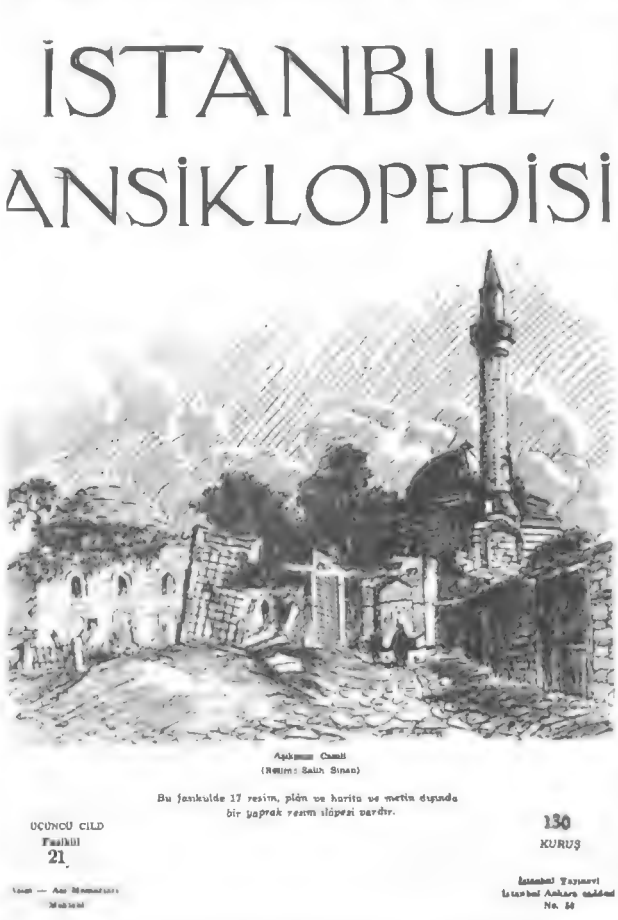

Son bir problem daha olmasa, camiin geçmişini burada bırakabilirdik, ama bir de Hüseyin Ağa'nın mezarının yarattığı bir problem var. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ayvansarayî, Hüseyin Ağa'nın camiin yakınında gömülü olduğunu iddia etmiştir. Gerçekten de cami avlusunda Hüseyin Ağa adlı birinin mezarı bulunmaktadır. Bu mezar son cemaat yerinin bitimindeki platforma göze çarpacak bir şekilde yerleştirilmiş tek bir mezar. Aslında bu platform üstü kubbeyle örtülü bir türbeymiş. Mezar taşında, mezarın *sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât sâbıkan dârü's-sa`âdeti'ş-şerîfe [ağası] Hüseyin Ağa*'ya ait olduğu belirtilmiş ve tarih olarak yalnız *sene 1198* (1783/1784) yazılmıştır. Bu tarih, Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi*'yi tamamlamasından üç yıl sonraya rastlıyor.

Buna dayanarak Âli Bey mezarın muhtemelen, bir yangından sonra camii tamir ettiren başka bir Hüseyin Ağa'ya ait olduğu sonucuna varmış (Âli Bey, ss. YA-YB). Müller-Wiener daha da ileri giderek bu spekülasyonu bir gerçekmiş gibi ifade etmiş ve bu Hüseyin Ağa'nın 1196 (1782) yılındaki büyük bir yangından sonra camii restore ettiğini iddia etmiştir (ss. 369-370). Müller-Wiener bu açıklamayı tanıtlayacak hiç bir delil göstermiyor. Benim kanaatime göre bu mezar gerçekten de Ayvansarayî'nin *ağa-yı bab-ı saadet Tavaşî Hüseyin Ağa* olarak belirttiği ve 898 (1492) tarihli vakfiyede *Hüseyin bin Abdullah ağa-yı saray-ı atîk* olarak sözü edilen Hüseyin Ağa'ya aittir. Mezarın kendisi, Derviş Ahmed ve Seyyid Vilâyet'in türbelerindeki işaretsiz mezarlar gibi etrafı kesme taşlarla çevrelenmiş dikdörtgen toprak bir mezar. Mezar taşının

üzerindeki 1198 tarihi ayrıca cami kapısının üzerindeki kitabenin yazıldığı tarih. Bu da, 1196 yılındaki yangının son cemaat yeri ile bitişiğindeki Hüseyin Ağa türbesinin kubbesinin çökmesine neden olduğunu ve tamiratın 1198'de yapıldığını akla getirmektedir. Tahminime göre, tamirat sırasında (1198'de) Hüseyin Ağa'nın açıkta kalan mezarını işaretlemek üzere, camiin bu eski hayır sahibi hakkında yetersiz ve yanlış bilgi veren yeni bir mezar taşı konulmuştur.

Notlar

1 Bibliyografyada verilen Günay Kut ve Turgut Kut'un yazdığı makalede, Ayvansarayî'nin eserleri ve elyazmaları ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

2 Arapça kitabedeki tam metin şöyle:

بسم الله رحمان رحيم
بدأنا بالبناء القديم
فهذا صار عيا سلسبيلا
لرضوان وجنات النعيم
رجونا الماء من حي لطيف
ووهاب ورزاق كريم
وقال الشيخ تاريخا جميلا
توكلنا على الله الرحيم

سنه ٩٧٨

Türkçeye şöyle çevrilebilir:

Bismillahirrahmanirrahim ile başladık ebedî binayı yapmaya/
Bu, Selsebil gibi cennete lâyık bir çeşme oldu/

Hayy-ı lâtif veVehhab ve Rezzak-ı kerim olan Allah'tan su diledik/

Ve şeyhgüzel bir tarih söyledi: Rahim olan Allah'a tevekkül edelim

3 Örnek olarak, elyazmaları İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 8868 ve Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2247'ye bakınız. Baktığım elyazmalarının yalnız ikisi 972 tarihini vermektedir (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2248 ve kopyası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 8870) ve bu tarih bir kopyacının düzeltmesi olsa gerek. Ayvansarayî'nin *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde Arapça kitabenin tarihi 978 olarak verilmiş ve herhangi bir çelişkiden söz edilmemiştir (Ayvansarayî 1985, 109, 145). *Terceme-i Meşâyıh (Vefeyât-ı Ayvansarayî)* adlı eserinde de aynı duruma rastlanmaktadır (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1375). Ayvansarayî'nin her zaman 978 tarihine dayanarak çalıştığı aşikâr.

4 Ayvansarayî'nin bu beytin ilk iki unsurunun sırasını değiştirip *kavs-i kuzah mihrümeh* yerine *mihrümeh kavs-i kuzah* yazması dikkate alınmalı. Bu son yanlış Âli Bey'in *Âşıkpaşazâde Tarihi*'ne yazdığı girişte tekrarlanmış.

5 Daha geniş bir açıklama için Tâhir-ül Mevlevî'nin *Edebiyat Lügatı* adlı eserindeki *muamma*, *ta'miye* ve *tarih* maddelerine bakınız.

6 "Bu beytden muamma tarikiyle tarih istihracına erbab-ı tabiat heves idüp tekellüfler eylemişlerdir lâkin (çeşmesârın başına) lâfzı hesab olundukda çeşmenin rakamî tarihi ile yeksandır bundan gayri suretlerin cümlesi vâhî ve ba'îddir."

(Ayvansarayî 1281, C.I: 153-154) İkinci cümlenin yapısı belirgin değil. Bazı elyazmalarıyla karşılaştırıldığında doğru anlam çıkması için bu cümlenin şöyle okunması gerekiyor: Çeşmesârın başına lafzının hesabı çeşmenin rakamla yazılı tarihi ile yeksandır (bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2248). *Çeşmenin rakamî tarihi* sözü, Ayvansarayî'nin Osmanlıca tarih beytini Arapça kitabede ima edilen 972 tarihine göre değil de, Arapça kitabenin altında rakamla yazılı 978 tarihine göre çözmeye çalıştığını göstermektedir. Bu söz ayrıca kendisinin, iki tarih arasındaki bu çelişkinin farkında olduğuna işaret etmektedir. Yine de, Ayvansarayî'nin *çeşmesârın başına* sözünün ebced değerinin (987) çeşmenin rakamla yazılı tarihine (978) eşit olduğuna nasıl karar verdiğine dair mantıklı bir açıklama yok gibi görünüyor. Ayvansarayî'nin eserlerinde bu tür yanlışlar nadir olmasa da, genelde bunlar yorgun ansiklopedicinin dikkatsizliğine verilir. Fakat Ayvansarayî'nin böyle önemli bir konuda hesaplarını tekrar tekrar kontrol etmediğine akıl erdirmek güç. 978 ve 987 rakamları arasındaki biçimsel benzerlik kendisinde okuma bozukluğu olduğunu akla getiriyor. Ne olursa olsun, Ayvansarayî'nin hesaplarının sağlamasını yapmadığı ve bu konuyu diğer eserlerinde ele alırken aynı notlardan yararlandığı aşikâr.

7 Ayvansarayî *Mecmua-i Tevârih* adlı eserinde çeşmeyi dört ayrı madde olarak vermiştir (Ayvansarayî 1985, 109, 126, 145, 275-276). Her maddede 978 tarihini yazmış ve *çeşmesârın başına* sözlerini *Hadîkatü'l- Cevâmi*'de kullanılan yönteme benzer bir şekilde çözme yoluna gitmiştir (s. 109). Yalnız bir yerde bambaşka bir çözüm yolu göstermiştir. Ayvansarayî'nin bu ikinci çözümü, *Mecmua-i Tevârih*'in Derin ve Çabuk tarafından hazırlanan yayımlanmış baskısından buraya olduğu gibi aktarılmıştır (ss. 275-276). Her ne kadar orijinal elyazmasını gözden geçirme fırsatını bulamadıysam da, uygun düzeltmeleri köşeli parantez [ ] içinde ilâve ettim:

Mihr'in işâret-i nücûmusi [nücûmîsi] "*râ*" dır. Ve "*Ra* (ر)" ikiyüzdür. *Meh*'in işâreti "*L* (ل)"lafzıdır ki cem'idir. Üç nokta demektir. Birisi altmış önüne vaz' eyleseler altı yüz olur. Veyâ ki ondur. Noktanın birisini dahi vaz' eyleseler yüz olur. Ve cem'ân dokuz yüz olur. Kavs-i kuzah ki ma'nâsı kazhan kavsi [Kuzah'ın kavsi] ya'ni münharif harfleri demektir. Ve kuzahda hurûf-i kavsi [kavsî] biri "*Zâ* (ز)" dır ki yedidir. Noktanın biri dahi ona vaz' eyleseler yetmiş olur. Bir dahi "*h* (ح)"dır ki sekizdir. Hâsıl olan a'dâda bir sebîl muhâsibân [ber sebîl-i muhâsibân] vaz' eyleseler dokuz yüz yetmiş sekiz olur ki târih olur."

Bu saçmalığın akla yakın yorumu şöyle olabilir:

Güneşin astrolojik işareti *re* harfidir ve *re* 200'e eşittir. Ayın işareti *lâm* harfidir. *Lâm* harfinin değeri 30'dur ve 30 iki rakam (3,0)'dan mürekkeptir. Yani 3-0 üç sıfır (000) demektir. (Arap rakamı nokta sıfır değerindedir.) Bu sıfırlardan birini 60 sayısına ekleseler 600 olur. Veya 10 sayısına bu sıfırlardan birini daha ekleseler yüz olur. Toplam dokuz yüzdür. *Kavs-i kuzah* Kuzah'ın kavsi demektir, yani kavisli harflerdir. Ve *Kuzah* ismindeki kavisli harflerden biri 7'ye eşit olan *ze* harfidir. 7 sayısına bir sıfır daha eklenirse 70 olur. Diğer bir kavisli harf *ha*'dır ve 8'e eşittir. Bunlar muhasebecilerin yaptığı gibi önceden elde edilen toplama eklenirse 978 elde edilir; bu da tarihtir.

8 Âli Bey *çeşmesârın başına* sözünün değerini 982 olarak göstermiştir.

9 Koçu'nun aklına gelmediği anlaşılan bir ihtimal daha var. Allah ismindeki yazılı olmayan elif de sayılacak olursa, Arapça tarih beytinin toplamı 972 değil 973 çıkar. Bu durumda Koçu'nun çözümü doğru sayılabilir. Bununla birlikte, bu çözümü ihtimal dışı görüyor ve bu makalede sunulan çözümü tercih ediyorum, çünkü makaledeki çözüm tarih beytindeki talimatı daha iyi değerlendiriyor ve bu yeni çözüm de günlerce süren hummalı bir çalışma sonunda daldığım uykudan uyanınca aklıma geldi.

Bibliyografya

Âli Bey (hazırlayan) 1332. *Âşıkpaşazâde Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Ayvansarayî Hâfız Hüseyin 1281. *Hadîkatü'l-Cevâmi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

1985. *Mecmua-i Tevârih*. Hazırlayanlar, Fahri Ç. Derin ve Vahid Çabuk. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi 1970. *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*. *İstanbul* : İstanbul Fetih Cemiyeti-İstanbul Enstitüsü.

Koçu, Reşad Ekrem 1947. "Âşıkpaşazade Çeşmesi, " *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.

Kut, Günay ve Turgut Kut 1980/81. "Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. İsmail ve Eserleri, " *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 33.401-439.

Müller-Wiener, Wolfgang 1977. *Bildlexikon zur Topographie İstanbuls*. Tübingen: Deutsches Archäologisches Institut.

Öz, Tahsin [1962] 1987. *İstanbul Camileri*, Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tanışık, İbrahim Hilmi 1943. *İstanbul Çeşmeleri*, Cilt I. İstanbul: T.C. Maarif Vekilliği.

Tâhir-ül Mevlevî [1973] 1984. *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ekonomi Hayatımızda İslâmiyetin Etkileri

DR. TURGUT AKPINAR

I) Dinlerin Dünyaya Bakışı ve İslâmiyetin Durumu

a) "Dünyaya Bakış" Açısından Dinler Arasındaki Farklar

Yeryüzündeki değişik dinlerin bu dünya işlerine ve özellikle insanların çalışma, kazanma şeklindeki ekonomik faaliyetlerine karşı tutumları ve bunları değerlendiren hükümleri, öğütleri ve emirleri birbirinden çok farklıdır.Bazı dinlerin Dünya'ya bakışı tümüyle olumsuzdur. Bunun en tipik örneğini Budizm'de buluyoruz. En saf şekli ile Budizmin bütün tabiî âlemi, düpedüz bir hayal, ilâhi hakikatı gizleyen aldatıcı bir tülden ibaret telâkki etmesi, din dolayısiyle tabiî âleme karşı takınılmış bir tavırdır. Bu telâkkinin zorunlu sonucu, ferdin ilâhi hakikatlere ulaşabilmek için maddi âlemden soyutlanması, el etek çekmesi gerektiğidir.[1]

Hiçbir canlı yaratığa zarar vermemek, fakir ve mütevazı yaşamak Jainizm'de ana prensiptir. Hindistandaki inançlardan biri olan Jainizm'de hayvanları öldürmek kesinlikle yasak olduğundan, bu dinin sâlikleri, inananları, bazı işlerle meselâ ziraatle uğraşmamaktadırlar. Zira sabanla çift sürerken, solucan, böcek gibi birçok hayvancıkların telef olması kaçınılmazdır. Hayvanları öldürmeme konusunda o kadar ileri gidenler vardır ki, havada uçuşan küçük sineklere vb. zarar verebilir diye, derin nefes almaktan bile korkan, görmediği birtakım küçük yaratıkları ezme korkusu ile bulunduğu yerleri terkedip, yola çıkmaktan çekinenlere veya farkında olmadan yiyeceklerin içine karışan küçük böceleri de beraber yutmamak için sadece gündüzleri (kuvvetli ışıkta) yemek yemeği tercih edenlere rastlanmaktadır. Dinleri yüzünden ziraat bile yapamıyan bu din mensuplarının geçimleri için, ticaret ve serbest mesleklere yöneldikleri görülüyor.[2]

Diğer bazı dinler ise yukarıdakilerin aksine, bu dünyaya, çalışıp kazanmağa büyük önem ve değer verdikleri gibi bunu bazen "kutsal bir faaliyet" mertebesine yükseltmektedirler. Zerdüşt'ün kurduğu Mazdeizm (Parsizm) dininde bir yere yerleşip ziraat yapma ve hayvan besleme büyük ölçüde özendirilmekte ve kutsal sayılmaktadır. Bu dinde riyazet denilen şey, yani nefsin isteklerini kırmak üzere kendini ibadete, duaya verme hemen hiç rastlanmayan bir durumdur. Buna mukabil, ev inşa etmek, hayvan beslemek makbul işlerdir.

"Buğday eken kutsallık ekmiş" sayılır.[3] Bu dinin değindiğimiz özellikleri sonucu olmalıdır ki, bugün Hindistan'ın Gucerat Eyaleti, Bombay gibi yerlerinde yaşayan "Parsiler"in hemen tümü müreffeh, zengin tüccarlardan oluşmaktadır.[4]

Çalışmayı ve kazanmayı kutsayan ve böylece, kazanan insanların "Tanrının hidayetine ve kurtuluşa erişecek kimseler olduğunu, hatta daha hayatta iken böylelerin "kurtuluşa erdiklerini" telkin eden başka daha yeni inanç ve mezhepler de vardır. Bunlara en güzel örnek Kalvinizm ve Püritanizm'dir. Bilindiği gibi büyük Alman sosyoloğu Max Weber, bu konudaki çığır açıcı araştırmalarında adı geçen bu iki inancın hâkim olduğu yerlerde "Kapitalizm"in en fazla gelişmiş olduğunu göstermiştir. Bu durumun doğmasında her iki inancın telkin ettiği "İktisadı zihniyet ve iktisad ahlâkının" büyük ölçüde etkili olduğu açıktır.[5] Katolik Kilisesine nazaran, Kalvinizmin ve Püritanizmin iktisadı hayata, çalışmaya bakışı çok farklı olmuştur. Katolik Kilisesi fakirliği fazilet sayıyor, insanlara zengin olmayı aramamalarını öğütlüyordu. Zenginlerin günahlarının çok ve öbür dünyada ruhlarını kurtarmalarının zor oldu-

ğunu söylüyordu. Buna mukabil, Kalvinizmin kurucusu "Calvin", Hıristiyanların iş, çalışma hayatı karşısındaki durumuna dair şunları söylemektedir, "Hıristiyanların, (Katolikliğin tavsiye ettiği gibi) ruhlarını kurtarmaları için hayır işleri yapmaları, sadaka vermeleri, kefaret ve riyazet yollarına sapmalar boş şeylerdir. Ruhun kurtuluşu Tanrının bir ihsanı ile olur. Çalışmak ve zengin olmak her Hıristiyanın esaslı bir görevi olmalıdır. Fakirlik bir fazilet değildir. Aksine bu dünyada Tanrının hidayet ve lutfundan mahrum olmanın delilidir. Çalışmak ve bu yol ile zengin olmak ise, Tanrının hidayetine nail olmanın en büyük işaretidir.[5]

Püriten mezhebi de iş karşısında Hıristiyanlardan benzer bir davranış bekler. Her iki mezhebe göre, her Hıristiyan Tanrının emirlerine harfiyen riayet ettiği gibi, meslek ve işinin törelerine de riayet etmelidir. İnsanların meslek ve işlerinde kendilerini tamamiyle unutarak çalışmaları ve serveti aramaları, dini bir ödevdir. İnsan zenginliği yalnız yiyip içmek ve yaşamanın tadını çıkarmak için aramamalı, Tanrının yüksek teveccühünün kendisi üzerinde bulunduğunun bir nişanesi ve bir ödev olduğu için aramalıdır. "Zenginliğin aranması, insan için dini ve ahlâkı, bir ödev olunca, bu zenginliğin ölçülü bir tarzda harcanması ve yatırılmasında ön görülen bu bölünme de dini bir vazife olmaktadır".[6]

Dünyaya ve ekonomik çabalara karşı tutumları tamamen zıd olan bu iki tür din arasında bir de "Orta Yol"u takip eden dinler vardır ki, bugün dünyanın üç büyük dini bu kategoride ele alınabilir. Hans Freyer'e göre: "Musevilik, Hıristiyanlık ve hatta Müslümanlıkta, dünya Tanrının bir eseri kabul edilir ve dolayısıyla dünya, bir an evvel kendisinden kurtulunması gereken bir yük, aldatıcı bir hayalden ibaret kabul edilmez.[7] Yurdumuzda bir süre sosyoloji dersleri de vermiş olan Freyer'in "hatta Müslümanlık" diye neden bir ölçüde tereddüd gösterdiğini bilemiyoruz. Fakat "din sosyolojisi" konusunda daha yetkili tanınmış bir başka Alman sosyoloğu Gustav Mensching, kesin konuşmaktadır: "İslâmiyetin dünyaya karşı tutumu Hıristiyanlıktan daha sadedir ve İslâmiyet dünya işlerini tasvip eden bir dindir.[8] Onun bu fikrini pekiştiren bilginlerin hükümlerinden aşağıda söz edeceğiz.

b) İslâm Dini ve Ekonomik Hayat

Acaba İslâmiyet, din olarak ekonomik hayatı köstekleyen, insanları tamamen öteki dünyaya yönelten ve onları esasen "gölge" ve geçici olan bu dünyadan soğutmaya çalışan ve ibadet ve duadan başka birşey düşünmeyen kimseler haline gelmelerini isteyen bir din midir?

Yakın zamanlara kadar, Türkiye'yi kısmen hariç tutarsak, hemen tümü çok geri kalmış ve Avrupalıların sömürgesi durumunda olan İslâm ülkelerinin bu geriliğinin nedenini, Aydınlarımız çoğu kez İslâm dinine bağlamışlardır ve bu telâkki bugün de devam edip gitmektedir. Bu düşüncenin mantığı şöyledir: madem ki istisnasız bütün İslâm ülkeleri geri kalmıştır, ileri ülkelerin ise hemen tümü Hıristiyan dinine mensupturlar, o halde bu halde geriliğin sebebi din olmalıdır. Biz bu iddiaya karşı cevabı, Batı'nın son yüzyılda yetişmiş önemli bazı Doğu bilimcilerinin ağzından vermek istiyoruz.

İslâmiyetin, ekonomik hayatın gelişmesine engel olmadığı fikrini, Batı'da ilk defa büyük tarihçi W. Barthold'un ortaya attığı anlaşılıyor. Onun *Mir İslama* isimli tanınmış derginin giriş yazısında (Petesburg 1912), İslâm memleketlerinin iktisadî ilerlemeğe kabiliyetli olmadığı hususundaki fikre, ilk defa karşı çıkmış olduğunu, Heffening'ten öğreniyoruz.[9] Barthold bilindiği gibi, bir de *İslam Medeniyeti Tarihi* yazmış bir tarihçidir ve bu eser, Fuad Köprülü'nün zengin notlarıyla bir kat daha değerlenmiş olarak dilimizde de defalarca yayınlanmıştır. Bunları eklemekten amacımız, Barthold'un İslâmiyeti incelemiş bir tarihçi olduğunu belirtmekdir. O, İslâmiyetin ilerlemeğe engel oluşturmadığını sadece iddia etmemiş, karşı iddianın tarihi deliller önünde dayanıksız kaldığını da göstermiştir. W. Heffening'in kendisi de, *İslâm Ansiklopedisi*'nin "Ticaret" maddesinde bu fikirlere katılmaktadır.

İslâmiyet ve ekonomi ilişkisi konusunda Cezeyir'deki durumu inceleyerek mükemmel bir monografi yazmış bulunan iktisad profesörü Alfred Rühl, iddialarını inandırıcı şekilde ve rakamlara da dayanarak delillendirmiştir. Onun *Doğunun İktisad Ruhu* isimli eserinde, İslâmiyetin din olarak, ekonominin gelişmesine hiçbir şekilde engel oluşturmadığı hususu, pekçok örnek ve delillerle gösterilmiştir.[10]

Prusya Kültür Bakanlığı da yapmış olan, tanınmış doğubilimci C.H.Becker, *İslâm Dünyasının Oluşumu ve Mahiyeti* hakkındaki büyük eserinde, İslâmiyetin iktisada düşman bir din diye nitelendirilmesinin yanlış olduğunu ve bu dinin modern dünyanın ekonomik gereklerini rahatlıkla karşılıyabileceğini vurgulamaktadır.[11]

Yakındoğu ve özellikle Osmanlı Devletinin ekonomisi üzerinde değerli tetkikleri bulunan Reinhard Junge ise, ötedenberi İslâmiyetin ekonomi alanındaki rolünün fikir tartışmalarına sebeb olduğunu, hal-

buki İslâmiyetin, ne kültür ne de ekonomi düşmanı olduğunun son zamanlarda artık yeterince ispat edildiğini (1916) ve çoğunlukla iktisadı engelleyici rolünden bahsedilen "Şark-Kaderciliğinin, aslında bir din meselesi olmayıp, daha çok bir eğitim problemi" olduğunu (?T.A.) ileri sürmektedir.[12]

Bu konuya son vermeden önce, yaptıkları araştırmalarla bütün dünyada takdir kazanan iki Fransız ilim adamının fikirlerine değinmekte yarar görüyoruz. Bunlardan biri Sorbonne Üniversitesi hocalarından Claude Cahen'dir. Ona göre "İslâmiyetn ekonomik gelişmeye engel olduğu fikri kadar gerçeklerden uzak bir şey yoktur".[13]

Nihayet Maxim Rodinson'un çok değerli bir eserinden söz açmak gerekiyor. *İslâmiyet ve Kapitalizm* başlıklı bu Fransızca eser, kısa sürede Almanca ve İngilizceye çevrildiği gibi, Orhan Suda tarafından yapılan Türkçe çevirisi de iki defa basılmıştır.[14] Bizim bütün bu müelliflerin fikirlerini burada tekrarlamamız, kısaca da olsa imkânsızdır. İslâmiyet hakkında pekçoğunun hiçbir ciddi bilgisi olmayan gençlerimize bu tip ciddi araştırmaları okumalarını ve üzerinde düşünmelerini öneriyoruz. Marxist temayüllü bu son bilginin yazdıklarını hayret ve takdirle öğrenecekler ve bu nevi eserlerle bizde yazılanlar arasındaki büyük farkı göreceklerdir. Bu nevi eserler sayesinde bugünkü Türk Toplumunu anlayabilmemiz daha kolaylaşacaktır.

c) Tasavvufun İktisadî Hayatımıza Etkileri

İslâmiyetin ana prensiplerini, kitaptaki halini "Yüksek İslâm" olarak nitelemiş ve bunun hakkında yazı dizimizde yeterli açıklamalarda bulunmuştuk. "Yüksek İslâm"ın ekonomik hayatı engelleyici bir yönü olmadığını, en yetkili bilim adamlarının ağzından dinledik. Onların söylediklerini reddetmeğe ne niyetimiz ne kudretimiz var. Fakat yine de aklımıza takılan bazı önemli meseleler yok değil. Bunların başında, Tasavvufun rolünün ne olduğu hususu gelmektedir.Daha önce "Halk İslâmiyeti" kavramından da söz etmiştik. Biz de Halk İslâmiyetinin tarikatlar şeklinde ortaya çıktığını ve bunun da tamamen tasavvufa dayandığını, hatta tarikatlere "Teşkilâtlanmış Tasavvuf" denildiğini de görmüştük. İşte şimdi tasavvufun konumuzla ilgili etkilerini inceleyebiliriz.

Max Weber gibi, din-ekonomi ilişkileri üzerinde derinlemesine araştırmalar yapmış bir sosyolog, dinlerin toplum üzerindeki etkilerini incelerken, dinin teologlar (ilâhiyatçılar) tarafından ortaya konulan "soyut" prensiplerini (ki biz buna "Yüksek Din" esasları diyebiliriz, T.A) değil, halk içindeki görünüm ve şekillerini esas almıştır. Yurdumuzda Weber'i en iyi tanıyan bilgin Sabri Ülgener de onun yolunu izlemiştir. Ülgener, dinin ekonomi hayatına etkilerinden söz ederken: "Anadolu'da kütlenin dünya görüşünü ve iktisadı ahlâkını şekillendirmede ağırlığın ortodoks (Şer'i) kurallarından çok, kütle ahlâk ve itikadları (tasavvuf ve tarikat adabı)nda olduğunda şüphe görmediğini vurgular.[15] Kısaca, kütle üzerinde etkili olma bakımından Yüksek Din prensiplerinden ziyade, Halk Dininin temsilcileri olan Tarikatlerin rolü önem taşımaktadır. Bu nedenle bizim de Tarikatlerin dayandığı Tasavvuf üzerinde biraz durmamız gerekmektedir.

Tasavvufa göre, bu dünya "yalancı"dır, kötüdür, 5253OJek olamaz. Asıl, gerçek âlem öteki dünyadır. Bu dünyadaki hayat geçici bir misafirlikten, bakılıp geçilecek bir pencereden ibarettir. Amaç ise gerçeği ve Tanrıyı aramak, ona kavuşmak, onda eriyip yok olmak olmalıdır. Bu yüzden vaktimizi bunun hazırlığı içinde, ibadetle, dua ile, riyazetle geçirmeliyiz. Bu gölge âlemde insana "Bir Lokma Bir Hırka" kâfidir.

Basitçe ifadeye çalıştığımız bu düşüncelerin ilk bakışta, insanları dünya işlerinden soğutup uzaklaştıracağı anlaşılmaktadır. Fakat bu etkinin ağırlık kazanabilmesi için bu fikirlerin geniş kütlelere yayılmış olması gerekir. Bu yaygınlığın derecesi hakkında oldukça değişik kanaatler ortaya atılmıştır. Pierre Rondot gibi, tarikat mensuplarının İslâm âlemindeki nüfusa oranının % 10'u bile bulmadığını (bu yüzden de önemli olmayacağını T.A.) ileri süren bilginler varsa da, bu oranın gerçekte çok daha yüksek olduğunu söyleyenler çoğunluktadır. A. Rühl, Cezayir için bu nisbeti aşağı yukarı % 15-20 arasında görmektedir. R. Hartmann ise belirli bir oran vermeden, tasavvufun "çoğunluk üzerinde geniş etkilerinden" söz eder. Selçuklular döneminde ve Osmanlı Devletinde Türkiye'de hederodoks zümrelerin milyonları aştığının ileri sürüldüğünü evvelce belirtmiştik. Hatırlatmak için, Pertev Naili Boratav'ın modern Türkiye'de sadece Alevilerin oranını nüfusun % 25'i civarında tahmin ettiğini tekrarlayalım. Osmanlı Devletinin son döneminde, henüz İstanbul'un nüfusu yarım milyon civarında iken, şehirde mevcud Dergâh (Tekke)ların üçyüzü aştığını Reşat Ekrem Koçu'nun meşhur *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki listeden öğreniyoruz.[16] Herbirinin birçok müdavimi ve sempatizanları bulunan bu dergâhların, tekkelerin bu insanların eğitimleri üzerinde ne derece etkili olabileceğini tasavvur etmek güç değildir.

Büyük orientalist Ignaz Goldziher, İslâmın doğduğu yerin, Dünyayı reddeden fikirlerle

çevrili olduğunu, fakat İslâmiyetin zamanla bu düşünceleri bir tarafa itip yerine daha realist görüşleri getirdiğini belirttikten sonra, Tasavvuf cerayanı ile birlikte bu fikirlerin, Şeriatın bir görüşü olarak değil de, bazı kimselerin riyazeti tercih etmeleri (yüzünden) İslâm dindarlığı içinde normal ve tasvip gören bir mevkie yükseldiğini ve aslında realist, dünyaya açık bir din olduğu halde, İslâmiyetin tasavvufla bu tutumundan esaslı bir dönüş yaptığını vurgular.[17] Goldziher bu açıklamaları ile, İslâm'ın aksine, tasavvufun dünyadan uzaklaştırıcı rolüne işaret etmiş görünüyor. Mamafih onun önemli fikirlerinden birinin de tasavvufun tek ve bir kalıptan çıkmış bir fikir manzumesi gibi düşünülmemesi gerektiği, aksine zaman ve yere göre çok değişik temayül ve fikirlerin, Tasavvuf Hırkası altına gizlenip hoşgörü ile karşılandığı, şeklinde olduğunu da unutmamak gerekir.[18] Bu kanaate pekçok bilgin de katılmaktadır. O halde, çok geniş bir fikir yelpazesini temsil eden tasavvufun (dolayısiyle tarikatlerin) toplumdaki ekonomik faaliyetleri baltalamış olduğunu "toptan" bir hükümle kabul etmek hatalı bir davranış olur. Gerçekten çeşitli tarikatlerin bu konuda tutumlarının çok farklı olduğu göze çarpmaktadır. Bunun güzel bir örneğini Sabri Ülgener, İkinci devre Melâmiliğinde (Bayramılık) bulur.[19] Hacı Bayram Veli'nin kurduğu Bayramılık tarikatında, dünya işlerine bağlılık açık ve seçik görülmektedir. Tarikatin Piri dahil herkes, işinde gücünde, tarlasında aşkla, şevkle çalışmaktadır ve bu tutum teşvik görmektedir. Bu yüzden onlar Kalvinistlere bile benzetilmiştir. Demek oluyor ki, hepsi tasavvufa dayanmakla birlikte tarikatlerin tümü aynı tutum içinde değildir. Kaldı ki, genel olarak, "tasavvufun üretici faaliyeti ve sosyal faaliyeti artırma eğiliminde bulunduğunu, Doğudaki tarikatlerin kendilerine ait toprakları olduğunu ve buradan elde ettikleri gelirle... yaşadıklarını ileri süren Rodinson, tasavvuf ehlinin çoğunun, bu dünyadaki yaşantıdan vazgeçilmemesi fakat bunun ulvileştirilmesi gerektiğini düşündüklerinden söz etmekte[20], bundan kendisinin tasavvufun olumsuz rolünü genellikle kabul etmediği sonucu çıkmaktadır.

Tasavvuf konusunun tanınmış araştırıcılarından Fritz Meier ise, "Doğuluların belirgin olan şu veya bu tutumlarında tasavvufun etkisini tesbit etmenin son derece zor olduğuna işaret eder.[21] Son iki bilginin şüpheye düşürücü kanaatlerine rağmen, biz şahsen Goldziher'in fikrine katılarak, realist İslâm dininde, tasavvuf cereyanı ile birlikte, bu dünyadan uzaklaştırıcı etkilerin, genel olmasa bile, başladığına ve bir hayli etkili olduğuna inanıyoruz. Tarihte bunun birçok izlerine rastlanmaktadır. Burada hemen şunu da ilâve edelim ki, tasavvufun ve tarikatlerin olumsuz etkilerini de İslâmi etki olarak kabul etmek zorunluluğu vardır. Çünkü tasavvufun menşei ve ana nitelikleri ne olursa olsun, bunlar İslâmiyetle telif edilerek benimsenmiş ve İslâmla bütünleşmiş sayılmaktadır. Bu nedenle de sosyolojik açıdan "İslâm bütünü" içinde ele alınmaktadır. Dolayısiyle tasavvuf ve tarikatlerin olumsuz etkilerini de İslâm dininin etkileri olarak göz önünde tutulması gerekir.

II) Devamlı Gazaların Olumsuz Sonuçları

Müslüman Araplarda olduğu gibi Türklerde, özellikle de Osmanlılarda uzun süre, hatta yüzyıllarca süren Kutsal Savaşlar, gazalar, İslâm dininin emirleri gereği idi. Bu ideolojinin Türklerin yaşama biçimlerine çok uygun düştüğünü daha başlangıçta önemle belirtmiştik.

Büyük Alman tarihçisi Leopold Ranke bile, Osmanlılarda savaşın, iki nedenle mutlak bir zorunluluk olduğunu vurgular.[22] Kutsal Savaşlar, dinin amaçlarından biri olan, yayılma politikasının gerçekleştirilebilmesi için şarttı. Vaktiyle ilk Arap fetihlerinde olduğu gibi, Müslüman Türk devletlerinde de bu gazaların getirdiği "ganimetler" Devletin çok önemli bir gelir kaynağı idi. Günün birinde bu kaynak kuruyup, gelirler kesilince, çok kötü sonuçlar doğdu. İktisadcı Gustav Ruhland'ın ısrarla üzerinde durduğu husus, ganimet gelirinin ekonominin gelişmesinde, milletin refahında, olumlu fazla bir rol oynamıyacağıdır.Çünkü ekonomi, produktif, üretici (mal ve hizmet) faaliyetler sayesinde gelişir. Ziraatle gittikçe daha iyi, ıslah edilmiş metodlar kullanarak, üretimi artırmak, denizcilik, nakliyecilik gibi hizmetleri veya sanayi ve zanaat alanındaki üretilen malları dışa satmak gibi. Ganimet mallarının belirli bir sınıf içinde paylaşılıp yenilmesi ise, gelip geçici, arızî bir ferahlık sağlasa da, bu bir ülkenin tümüyle ekonomik refahını sağlayan bir yol değildir. Ruhland'ın deyimiyle ganimetler, "soygun geliri" idi. Bu yüzden de ekonomi açısından makbul, kendisine bel bağlanılabilecek bir gelir çeşidi değildi.[23] Sürekli gazalar, devamlı olarak büyük orduların varlığını gerektiriyordu. Osmanlı Devletinin bütün teşkilâtı "Gaza" esasına göre kurulmuştu. Başta ordu ve onun dayandığı "Tımar" teşkilâtı en önemli kurumdu. Ne zaman ki fetihler artık devam edemeyip bir yerde durdu, daha doğrusu durduruldu; işte o zaman beklenebilecek olumsuz sonuçlar boy göstermeğe başladı. Evvelâ kimseye yeni tımarlar verilmedi. Üstelik eski tımar sahiplerinin, gelirleri, Batıdan gelen gümüş akını vb. nedenlerle doğan büyük fiyat artışları

(enflasyon) yüzünden çok azaldığı için kendilerinden beklenen asker yetiştirme, hazırlama fonksiyonlarını yerine getiremez hale geldiler. Kısaca "Tımar Sistemi" çöktü. Değerli tarihçimiz H. İnalcık'ın vurguladığı gibi, Devletin ana müessesesi Tımarlar olduğundan bu çöküş, Devletin de sarsılması ve çöküşünün başlangıcı oldu.[24]

III) Dış Ticaretin Gayrimüslimlerin Tekeline Geçişinin Dinî Sebebleri

Dış ticaretin Osmanlılarda hemen tümüyle yabancıların ve gayrimüslümlerin eline ve tekeline geçmesinin, dinî bir emrin, kuralın yanlış yorumlanması sonucu olsa da, yine de dinden kaynaklandığını görüyoruz. Vaktiyle Müslüman Arap tacirlerinin Baltık ülkelerinde bile ticaret yaptıkları bilinen bir gerçektir.[25] Fakat din kurallarının daha bağnazca anlaşılıp tatbik edildiklerinin bir örneğine de, bu meselede rastlıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu hakkında çok değerli bir eser yazmış bulunan Mouradgeâ D'Ohsson (ki Ermeni asıllı bir İsveç diplomatı idi; ne yazık ki eseri çok yanlış ve özet bir çeviri - Tercüman Yayınları: *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, İst. tarihsiz) dışında, dilimize kazandırılmamıştır. Konuyu şöyle açıklamaktadır: İslâmî esaslara göre, bir Müslümanın diyar-ı harb ve küfr'de devamlı olarak ikamet etmesi, oturması caiz değildir. Bu kural, daimi olarak daha doğrusu yerleşip kalmak kasdiyle oturmalar içindir, yoksa muvakkaten yani daimi oturma niyeti taşımaksızın oturmalar çok uzun sürse bile dinen mahzurlu sayılmaz. Fakat sözünü ettiğimiz kaide, yanlış tefsir edilerek, neredeyse yabancı memleketlerde oturmanın mutlak şekilde caiz olmadığı şeklinde anlaşılmış ve değil uzak ülkeler, sınırın burnunun dibindeki şehirlerde bile, Müslüman tüccarlar gidip ticaret yapmamışlardır.[26] Gerçi bunda, ayrıca Müslüman olmayan bu ülkelerde kendilerinin emniyet içinde olacağına inanmamaktan doğan bir güvensizliğin payı varsa da, aslında dinî bir yasağın etkisiyle dış ticaret, Müslüman olmayanların eline geçmiş görünmektedir.

Tarihte geniş ülkeler fetheden kavimlerin ticareti küçümsediklerine sık sık rastlanmaktadır. İspanyollar bunun için çoğunca örnek gösterilir. Romalıların ticaretlerini, hukuken bir mal veya âlet gibi görülen köleler aracılığı ile yürüttüklerini biliyoruz. Osmanlılarda ne asker, ne ulema ne de idareci sınıfına giremiyen gayrimüslim tebaanın sonunda hemen bütün mühim ticaret dallarını ele geçirdikleri ve Türklerin ticari hayatta az çok önemli bir varlık haline ancak Cumhuriyet döneminde ve bazılarında "facia" olarak nitelendirilen "Varlık Vergisi"nden sonra gelebildikleri açıkça ifade edilebilir.

Avrupa'nın göbeğinde yüzyıllarca oturan Türklerin bile Avrupalılarla gerektiği gibi bir kültür alışverişinde bulunmayarak, su ve zeytinyağı gibi karışmadan kalmasının, örf ve âdet ayrılığının Müslüman Türklerin üstünlük duygularının olduğu kadar, onlara karşı güvensizlik aşılayan dinî ve ananevi telkinlerinde rolü olmuştur. Vaktiyle bu satırların yazarı, doktora için Avrupaya gitmek üzereyken, şimdi rahmetli olan anacığı, "gitme seni orada zehirlerler" diye yersiz bir korkuyu, ciddi olarak söylemiştir. Anam ne deli idi, ne akılsız. Bilâkis çok zeki bir kadındı. O sözünü bugün bile hayretle hatırlıyorum. Bu, bizde halkın, gayrimüslimlere karşı ne kadar güvensiz olduğunu göstermektedir. Aynı güvensizlik nedeniyle ticaret yapmağa bile oralara gitmekten kaçınmaları normal görülebilir. Böylece, dış ticaretin getireceği gelir ve refahdan, Müslüman ahalinin faydalanamaması gibi bir sonuç doğmuştur.

VI) Bazı İslâmi Yasakların ve Müesseselerin Olumsuz Etkileri

a) Faiz Yasağı

Faiz yasağı yalnız İslâmiyette değil, diğer bazı büyük dinlerde de vardır. Bu yasağın, zaman içinde ekonomi hayatına ne derece zararlı olduğunu ölçmeye şüphesiz imkân yoktur. Hele eski dönemler için bu büsbütün imkânsızdır. Fakat faiz alma yasağının bazı önemli sonuçları olduğu da kesindir. Meselâ bazı araştırmacılar, Yahudilerin Avrupa'nın ekonomi hayatında ön safa geçmelerinin bir nedenini de, Hıristiyanlıktaki faiz yasağında bulurlar. Her ne kadar Musevilikte de faiz yasağı olmakla birlikte onların kitabında "kardeşinden faiz almayacaksın" hükmü getirilmiştir;başka deyimle ancak Yahudiler arasında faiz yasaktır. Bir Yahudi faizle diğer Yahudiye para veremez, fakat kardeşi olmayandan, yani mesela Hıristiyandan, Müslümandan faiz alabilir. Bu yüzden Avrupa'da ticaret ve özellikle kredi piyasası, büyük ölçüde Yahudilerin eline geçmiştir. Tabiî bu durumun oluşmasında rol oynayan faktörlerden sadece biri, faiz yasağı meselesidir. İslâm dininde faiz, birtakım aksine fikirlere rağmen mutlak şekilde yasaktır. Vaktiyle bir kitabımız nedeniyle yaptığımız küçük araştırmalarımızın sonucu budur.[27] İslâmiyette, insancıl nedenlerle, faiz yasak edilmiştir. O dönemin şartları gözönünde tutulunca bu biraz da hoş görülecek bir davranıştı. Çünkü dinler, hükümlerini sırf ekonomik hesaplara göre değil, insanların haline bakarak, merhamet, şef-

kat, koruma gibi duygulara göre ve Tanrı'nın buna razı olup olmayacağına göre koyarlar. Kaldı ki, o dönemlerde kredi yani borç alanlar bunu, daha çok, tüketim malları (hurma ve diğer yiyecek maddeleri satınalıp açlıktan kurtulmak) için alıyorlardı. Borç para alanlar, yiyeceğe muhtaç fakirlerdi. Borç verenler ise bu zavallıları, müthiş faiz nisbetleriyle, sömürüyorlardı. Bugün ise, küçük tasarruf sahipleri (ki bunları bugünün fakirleri diye görebiliriz) nin bankalarda toplanan paralarını bankalar, tüccarlara, şirketlere, holdinglere borç olarak vermektedir. Yani iş tersine dönmüştür. Artık borcu alanlar zenginler, bankalar aracılığı ile onlara borç verenler ise fakirlerdir. Bu paraları kredi olarak bankadan çekenler, bunlarla dünyanın parasını kazanmaktadır. Bu bakımdan, artık insancıl amaçlarla faizin yasak edilmesi, ve bundan faiz alınmaması gerektiğinin ortaya atılması pek tatmin edici bir gerekçe sayılamaz.

Şu açıktır ki, Müslüman ülkelerde, bankaların, Kredi Müesseselerinin erken kurulup gelişmelerine başlıca engel, faiz yasağı olmuştur. Bu yasak nedeniyle Yurdumuzda son senelerde "faizsiz banka" diye aldatmacaya dayanan bir Arap-Türk uygulaması başlamıştır. Bu tatbikatın, saf ve temiz Müslümanların yüreğini ferahlatmaktan başka hiçbir yararı yoktur. Diğer bankalarla birlikte ve o nispetlerde verilen faize (kâr payı) ismi verilerek, bir bakıma inançlar kötüye kullanılmış olmaktadır.

Özetle söylersek, faiz yasağının ekonomik hayatımızda birtakım güçlüklere ve engellemelere neden olduğu ve zararlı olduğu muhakkak ise de, geçmişte günlük hayatta faiz yasağına hiçbir dönemde tamamen uyulmadığını da belirtmeliyiz. Bu, bazen dinî kuralı hiçe sayarak veya müminler tarafından, "hile-i şer'iye" denilen bazı yollarla sağlanmış, böylece yasağın olumsuz etkileri, sanıldığı kadar da çok olmamıştır. Çünkü "Hayat bütün teorilerden daha kuvvetlidir ve insanlar, dış şartlar zorunlu kılıyorsa, dinî hükümleri, bir tarafa bırakma eğilimindedir. [28]

b) İçki Yasağı

Anadolu üzümün güzelini yetiştiren güneşli ülkelerden biridir. Şarap İlâhı Dionysos (Bakkhos-Bacchus), Anadolulu değilse de, bir "Thrakia-Trakya" Tanrısıydı!. Coşkunluk dolu kültür, Yunanistan'a tarihi devirlerden biraz önce gelmişti" Üzümün güzel olduğu yerlerde, şarap da güzel olduğundan, Hititlerden beri Anadolu'da şarabın en güzellerinin içildiği biliniyor.[29]

Türkler daha Anadolu'ya gelmeden ve henüz Müslüman olmadıkları dönemlerde şüphesiz içkiyi ve şarabı rahat rahat içiyorlardı. "Oğuz büyükleri öldüğünde, mezarlarına içki de koyulması", değil dirilere ölülere, bile içki ikram edildiğini, gösteriyor. Oğuz Destanında anlatılanlar da ilgi çekicidir: ".. günlerden bir gün Ay Kağan'ın bir erkek çocuğu oldu. Bu çocuğun yüzü gök, ağzı ateş (gibi) kızıl, gözleri elâ, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi, çiğ et, çorba ve şarab istedi. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Günlerden ve gecelerden sonra yiğit oldu. Bu çocuk... Oğuz Kağan olacaktı..." Demek oluyor ki Türk-Oğuz kabilelerinin efsanevî kahramanı, daha süt emen bir çocukken şarap istemişti.Halbuki Oğuz Kağan Destanının İslâmîleştirilmiş şeklinde (Reşideddin'in Oğuznamesinde) Oğuz, anası Müslümanlığı kabul edinceye kadar sütünü emmemekte inat eder, Şehzade iken evlendirildiği kadınlara yanaşmaz, bunun için onların İslâmiyete geçmelerini şart koşar. [30]

Bilindiği gibi, bize kadar gelebilen ilk müstakil, büyük eserimiz *Kutadgu Bilig*'tir. H. 462, M. 1069/70'de bitmiştir. Bu tarihte artık İslâmi etki iyice hissedilmeğe başlamıştı. Fakat müellifin içki konusunda hâlâ kesin kararlı olmadığı görülüyor. Kitapta içki, bir yerde gerekli, başka yerde sakıncalı gösterilmiştir: "Misafir çağırırsan yenecek ve içecek şeyleri temiz yap... Yemek ve içki beraber gerekir. İçki olmazsa yemek zehir olur. Aynı içki "Bor" (Şarab) için başka bir yerde "Biliglig bor içse, biligsiz bolur". Bilgin şarap içse bilgisiz (cahil) hale gelir... diye uyarıda bulunur.Elçilerin şarap içmemeleri ve kendini yitirmemelerini öğütler ve daha başka birçok aleyhte şeyler söyler. Halbuki hemen aynı tarihlerde yazılmış (1072) *Divan-ı Lugât-it Türk*'de: şölenlerde, hem de müzik eşliğinde, oyunlar oynanarak içki içildiğinden söz edilmektedir. Aradan iki yüzyıl kadar daha geçince, *Atabet ül-Hakayık*'ta artık içki tamamen zamanın kötülüğünü gösteren işaretlerden biri olarak zikredilir, mescitlerin bakımsızlığına karşılık, meyhanelere çok gidildiğinden yakınılır.[31] Uygur Türkleri'ne ait hukuk belgelerinden söz ederken, "faizle, şarap ödünç almağa" ilişkin bazı belgelerin elimize geçtiğinden söz etmiştik.

Selçuk Sarayında içkinin bol bol içildiğini, esasen tarihî eserlerden biliyorsak da büyük Selçuklu Veziri Nizamül-mülk'ün *Siyasetname*'sinde Şarap içme âdâbı ile ilgili bir bahis bulunması, fazla açıklamaları gereksiz kılmaktadır. Kıbrıs'ın fethinin, güzel şarablarına kavuşmak için içkiyi seven Sultan II. Selim (Sarı Selim) tarafından emredildiği hususu uydurma bir hikâye olsa da, ikinci Osmanlı Padişahı Sultan Orhan'ın, Bursa'nın fethinde büyük ya-

rarları görülen "Geyikli Baba"ya, yüklerle şarap ve rakı vakfettiği, henüz genç yaşında iken Hilmi Ziya Ülken'in arşivde bulduğu ve başkalarının neşrettiği belge ile kesinliğe kavuşmuştur. [32]

Hitler'den kaçan Alman ilim adamlarından, sosyolog Alexandr Rüstow, (ki İstanbul Üniversitesinde kendisine "iktisadî coğrafya " okutturulan bu tanınmış bilgin, dünyaca bilinen üç ciltlik sosyolojik kitabını, "sürgünde iken İstanbul'da yazdığını" önsözde vurgulamıştır) iktisadî coğrafyaya dair kitabında, İslâmiyette şarabın haram kılınması buna mukabil Hıristiyanlıkta âyinlerde şart olması yüzünden, şarap için üzüm yetiştirme alanlarının kuvvetli bir olumsuz etkiye maruz kaldığını ve şarap imalînin bu suretle, en eski ve bu üretime en elverişli alanlardan biri olan Akdeniz memleketlerinde gerileyip kuzeye doğru kaçıp oralarda yayıldığını belirtmiştir. Böylece Orta çağlarda şarap üretimi coğrafya şartlarına aykırı olarak ve gayrı tabiî şekilde sırf dinî sebeblerle kuzeye doğru sürülmüştür.[33] Rustow'un adı geçen eserinde, ekonomide şarabın önemli yeride incelenmektedir. Türkiye'nin ancak son zamanlarda, dışarıya şarap satabilen bir ülke haline gelebildiğini düşünürsek, ikinci derecede önemli de olsa dinin ekonomik hayatımıza etkilerinden birinin de bu konuda olduğunu söyleyebiliriz.

c) Domuz Eti Yasağı

Musevilikte olduğu gibi, İslâmiyette de domuz eti yeme yasaklanmıştır.

Bunun bazılarının ileri sürdüğü gibi, "sağlık açısından" konulmuş bir yasak olmadığını ve gerçek sosyal sebebini bir incelememizde ayrıntılı olarak göstermiştik.[34]

Burada kısaca bu dinî yasağın, ekonomiye etkileri incelenecektir. Beş altı yıl evvel, bazı yayın organlarında, yurdumuzda domuz eti yenilmemesinin ekonomik açıdan ve sağlık yönünden büyük bir kayıp olduğu ısrarla vurgulanarak, domuz besleme ve tüketimini teşvik edici, hararetli ve heyecanlı bir kampanya açılmıştı. Ayrıca bazı bilim adamları meselâ Prof. Fehmi Yavuz yazdığı küçük bir kitapla bu fikirleri desteklemiş, bazı dindar bilim adamları ise (meselâ Prof. Dr. Asaf Ataseven) ise hiç de ağırlığı olmayan sıhhî mahzurları ileri sürerek, bu fikre karşı çıkmışlardı.[35]

Eğer İslâmiyet domuz etini yasaklamasaydı, gerçekten bu, memleket bakımından (beslenme, ekonomi açısından) büyük bir yarar sağlardı. Çünkü milletimizin beslenmesi, hâlâ, tahıla ve unlu gıdalara dayanmaktadır. Bu ise vücudun gelişmesi ve sağlıklı bir yaşam için yetersizdir ve zararlıdır. Bunu uzmanlar söylemektedir. Et, pahalı bir gıd olduğundan, bizde çok az tüketilmektedir. Halbuki domuz, pekçok üreyen bir hayvandır. Herşeyi yediğinden beslenmesi kolaydır, ucuzdur. Bu yüzden domuz eti Avrupa'da meselâ dana eti fiyatının yarısından daha ucuzdur. Dolayısıyle halk da bundan bol bol faydalanır. Bütün bunları düşünerek bazı iyi niyetli yazarlar, yukarıda adı geçen kampanyayı açmışlardı. Fakat bu çabalar boşa gitmiş ve özellikle Almanya'da işçi olarak çalıştıktan sonra dönen bazı müteşebbis kişilerin, kurdukları domuz çiftlikleri (ne yazık ki hukuka aykırı yollardan) yok edilmiş ve böylece bu mesele de şimdilik kapanmıştır. Fakat domuzun ucuza mal olması nedeniyle, at ve eşek etlerinin bol bol satıldığı yurdumuzda, gizli yollardan domuz eti satılmadığına, pek inanamıyoruz. Biz, bir sosyal bilimler mensubu olarak, vaktiyle sayın Mustafa Ekmekçi'ye gönderdiğimiz küçük bir mektubu, düşüncelerimizi açıklaması bakımından buraya aynen almak istiyoruz:

Sayın Mustafa Ekmekçi:

... Domuz eti yenilmesi ile ilgili yazılarınız da büyük ilgi çekti. Bu konudaki fikriniz, "soyut olarak" düşünülürse esasında tamamen isabetli ise de, siz de toplumcu bir yazar olarak çok iyi bilirsiniz ki, toplumsal olaylar, sadece tek açıdan ele alınamaz. Alınırsa insan yanılgılara düşer. Domuz eti yeseydik, şüphesiz bu, sağlıklı beslenmemizi sağlar, daha çok proteinli gıda imkanı doğardı. Fakat Hindistan'da Hinduların, yarı aç hatta gerçekten aç ve belki açlıktan ölmek üzere iken bile sokaklarda tembel tembel dolaşıp, trafiği tıkayan ineklere hiç de yiyecek birşey gibi bakmadıkları bilinmektedir. Belki orada da ineklerin kesilip afiyetle yenilmesi için didinen bazı fikir adamları vardır, fakat görünüşe bakılırsa bunun hiçbir faydası, ele gelir bir etkisi olmamaktadır.

Her toplum, coğrafî ve tarihî durumu ve şartları nedeniyle şu veya bu gıdayı yemez. Bunun bir sebebi de dinî yasaklardır. Dinî yasakların temelinde de çoğunlukla sosyal sebepler yatmaktadır.

Ben, 1982, IV. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde, "İslâmiyetten önce de Türklerin domuz beslemedikleri ve yemedikleri hususunda, bir tebliğ okumuştum. Bu yazı tamamen ilmî düşüncelerden hareketle hazırlanmıştır. Domuz eti yememiz veya yemememiz gibi bir öneriden hareket etmez, sadece tarihteki gerçeği tesbite çalışır. Bu tebliğin bir özeti, Tarih ve Toplum Dergisi'nin 12. sayısında (Aralık 1982) yayınlanmıştır. Bu araştırmamda diğer bütün göçebe kavimler gibi Türklerin de domuz beslemediklerini daha doğrusu besleyemediklerini ve bunun nedenini belirtmiş ve

buna bağlı olarak, domuz etini de yemediklerini göstermiştim. Her ne kadar sizin tezinizi, belki bir ölçüde baltalar mahiyette ise de, bu yazımı ekli olarak sunuyorum. Saygılarımla... (Turgut Akpınar).

d) Ramazan Ayı'nın Etkileri

Ramazan ayının sosyal hayatımızda, çarşıda, pazarda, dairelerde, çalışan insanlar üzerindeki etkilerini, Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim gibi üstad yazarların günlük hayatla ilgili nefis yazılarında okur, büyüklerden zevkle dinler geçerdik. Fakat ben Ramazan ayının ekonomik hayata olumsuz etkilerinin neler olabileceğini, bir Alman araştırıcının bir araştırmasında ilk defa görünce biraz şaşırmıştım. Bizim için tabiî gelen, hiç de bir zararlı durum gibi görünmeyen "oruçluluk" halinin, ekonomiye nasıl zararlar verdiğini hayretle ve tasdik ederek okudum. Ramazan'da çalışma hayatının nasıl adeta yavaş çekilmiş bir film haline geldiğini inkâr edemeyiz. Uykusuzluk, ertesi günü işine geç gitme, hevessiz, isteksiz çalışma, herşeyi bayramdan sonraya bırakma vb. belki bizim gözümüze az çarpan, fakat yabancıları deli eden ve Şark gevşekliğine yenilerini ekleyen bir durumdur. Biz burada her zaman olduğu gibi, dinin Oruç farizesinin tenkidini yapmak değil, bundan doğan sonucu göstererek, meseleye parmak basmak istiyoruz. Gerçek şudur ki, Ramazan'ın çalışma hayatında birçok aksaklıklar doğurduğu, bunun da sonuçta ekonomiye olumsuz etki yaptığını söyleyebiliriz. Fakat ne yazık ki bu olumsuz etkinin büyüklüğü rakamlara vurulamamakta ve tam boyutlarıyla ortaya konulamamaktadır Bu bakımdan, aşağıda kaynağını gösterdiğimiz "Ramazan ve Ekonomik Hayata Etkileri" başlıklı araştırma ve benzerlerini okumak bize birçok bilmediğimiz görüşleri göstermesi bakımından yararlı olacaktır.[36]

e) Vakıfların Yaygınlığının Bazı Ekonomik Zararları

Bugün Devletin veya Devletle ilişkili kuruluşların üzerine aldığı kamu hizmetlerinin çoğu, vaktiyle Vakıflar kanaliyle görülüyordu. Bu bakımdan dini amaçlarla kurulan vakıfların, memlekete büyük hizmetleri olduğu açıktır. Fakat her sosyal müessese gibi burada madalyonun bir de arka yüzü vardır. Bilindiği gibi, bir malı vakfetmek, (basitçe söylersek), onu Allah'ın mülkü haline getirmek ve ferdî tasarrufların dışına çıkarmak demektir. Vakfedilen şey artık tedavül alanından çıkmış olur. Halbuki ekonomik hayatın canlılığını sağlayan unsurlardan biri de kıymetlerin hızlı bir şekilde ve devamlı tedavül etmesidir. Eskiden olduğu gibi paraların, altınların, hisse senetlerinin sandıklarda senelerce saklanması ekonomi açısından çok zararlı bir tutumdur. Aynı şey gayrımenkuller için de geçerlidir. Bir gayrımenkulun çeşitli şekillerde teminat gösterilmesi yoluyla kredi teminini vb. ekonomik hayatın işlemesinde büyük yararlar sağladığını görüyoruz. Halbuki vakfedilen malların çokluğu bu açıdan olumsuz bir rol oynuyorlardı. Tanınmış iktisatçı Aydın Yalçın bu nedenle "Verimli kaynakların önemli bir kısmının vakf haline gelmiş olması, iktisadî sistem içindeki rijidite'yi, katılığı ve donukluğu artıran bir etki yapmıştır" diyerek bu duruma parmak basmaktadır.[37]

Bu nedenlerle de dinin ekonomik hayata etkilerinden birinin de, birçok yararlarına rağmen Vakf sisteminin gerektiğinden fazla genişleyip, dal budak salmasından geldiğini söyleyebiliriz.[38] Vaktiyle İdare Hukuku Hocamızın önemle üzerinde durduğu bir husus vardı: Rahmetli Sıddık Sami Onar Hocamızın vurguladığı bu husus Vakıfların çokluğunun bir nedenini de Padişahın ve Devletin, fertlerin mallarını sık sık vesileler yaratarak müsadere etmesini gösteriyordu. Mülkiyet hakkını Devlete karşı koruyamayan halk, mallarını Allah'ın mülkü haline getirerek, Sultanların bile el uzatamayacağı "güvenli bir bölge"ye yerleştirmiş oluyordu.

V) Sonuç

Türklerin İslâmiyeti kabullerinde, eski Türk toplumlarının, "göçebe" yapısının ve bunun zorunlu sonucu olarak yani yaşayabilmek için sık sık "yağma"lara başvurduklarını bu dizinin ilk yazısında iyice belirtmeğe çalışmıştık. İslâmiyetle birlikte, kutsal amaçlarla yapılan "Gaza"lara dönüşen bu devamlı seferlerin, Türk Devletlerinin ve özellikle Osmanlı Devletinin yapısında bazı temel müesseselerin, kurumların (Tımarlar, Sipahi Ordusu vb.) oluşması ve gelişmesinde baş etken olduğu açıktır.

Tanınmış Osmanlı Tarihi araştırıcısı Wittek'in Osmanlı Devleti için dediği gibi, İmparatorluğumuz, bir "Gaziler ve Gaza Devleti" idi. Gazalar Devletin maddî ve manevî dayanağı, motoru ve ideolojisi idi. "Gaza" esasına göre kurulup, işleyen bu muazzam makine, yolun sonuna gelindiğinde yani artık yapılan seferler başarısızlık ve geri çekilme ile sonuçlandığında, teklemeğe başlamış, ekonomik açıdan büyük bir sıkıntı ve çöküntü yaşanmağa başlamıştır.

Daha evvel de fikirlerinden bahsettiğimiz iktisatçı Ruhland'a göre, İslâmın büyük bir hızla yayılıp genişlemesi ve dev bir İmparatorluğa dönüşmesinin en zayıf tarafı, ekono-

misinin esas itibariyle yağma ve soyguna (ganimetlerden gelire demek istiyor) dayanması idi. Nitekim, bol ganimet getiren seferlerin artık durdurulması ve gerilemenin başlaması ile durum son derece olumsuz bir veçhe kazanmıştır. Çünkü bir memleketin ekonomik refahı ve gelişmesi, üretime, emeğe dayanmak zorundadır. Bu, bilinmeyen bir şey değildir. 20. yüzyılın Alman iktisatçısının bu fikirlerini, daha 14. yüzyılda, yani neredeyse 600 yıl evvel, İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük mütefekkirlerden biri olan İbni Haldun, "Mukaddime"sinde belirtmişti. İbni Haldun, tüm zenginliklerin kaynağının üretim ve emek olduğunu ortaya koymakta ve emeğe iktisadi hayatta temel bir yer vermektedir. Ona göre, tüm servetler ve zenginlikler, o ülkedeki üretken insanların emeklerinin, çalışmalarının sonucundan başka bir şey değildir. Esas itibariyle insan için çalışmaktan başka bir geçim ve kazanç yolu yoktur. Medeniyet ve refahın kaynağı üretimdir, emektir.[39] Emeği sağlayacağı üretimin yerine, esas itibariyle kuvvetin sağladığı "ganimet"in kaim olması belki de, daha baştan görülen veya tahmin edilebilen bir ekonomik faaliyet ile sonuçlanmıştır.

1 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1964, s. 71

2 Helmuth von Glasenapp, *Glaube und Ritus der Hochreligionen*, Frank/M, 1957, s. 120

Wilfried Nölle, *Wörterbuch der Religionen*, München, 1960, "Jainismus" mad.

ömer Rıza Doğrul, *Dinler Tarihi*, İstanbul, 1947, s. 109

3 Sadri Maksudi Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1948, s. 65

Alfred Bertholet, *Wörterbuch der Religionen*, Stuttgart, 1976, "Parsismus"mad.

4 W. Nölle, a.g.e. s. 327, "Parsismus mad.

5 Max Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, İstanbul. Henri Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, İstanbul, 1970, s. 38

6 Lütfi Güçer, *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul, 1976, s. 18

7 H. Freyer, a.g.e. s. 71.

8 *Soziologie der Religion*, Bonn, 1947, s. 90 vd

9 W. Heffening, *İslâm Ansiklopedisi* "Ticaret" mad.

10 Alfred Rühl, *Vom Wirtschaftsgeist im orient*, Leipzig, 1925

11 C. H. Becker, *Islamstudien* I, (Islam und Wirtschaft). Leipzig 1924, 54

12 Reinhard Junge, "Über Wirtschaftsgrunlagen und Wirtschaftspolitik der Türkei,"

(*Das Türkische Reich*. Hrsgg. V. Josef Hellauer, Berlin 1916) içinde s. 89.

13 Claude Cahen, *Der İslam* I. Frank./ M., 1968, s. 164

14 Maxim Rodinson, *Islâmiyet ve Kapitalizm*, İstanbul, 1969, s. 93-95

15 T.B. Bottomore, *Toplum Bilim*, İstanbul, 1984, s. 253, Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din- İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul, 1981, s. 15

16 Pierre Rondot, *Der İslam und die Mohammedaner von heute*, Stutg.s.206,1963

A. Rühl, a.g.e. 21

R. Hartmann *Die Religion des Islam*, Berlin, s. 116.

Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, "Dergâh" mad.

17 Ignaz Goldziher, *Die Religion des Islam*

(Die Kultur der Gegenwart-Hrsg. Hinneberg serisi

Die Orientalischen Relligionen. Berlin, 1906, s. 112 vd.

18 Ignaz Goldziher, ay.

19 Sabri Ülgener, a.g.e. s. 81 vd.

20 Maxim Rodinson, a.g.e. s. 160

21 Fritz Meier, *Sufik und Kulturzerfall* (Klassizismus und Kulturverfall, Hrsg. Grunebaum Hartner, Frank/M. 1960, s. 163

22 Leoplod Ranke, *The Ottoman and Spanish Empires, in the sixteenth and seventeenth Centuries* (New edition, New York 1975 s. 8

23 G. Ruhland, *System der Politischen Ekonomie* Bd. I, Goslar, 1941 s. 438, 465 vd.

24 Halil İnalcık, *Türk İdarî Teşkilatı Tarihi*, S.B.F. Ders not.196? s.99.v.d. "Tanzimat Nedir?" (*D.T.C.F. Tarih Araştırmaları* 1940-41, s. 237 vd)

25 Georg Jacob, *Der Nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter*, Amsterdam, 1966.

Friedrich Stüwe, *Die Handelszüge der Araber unter den Abbasiden durch Afrika, Asien und Osteuropa*, Amsterdam 1966.

26 Mouradge d'Ohsson, *Allgemeine Schilderung des Othomanischen Reichs* Leipzig, 1788-1793, II. kısım s. 296'dan naklen.

Nicolas V. Michoff, *Contribution a l'Histoire du Commerc edela Turquie et dela Bulgarie*, Sofya, 1971, s. 47 vd

27 Turgut Akpınar, *Bankalar ve Devlet*, Ankara, 1966, s. 5-6

28 H.V. Glasenapp, a.g.e. s. 139

29 Oliver R. Gurney, *Die Hethiter*, Dresden, 1969, s. 181 - 182.

30 Sadeddin Buluç, *İslâm Ansiklopedisi* "Şaman" mad.

W. Mang - G.R. Rachmati, *Die Legende von Oğhuz Quanhan*, Berlin, 1932, s.6-7

Türkçesi "Oğuz Kağan Destanı" (ist. Ed. F. Türk Dil Semineri Neşriyatı, İst. 1936, s. 10-11).

A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı* (Reşideddin Oğuznamesi Terc. ve Tahlil İstanbul, 1972, s. 17-18.

31 Şükrü Kurgan, "Divan ü Lugat-it Türk Üzerine" *Türk Dili* Derg. CXXVII, sayı 253 (1972), s. 71 vd, 80

Eski Metinler Antolojisi Ank. 1943, (K. Bilig'ten Seç.) s. 92-96.

32 Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, istanbul, 1948, s. 353, dipn.1

33 Alexandr Rustow, *İktisadî Coğrafya*, C.I. İstanbul, 1939, s. 71

34 Turgut Akpınar, 1982 IV. Milletlerarası Türkoloji Kongr. Tebliği *ve Tarih ve Toplum* Derg. 12. sayısında (Aralık 1984) "

"Domuz Eti Yeme Yasağı ve Türkler" makalesi

35 Fehmi Yavuz, *Domuz ve Beslenme Sorunlarımız*, Ankara, 1984,

Asaf Ataseven, *Domuz Eti, Din ve Tıp Açısından*, İstanbul, 1984.

İhsan Ekin *Domuz Etinin Yenilmesi Kesinlikle Haram mıdır?* Ankara, 1972

36 George Böker, Der Ramazan und sein Einfluss auf das Wirtschaftleben im Orient (*Archiv für Wirtschaftsforschung in Orient*)Derg. Jahrg. I, H.3/4 (24 Dez. 1916), s. 496-99.

37 Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, 1979, s. 184.

Aydın Yalçın, *İktisadî Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, Ankara, 1976, s. 11

38 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600* London, 1973, s. 144

39 İ. Erol Kozak, *İbni Haldun'a Göre İnsan Toplum ve İktisat*, İstanbul, 1984, s. 210 vd.

"Manzara-i Hilkat-ı Cihan" Adlı Bir Kitap Münasebetiyle

ABDULLAH UÇMAN

Birkaç yıl önce İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde çalışırken, elime bana son derece ilginç gelen bir dilekçe geçti. Bu dilekçe, 1901 yılında yazılmıştı ve o tarihte on sekiz yıldır Bâb-ı Âlî İstişâre Odası'nda çalışan bir Osmanlı-Ermeni vatandaşının Hâriciye Nezâreti'ne sunmuş olduğu bir arîza idi. Arîzasında, Bogos (Keresteciyan) adlı bu vatandaş, bugüne göre oldukça ağır ve kalıplaşmış bir ifadeyle, padişahın 26. saltanat yılına rastlayan 1319 (1901) senesinde *Manzara-i Hilkat-ı Cihân* adıyla bir kitap yayımladığını ve kulluğunun küçük bir belirtisi olmak üzere bu kitabın bir nüshasını padişaha da sunma cesaretini gösterdiğini belirtiyordu.*

Bu dilekçeyi okur okumaz derhal şu hükme vardım: Demek, bundan doksan yıl önce, hem de devletin ölüm-kalım mücadelesi verdiği bir sırada kültür denen varlık günümüzle kıyaslanamayacak derecede, her kesimde büyük bir ilgi görüyordu. İstanbul'da yaşayan bir Ermeni vatandaşı bir kitap yayınlıyor ve bunu Hâriciye Nezâreti vasıtasıyla, belki de mevkiinde ilerleme veya başka bir çıkar sağlama amacıyla, devletin en üst kademesinde bulunan padişaha takdim edebiliyordu.

Pullu ve damgalı dilekçe takdim edildiği devlet dairesinde nasıl bir muamele gördü, dilekçeyle birlikte sunulan kitap ne gibi bir ilgiyle karşılandı, Bogos Efendi beklediği iltifatı gördü mü; bunları bilemiyoruz ama, kitabın II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndan gelen ve bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi bünyesinde bulunan kitapları arasında ve saray cildiyle ciltlenmiş bir şekilde, 78361 numarada kayıtlı olarak durduğuna bakarsak, dilekçenin ve kitabın en azından yabana gitmemiş olduğu sonucuna varabiliriz.

Bu durum ve bu muamele bana İlber Ortaylı'nın, "Osmanlılık ruhu" diyebileceğimiz anlayışın nasıl oluştuğunu ve ne gibi özellikler taşıdığını anlattığı bir yazısını hatırlattı. Ortaylı, 1876'da I. Meşrutiyet'in i-lânı ve hemen ardından yapılan seçimler sonunda oluşan ilk Osmanlı parlamentosundan (Meclis-i Mebusân) bahsederken, Akdeniz boyunca kurulan bütün imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da "devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak etnik kökenden çok, devletin ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür.. Bu uyum, Bizans'ta Ortodoks kilisesine mensubiyet ve onun başı olan imparatora sadakat diye belirlenebilir. Bu statü etrafında herkes, ister Dağıstan ve Gürcistan'ın uzak köşelerinden, isterse Bosna ve Mora'dan gelsin, kişi olarak yöneticiliğe aday ve grup olarak da millet,i hâkimeye mensuptur." ("Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, s.957) şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.

Daha sonra aynı merak sevkiyle adı geçen kütüphaneden padişaha sunulan kitabı çıkarttım ve gözdem geçirdim. Ki-

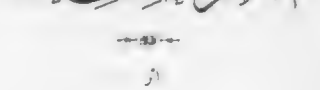

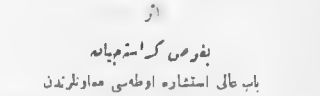

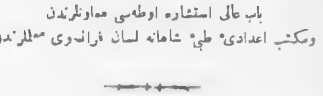

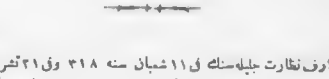

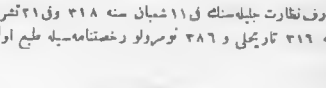

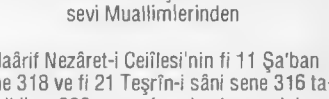

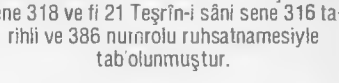

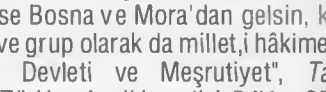

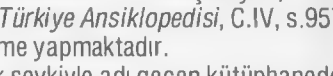

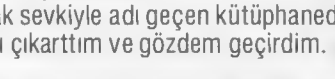

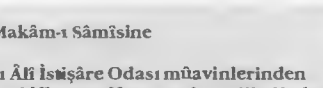

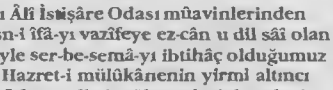

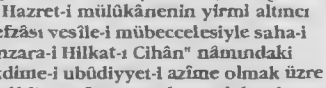

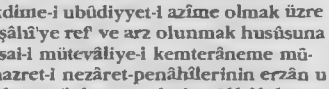

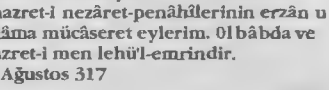

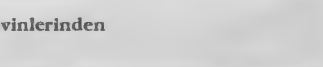

Hâriciye Nezâret-i Celîlesi Makâm-ı Sâmîsine
Ma'rûz-ı çâkerleridir ki,
On sekiz seneden beri Bâb-ı Âlî İstişâre Odası mûavinlerinden bulunmakla mübâhî ve hüsn-i ifâ-yı vazîfeye ez-cân u dil sâi olan bu kulları şeref-i takarrübüyle ser-be-semâ-yı ibtihâç olduğumuz cülûs-ı meymenet-me'nûs-ı Hazret-i mülûkânenin yirmi altıncı sene-i devriyye-i mübâhât-efzâsı vesîle-i mübeccelesiyle saha-i intişâra vaz' eylediğim "Manzara-i Hilkat-ı Cihân" nâmındaki işbu eser-i nâçizânemın takdime-i ubûdiyyet-i azîme olmak üzere atabe-i ulyâ-yı Cenâb-ı Pâdişâhî'ye ref' ve arz olunmak husûsuna lütfen ve bunca senelik mesai-i mütevâliye-i kemterâneme mükâfâten müsâade-i celîle-i hazret-i nezâret-penâhîlerinin erzân u şâyân buyurulmasını istirhâma mücâseret eylerim. Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân Hazret-i men lehü'l-emrindir.
15 Cemaziyelevvel 319 - 16 Ağustos 317
Bende
Bâb-ı Âlî İstişâre Odası Muâvinlerinden
Bogos kulları

tabın muhtevası, o devirde çok rastlanan türden bir muhtevada idi. İç kapaktan sonra kitabın başında ve çerçeve içinde, tek sahife halinde, müellifin eserini Sultan II. Abdülhamid'in kutlu saltanat yıllarında yayımlamış olmaktan duyduğu sevinç ve şükran duygusunu dile getiren ağdalı, ağır bir üslûpla kaleme alınmış takdim yazısı yer almaktadır. Bunun arkasından, "Arîza-i Şükrâniye-i Ubûdiyetkârâne" (s.4-16) başlığıyla, yine Sultan II. Abdülhamid hakkında övgü dolu, ağır bir dille yazılmış uzun sayılabilecek medhiye mahiyetinde bir yazı bulunur. Daha sonra, 17. sahifeden itibaren asıl kitap başlar. 61 sahife hacmindeki kitap, devrine göre, hatırı sayılabilecek şekilde terkipli, ağır bir Osmanlıca ile, süslü bir üslûpla kaleme alınmıştır. Burada, kâinatta mevcut güzelliklerden, Cenâb-ı Hakk'ın çeşitli cilvelerinden, insanların bunlara şükretmesi gibi çok genel mahiyette isteklerin dile getirilmesinden ve tek tek mevsimlerden söz edilmektedir. Kitap, kısa kısa parçalar halinde on altı bölümden meydana gelmektedir.

Dili, üslûbu ve konusu hakkında çok genel mahiyette de olsa bir fikir vermek üzere buraya kitaptan bir parça alıyorum:

"Hayat, meşhûn-ı zevk u safâ ise de, refîk-i telh-nâki gam u kesel, neticesi eceldir. Bir bezm-i işretten farklı olmayan şu dâr-ı fenânın, dildâde-i lezâiz ve hevâcis-i nefsâniye olanlara son katresine kadar içilmek üzre verdiği piyâle-i âmâl, humâr–ı âlâm ile ser-şârdır.

"Diğer bir âlem-i ukbâ mevcud olup orada gül-i cemîl, hâmil-i şevk u hâr değildir. Çiçekler dîvarlar üzerine nâşî ve nâbit olamaz. Bir bahâr-ı dâimî ve gayr-ı fânî hükümfermâdır. Şecer-i hayat, ezhâr-ı câvidânî ile mâlâmâl olarak tenebbüt eder. Evliyâ ve ervâh-ı mukaddese-i bî-şümâr huzûr-ı Cenâb-ı Rabb-ı izzette münâcât ve o bârigâh-ı muallâya ref'-i tahmidât ve tebcilât eylerler" (*Mânzara-i Hilkat-ı Cihân*, İstanbul 1319, s.60).

Tabib profesör Tevfik Sağlam hatıralarında, Tıbbiye İdadisi'nde hocası olan Boğos Keresteciyan ve sözkonusu ettiğimiz kitap hakkında şu bilgileri veriyor: "Bizim (Fransızca) hocamız Hariciye Nezareti İstişare Odası hulefasından Boğos Keresteciyan Efendiydi. Orta boylu, sivri siyah sakallı, pek terbiyeli, nazik bir Babıali efendisiydi. Türkçe'si iyi idi. Tumturaklı konuşurdu. Her halde Arapçası da fena olmayacak ki, bir gün "Qui a dit au soleil, sortez du neant et soyez le flambeau de l'univers" mısrasını bir talebe "Güneşe kim dedi: ma'düniyetten çık ve kâinatın meş'alesi ol" diye tercüme edince Boğos Efendi hemen müdahale ederek "Efendim, meş'ale değil, miş'ale deyiniz, Arapça ism-i alettir, bilmiyorsunuz?" diye düzeltmek istemişti. Hocamız sonradan "Manzara-i hilkat-i cihan, eser-i Boğos Keresteciyan" adlı bir eser de yayınlamıştı. Boğos Efendi iyi ders verirdi, biz de kendisini severdik". Bk. Tevfik Sağlam, *Nasıl Okudum*, haz. H. Hatemi - A. Kazancıgil, (3. bas.), Nehir Yay. İst. 1991, s. 55-56

Beyaz Ruslar Konusuna Ek Olabilecek Bir Hatırat

Karl Friedrich Boree, *Die Gechichte Eines Unbekannten* (Bir Yabancının Hikâyesi) Wolfgang Krüger Verlag (Berlin 1938).

AYDIN AYHAN

Hatırat Riga'lı Alman asıllı Rus tebalı Sergius Runge'ye ait. Olaylar 1915 Temmuzunda I. Dünya Savaşı sırasında Alman ordusunun Riga'ya yaklaşmasıyla başlıyor (s.10), Riga'da bir fabrika sahibi olan Runge ailesi bir emirle Moskova'ya göçüyorlar. Burada Rus olmayanlara özellikle Alman asıllılara karşı başlatılan harekette acı çeken aile kısa zaman sonra bir silâh fabrikasını yönetmeye başlıyor (s. 16), Askere alınan Sergius (s.19) kısa süre Riga cephesinde bulunduktan sonra Moskova'ya dönüyor. Bir süre sonra da Kafkas cephesine gidiyor. Tiflis'te ağabeyi ile buluşuyor. (s.40). Burada bir askeri hastahanede görev yapan Sergius Kafkaslarda bulunan Alman kolonileriyle ilişki kuruyor. 1917 İhtilâli üzerine Moskova'ya dönüyor.

Karl Friedrich Boree

Die Geschichte eines Unbekannten

Wolfgang Krüger Verlag
Berlin

Artık eski düzen tamamen değişmiş ve karmakarışıktır. Buradan Riga'ya dönen Sergius, beş arkadaşıyla Almanya'ya kaçıyorlar. Büyük iyi niyetlerle Almanya'ya gelenleri düşman tavırlar karşılıyor. Bir kampta ağır işlerde çalıştırılırken kaçıp, bir yığın olaylardan sonra Rusya'ya dönüyorlar (s.130).

Moskova'da şiddetli çarpışmalar olmaktadır (s. 149). Kardeşi Kızıllar safındadır. Sergius kendini Beyaz yanlısı hissetmektedir. Bu nedenle Moskova'da Beyaz yanlısı gizli bir örgütle ilişki kurar (s. 162). Çeşitli olaylar sonunda kendini Kızıllar safında bulur (s. 178).

Karşılıklı çarpışmalardan sonra Beyazlara katılmak üzere Kızıl Ordu'dan kaçar. Önceleri esir muamelesi görürse de, kendini Beyazlara kabul ettirmesi uzun sürmez.

Bundan sonraki sayfalarda (s. 215-223) her iki ordunun yanlışları gözönüne serilmekte, Beyaz Ordu içindeki İngiliz, Fransız ve Amerikalı subayların durumları anlatılmakta, Beyaz Ordu'nun yenilmesinin sebeplerine değinilmektedir.

Olaylar arasında az bilinen bir başka durum da, Kızıl ve Beyaz Orduların yanısıra bir Yeşil Ordu'nun varlığıdır (s. 225). Ne Kızıl ne Beyaz olmak istemiyen, her iki ordunun baskısından bıkmış 50.000 kişilik Yeşil Ordu, özgürlükleri için savaşmakta ve bu kavgayı bitirmeyi amaçlamaktadırlar. Bunlar her iki tarafın yağmacılarına saldırmaktadırlar. Üsleri Yekaterinodar'dır.

Üst üste yenilgilerden sonra Beyaz Ordu dökütüleri, Kırım'a doğru çekilir ve burada tutunmak ister (s. 249). Binbir macera ve zorluklarla Vrangel ordusundan kalanlarla Kornilov isimli bir gemiye binebilen Sergius Karadeniz'e açılır (s. 279).

Sonunda gemi Boğaz'a demir atar (s. 284). Gemide uzun süre beklenir. Kimliksiz karaya çıkanlar, Gelibolu, Lemnos adası, Çatalca kamplarına gönderilmektedir. Gemide ise açlık başlamıştır. 14 gün gemide bekledikten sonra bir Türk kayıkçının yardımıyla karaya çıkan Sergius Beyoğlunda Büyük Osmanlı Oteli'ne (Grand Hotel Osmania) yerleşir (s.297). Şehirde 47.000 Rus vardır. Parası yavaş yavaş bitmektedir. Otelden ayrılır. Sokaklarda kalmak zorunda kalır (s. 307). Bu sayfalar Beyaz Rusların acılarıyla doludur. Açlık, soğuk ve çaresizlik Sergius'u Fransız ordusuna yabancı lejyoner olarak katılmaya sürükler (s. 310). 15.000 Rus Fransız lejyoneri olmuştur. Lejyoner olarak Şam'a giden Sergius'un görevi Halep, Beyrut, Rakka ve Reskene'de geçer. 1925'de Fas'a gönderilir (s. 349). Hizmet süresini Fas'ta tamamlayan Sergius Fransa üzerinden Riga'ya geri döner (s.381) .

Tarih ve Toplum 'un son sayılarında bu konu hayli işlendiği için Beyaz Rus'ların özellikle İstanbul'a ilk geldikleri günler ve haftalara ilişkin bilgilere katkıda bulunacağı inancıyla, bu kitabı tanıtmayı gerekli gördüm.

Dönemi tanıyabilmek için o insanların acılarını bilmek gerekir kanısındayım.

Soğuk Savaş Yıllarında Türk Dış Politikası

Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1990

CEMİL KOÇAK

ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Öğretim Üyesi

olan Hüseyin Bağcı'nın soğuk savaş yıllarındaki Türk dış politikasını konu alan kitabını iki açıdan ele almak istiyorum. Öncelikle metodolojik açıdan, daha sonra da içerik yönünden...

Toplam 123 sayfa olan küçük boy kitabın 40 sayfası dipnotlara ayrılmış. Türkiye'nin NATO'ya girişini anlatan ilk bölüm 40, Demokrat Parti hükümetlerinin Orta Doğu politikasına ayrılmış ikinci bölüm 60 ve Türkiye'nin Kıbrıs politikasının açıklandığı üçüncü bölüm ise 25 sayfa...

Yazar kitabının önsözünde, araştırmasının kapsamı bakımından son derece heyecan verici açıklamalarda bulunuyor. Bağcı, araştırmasında Londra ve Washington'daki arşivlerden yararlandığını ve geniş kütüphane olanaklarını değerlendirdiğini belirtiyor. Ayrıca, pek çok önemli isim ile de görüşme fırsatı bulduğunu özellikle vurguluyor.

Ne var ki, yazarın kullandığı arşiv belgeleri, sadece biçimsel yönden dahi, okuyucuyu tatmin etmekten çok uzak. Birinci bölümde 94 dipnottan 30'unda (yani 1/3'ünde), İkinci bölümde 265 dipnottan 35'inde (yani yalnız 1/7'sinde), son bölümde ise, 101 dipnottan sadece 3'ünde orijinal arşiv belgelerine atıf yapılmış; yani sonuçta toplam 460 dipnottan sadece 68'inde orijinal arşiv belgelerine atıfta bulunuluyor. Bu da şu anlama geliyor ki, ortalama olarak her 7 dipnottan sadece 1 tanesinde doğrudan orijinal arşiv belgesine atıf yapılıyor! (Tekrarları saymadım). Elbette bunun son derece yetersiz bir sayı olduğu kendiliğinden anlaşılır. Oysa, yazar kitabının kaynakça bölümünde yaklaşık 150 arşiv belgesine gönderme yapıyor. Yazarın arşiv malzemesi kullanmakta gösterdiği tutumluluk son derece şaşırtıcı ve çok da ilginç. Çünkü yazar kaynakçasında gösterdiği arşiv belgelerinin yaklaşık olarak yarısını kitabında kullanmış! Oysa, gerçekten de, bu merkezlerde yapılan mümkün olduğunca geniş.tutulmuş bir araştırma sonunda, kitabın hemen hemen tamamının orijinal arşiv belgeleri ile yazılması mümkün olabilirdi. Bu suretle, yazarın ağırlıklı olarak kullandığı ikincil el malzeme, ancak yardımcı ve tamamlayıcı kaynaklara dönüşebilirdi. Yazarın ortaya koyduğu çalışma ise, arşiv çalışmasının gereğince yapılmadığını açıkça gösteriyor.

Kitapta kullanılan orijinal arşiv belgelerinin içeriği de önemsizdir. Örneğin, NATO'nun kuruluşuna Türk basınında gösterilen tepkilere değinildikten sonra verilen dipnotlarda, nedense eski tarihli Türk gazetelerine değil de (oysa yazar kaynakçasında bu dönemle ilgili gazete ve dergi koleksiyonlarını incelediğini belirtmektedir) bir İngiliz belgesine atıfta bulunuluyor (s. 16-17/dn. 22-25). Kitabın başka yerlerinde de yapıldığı gibi Türkiyede de kamuoyuna yapılmış açık beyanları, yabancı arşivlerde bulup da dipnotlarda orijinal arşiv belge numaralarına atıf yapmak, fiyakalı olmakla birlikte, bilimsel araştırmalarda bir anlam taşımaz.

Yazarın bu kitabı yazmak için niçin yurt dışına gittiğini anlamak da mümkün değil. Eğer yurt dışındaki geniş arşiv malzemesinden ve kütüphane olanaklarından gerçekten ve bilimsel bir standart içinde yararlanmak söz konusu değilse, bu olanağın turistik bir seyahatten ne farkı kalacaktır? Belki de bunun tek yanıtı şudur: Bu olanak yazara, sadece kitabının başında bir yurt dışı araştırma merkezleri listesi sunmasına yaramaktadır. (Fiyakayı bozmamak için olacak, yazar, Ankara'daki Milli Kütüphane'yi *National Library* ve Dış Politika Enstitüsü'nü de *Institute for Foreign Policy* biçiminde zikrediyor!)

Açıkça yazmak isterim: Yazar, bu uzun ve alımlı liste ile göz boyamaya çalışıyor.

Bağcı'nın bir başka önemli yanılgısı, dönemin önemli merkezlerinde görev yapan Büyükelçilerin daha sonra kaleme aldıkları anılarını ve yazarla yaptıkları özel sohbetlerde anlattıklarını fazla ciddiye alması ve araştırmasında bu iki kaynağa fazlası ile atıfta bulunmasıdır. Oysa diplomatlar, anılarında, genellikle kendilerini politika üreticisi *(policy maker)* olarak göstermekten çok hoşlanırlar. Genellikle ülkelerinin dış politika başarılarını kendilerine mal etmek gibi bir eğilim içindedirler. Ancak son tahlilde, onların ülke merkezlerinde oluşturulan dış politikayı uygulayan ajanlar olduğu her zaman akılda tutulmalıdır. Kimi zaman abartılı övünmelere de kaçabilirler. Hatta bazen yaptıkları ile yazdıkları arasında dağlar kadar fark olabilir. Bu bakımdan, diplomatların anıları ve anlattıkları dikkatle kullanılması gereken tarih malzemesidir. Bu malzeme, mümkünse arşiv belgeleri ile karşılaştırılmalıdır. O zaman anılar ile belgelerin ne derece uyuştuğu da açığa çıkar. Yazarın bu olanaktan yararlanması için koşulların uygun olduğu görülüyor. Ancak yazar bu olanaktan da yararlanmasını hiç bilememiş. Dolayısıyla anılara ve kendisine anlatılanlara mahkûm kalmış ki, bu onarılması olanaksız, vahim bir bilimsel sapmadır!

Yazar, kaynaklar listesinde 5 tane günlük Türk gazetesini taradığını açıklıyor. Buna 3 tane günlük yabancı gazete ekliyor ve yine yerli-yabancı 3 tane de dergi adı veriyor. Yazar çok yorucu bir çalışma yapmış olmalı; çünkü, gazete ve dergilerde taradığı dönemin toplam uzunluğu yaklaşık 100 yılı buluyor! Kitabın önsözünden yazarın çalışmasını sadece 2 yılda tamamladığını da öğreniyoruz. Diğer yandan yazar kaynak araştırmasından elde ettiği malzemeyi okuyucuya sunmakta, anlaşılmaz derecede ve olağanüstü bir tutumluluk örneği sergiliyor. Yazar, dipnotlarında, birinci bölümde gazete ve dergilere hiç atıfta bulunmuyor. İkinci bölümde ise, 50 kez yabancı gazete ve dergilere gönderme yaparken, bu sayı Türk gazeteleri ve dergileri için sadece 1'de kalıyor. Üçüncü bölümde de durum farklı değil: Türk gazete ve dergilerine yine 1 kez atıfta bulunulmuş. Sonuçta, yazarın Türk gazete ve dergilerini boş yere taradığına hükmedebiliriz; çünkü, toplam atıf sayısı 2'dir! Bu zengin malzemeyi tarayan yazarın, kaynak kullanımında gazete ve dergilere verdiği bu olağanüstü küçük yerin herhalde bir nedeni olmalıdır. Gerçekten de, bir dönemin gazete ve dergi koleksiyonlarını tek tek tarayanlar, bu çalışmanın ne denli yorucu, zaman zaman sıkıcı olduğunu bilirler. Bu kadar yorucu bir uğraşın sonunda ortaya çıkan özgün malzemenin bu denli az kullanımına ben daha önce hiçbir yerde rastlamadım. Anlaşılan yazar, topladığı bilgi birikimini ve malzemeyi kendisine saklamayı tercih etmiş! Bunun nedenini, bir başka konuyu ele alırken sanıyorum açıklayabileceğim.

Yazar, her ne kadar İngilizce ve Almanca kaynaklara da vakıf olduğu yolunda bir izlenim vermeye gayret ediyorsa da, çalışmasından Türkçe kaynakları dahi bilmediği açıkça belli oluyor. Örneğin, üçüncü bölümün 31. dipnotunda, yazar Prof. Dr. Fahir Armaoğlu ile yaptığı özel görüşmede, kendisine anlatılan "özel" bilgileri naklediliyor. Oysa yazarın, görüştüğü kişinin 1963 yılında SBF yayınları arasında çıkmış *Kıbrıs Meselesi (1954-1959). Türk Hükümeti ve Kamu Oyunun Davranışları (Karşılaştırmalı İnceleme)* adlı hacimli ve kapsamlı araştırmasından haberi bile yoktur! Eğer olsa idi, yazar bu dipnotta verdiği "özel" bilginin, hiç de öyle bir özelliği olmadığını ve sözünü ettiğim kitabın 122 ve 123. sayfalarında ve daha sonra 209. sayfasında zaten yer aldığını bilirdi! Ama yazar Kıbrıs sorununa sadece 25 sayfa ayırdığı kitabında, 500 sayfayı aşan bu büyük boy kitabı tamamen görmezlikten gelebilmiştir! Yazar, Kıbrıs konusunda ne özel olarak bir dipnotunda verdiği kaynakça, ne de genel kaynakçasında bu kitaba atıfta bulunuyor! Buna bir de iki İngilizce kaynak daha eklenebilir: Türkkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy (1939-1945*, SBF Yayınları, Ankara, 1965 ve *NATO And Turkey* SBF Yayınları, Ankara, 1970. Hele NATO ve Türkiye İlişkilerine kitabının ilk bölümünde 40 sayfa ayıran yazarın, Ataöv'ün bu ikinci kitabından hiç söz etmemesi daha da çarpıcı bir bilgi yoksunluğu örneğidir! Yazar, kaynakçasına eklediği bazı kaynakları dipnotlarında olsun, metinde olsun hiç kullanmamıştır. Örneğin, Zehra Önder, *Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, München, 1977 ile Gerhard Weiher, *Militaer und Entwicklung in der Türkei (1945-1973)*, Opladen, 1973. Bunda da tamamen haksız sayılmaz. Çünkü, bu kaynaklarda zaten kendi konusuna doğrudan katkıda bulunabilecek bir bilgi bulamazdı. Yazar, bir dipnotunda, "Yunanca" bilgisi olmadığını belirterek, Kıbrıs konusundaki Rumca kaynaklara inemediğini açıklıyor (s. 155/dn. 18). Benim yazara âcizâne tavsiyem, öncelikle Rumca ya da bir başka yabancı dil öğrenmek yerine, bildiği yabancı dillerde ve Türkçede varolan konusu ile ilgili kaynakları tanısın.

Yazar kitabında, 1985 yılında Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün istifasında, Başbakan Adnan Menderes ile, izlenecek ya da izlenmesi gereken dış politika konusunda görüş ayrılığına düşmesinin de önemli bir etken olduğunu,

hem de birkaç kez vurguluyor (s. 125/dn 156; s. 78 ve s. 112/dn. 51). Ancak yazar, bu ilginç iddiasını temellendirmekten çok uzak. Okuyucu, konu ile ilgili olarak verilen dipnotta sadece iki kaynak görebiliyor. Eski tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde (20 ve 21 Haziran 1956) neler yazdığını tabii bilemiyoruz. Yazar, sadece gazeteye atıfta bulunmakla yetinmiş. Oysa, gazete haberini ya da yorumunu nakledebilirdi. Bu suretle de, dönemin iç politikası ile ilgili son derece önemli bir istifanın ardında yatan ve şimdiye dek hiç üzerinde durulmamış bir görüş ayrılığını da açıklayabilirdi. Yazar bunu da yapmamıştır. Ama belki de, bizim gibi, yazar da bu gazeteyi hiç görmemiştir. Çünkü, aynı açıklama, yine gazete haberinden ya da yorumundan hiç söz edilmeksizin, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad'ın kronolojisinde de (Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976) var (s. 151). Yazarın bu konudaki ilhâmının buradan kaynaklandığı açık, çünkü bu iddianın temellendirilmesi için kullanılan ikinci kaynağın (Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1981) ilgili sayfasında (s. 106) bu konuda tek bir cümle bile yok! Anlaşılan yazar, hiç görmediği (ama görme olanağına sahip olduğu) kaynakları da görmüş gibi kullanmaktan çekinmiyor!

Yazar, kitabında, bir genel değerlendirme/analiz yapacağı Sonuç bölümüne de yer vermemiş; kitap şu cümle ile bitiyor: "Ayrıca, Ege'deki 'balık avlama sorunu da' çözümlenmeden kalıyordu."

Bu noktada yazarın ifâde ve cümle bozukluklarını da iki örnekle zikretmek istiyorum: Örnek 1: "Savaş gemisi Missouri'nin İstanbul'a gelmesi Türk Tezinin Sovyetler Birliği'nin toprak taleplerine karşı Amerika'nın Türkiye'yi desteklediğini sembolize ediyordu." (s. 7). Örnek 2) "Gelişmeler Türkiye'yi, İngiltere yanlısıbir tutum içine girmeye zorlarken, İngiltere ile olan askerî bağlantısı Türkiye'yi İngiltere yanlısı bir tutum içine, diğer taraftan diğer Arap ülkelerinin gözünde bu tutumunun sonucu prestij kaybı ile ödemek zorunda kalıyordu." (s. 79)

Kitabın içeriğine de bir göz atmakta yarar var. Daha önce çok daha kapsamlı ve ciddî incelemelere konu olmuş bir dönemi, bu denli kısa bir kitapta ele almak cesaret ister. Çünkü yazar yeni kitapta ya daha geniş ve farklı bir bakış açısı ya da daha geniş boyutlu bir inceleme sunmak zorundadır. Aksi halde, yeni bir inceleme yapmanın anlamı ve önemi kalmaz. Bu denli dar kapsamlı bir kitapta bunları yapmak elbette mümkün olamazdı. Bu nedenle, yazar, yeni inceleme yapabilmek için, ya ele aldığı dönemin tamamını çok daha geniş boyutlu ve kapsamlı bir inceleme hâlinde sunmak ve böylece şimdiye kadar yapılmış olan incelemeleri hiç olmazsa kapsam ve ayrıntı düzeyinde geride bırakmak, ya da daha kısa bir dönemi ele alarak, bu dönemi, daha ayrıntılı ve yeni arşiv belgelerinin oluşturduğu zengin ve orijinal malzeme ile de renklendirerek, kaleme almalıydı. Ancak kitap hangi açıdan ele alınırsa alınsın, daha önce yapılmış olan incelemeleri aşmak şöyle dursun, onların yanına dahi yaklaşamıyor.

Kitap, soğuk savaş dönemi Türk dış politikasını NATO gözlüğü ile ele alıyor. Yazar, ABD'nin Yakın Doğu çıkarlarını, "ticarî çıkarlar" ve "duygusal ve insanî çıkarlar" olarak ikiye ayırıyor (s. 7). Yazara göre, "ABD'nin bu yeni politikası, dünya barışını koruma amacını taşıyordu" (s. 7). Ayrıca yazar, Türk-Amerikan ilişkilerini, "samimi duygularla desteklenen" bir ilişki olarak tanımlıyor (s. 7). Uluslararası ilişkiler alanında uzman bir akademisyenin, ülkeler ya da devletler arasındaki ilişkilerden söz ederken, "dostluk ilişkileri", "love affair", "samimi duygular" gibi tanımlamalar ve sıfatlar kullanabilmesi, konusunda ne denli amatör olduğunu açıkça gösteriyor.

Kitapta, Menderes dönemi Türk dış politikası "aktif" ve "dinamik" olarak tanımlanıyor ve (deyim yerinde ise) sürekli alkışlanıyor. Örneğin, Kore'ye asker gönderme kararı, "cesaretli" (cesur demek isteniyor), "radikal ve yeni bir adımdı." (s. 24). "Türkiye'nin Arap ülkelerine yönelik olan Ortadoğu'daki siyaseti, II. Dünya Savaşı sonrası "yeni bir eğilimin" ilk işaretlerini vermesine rağmen, asıl "aktif" değişim Menderes Hükümeti'nin 14 Mayıs 1950'de işbaşına gelmesinden sonra gerçekleşti. [14 Mayıs 1950 tarihi DP'nin seçimi kazandığı tarihtir. Ancak Menderes Hükemeti 22 Mayıs'ta açıklandı!] Bu yeni politikanın "aktif" ya da "dinamik" olarak bu çalışmada tanımlanmasının nedeni, Atatürk tarafından ortaya atılan ve uygulanan "tarafsızlık" politikasının yeni iktidar sahipleri tarafından bilinçli olarak terk edilmesinden dolayıdır." (s. 41). Yazarın saptamalarındaki çelişkiler son derece şaşırtıcı; çünküyazar, birkaç sayfa sonra şunları yazmaktan çekinmeyecektir: "Türkiye, askeri tarihinde, İkinci Dünya Savaşı hariç, hiçbir zaman tarafsız kalmamıştı." (s. 63). Yazarın Türk dış politikasını nasıl tanımlaması gerektiği konusunda henüz bir karara varamadığı anlaşılıyor. diğer yandan son cümlede "İkinci Dünya Savaşı hariç" ibâresinin kesinlikle çıkarılması gerekir. Çünkü Türkiye, II. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve Fransa ile müttefikti! Yani askerî bir ittifakın üyesiydi. Bu cümle dahi tek başına, yazarın Türk dış politikası tarihine ilişkin hiçbir bilgisi olmadığını açıkça gösteriyor!

Kitapta, "Menderes... her türlü tarafsızlık eğilimine karşı idi." deniyor. Ancak iki sayfa sonra Bandung Konferansı'ndan söz edilirken, Türk dış politikasını savunmak amacı ile şöyle bir cümle de yazılabilmiş: "Türkiye'nin bu tutumu, Türkiye'nin Bağlantısızlar Hareketi'ni gittikçe gözardı ettiği şeklinde yorumlanmalıdır." (s. 63). Yazar, bu politikanın nasıl yorumlanması gerektiği konusnda ise, okuyucuya herhangi bir yardımda bulunmuyor.

Türkiye'nin Truman Doktrini ile Batılılaşma sürecini hızlandırdığını yazmak (s. 44) tamamen anlamsızdır. Olsa olsa, ABD'nin iktisadî-siyasî-askerî ve ideolojik hegemonyasının artık geri dönülmez biçimde hızlanma sürecine girdiği söylenebilir.

Yazar, Türkiye'nin bu dönemde izlediği Orta Doğu politikasını son derece benimsemiş bir üslûpla anlatmaktadır. Yazara göre, Türkiye, "Orta Doğu'nun zayıf Müslüman ülkeleri üzerinde "Big Brother" rolü" oynayabilecekti (s. 46). Menderes Hükümetlerinin tek amacı, Orta Doğu ülkeleri ile Batı ülkeleri arasında kurulacak bir işbirliği ve bu alanda Türkiye'nin aracı rolü üstlenmesiydi. Oysa bizzat Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Arap ülkelerini,

"bölgede istikrarı sağlamak için Batı ile bir işbirliğinin kaçınılmaz olduğuna inandırmanın ne kadar zor olduğunu ... biliyordu " (s. 47). Diğer yandan da, Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ilişkileri zaten son derece kötü idi (s. 54). Yazar, DP'nin bu alanda izlediği dış politikayı övmekten, bu türden bir politikanın ne derece uygulanabilir bir politika olduğunu sorgulamaya zaman bulamamış! Oysa asıl yapılması gereken, DP'nin Orta Doğu politikasının ne derece tutarlı ve gerçekleşebilir bir politika olduğunu tartışmak olabilirdi. Fakat yazar bunların yerine şu cümleleri ard arda yazmakta sakınca görmüyor: "Menderes Hükümeti 'dengeli' bir siyaset izlemeye çalışırken, 'tek taraflı ve ters' bir yol takip ediyordu. Bunun da gerçek nedeni, Menderes Hükümeti'nin başlarda Ortadoğu ile ilgili belirgin bir politikasının olmayışı idi. Aslında Menderes'in belirgin bir politikasının olmayışı bir gerçekti, ama onun diplomasisi ve ulaşılabilecek olanı görebilme yeteneği burada özellikle vurgulanmak zorundadır." (s. 43).

Türk dış politikası kaleme alınırken, olgusal düzeyde eksik ve yanlış bilgilenmeden kaynaklanan, yorum düzeyinde ise tamamen hatalı ve yanlış bir önerme her zaman gündeme gelebiliyor: "İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Sovyet tehdidi, Türkiye'yi Batılı ülkelerle, özellikle ABD ile sıkı dostluk ilişkileri kurmaya yöneltti." (s. 7). Oysa tek-parti dönemi Türk dış politikasını kesiksiz bir bütün olarak görme alışkanlığı ve yanlışlığını burada bir kez daha eleştirmek gerekiyor. Atatürk dönemi Türk dış politikası 1920'li yıllarda (Batı ülkelerine/İngiltere ve Fransa'ya uzak, Sovyetler Birliği'ne son derece yakın) bir rota izlerken, 1930'lu yılların ilk yarısından itibaren (Batı ülkelerine/özellikle de İngiltere'ye yakın ve Sovyetler Birliği'nden gittikçe uzaklaşan) başka bir rota izlemiştir. Burada özellikle vurgulamak istediğim nokta ise şudur: Türkiye, Batı ile askerî-siyasî-iktisadî ve ideolojik bir ittifaka II. Dünya Savaşı sonrasında girmemiştir. Savaş bittiğinde zaten Türkiye böyle bir ittifakın üyesiydi. Türkiye, Batı ittifakına 1939 yılının Ekim ayında girmişti. Dolayısıyla Türkiye'nin Batı ittifakını savaş sonrasının bir yeni gelişmesi olarak değerlendirmek tamamen hatalı ve yanlış bir sonuçtur. Aksine, Türkiye, savaş yıllarında uygulanan dış politikanın bir sonucu olarak, savaşın sonuna doğru sadece hukukî bir değeri kalan, fiilen var olup olmadığı dahi bilinmeyen bir ittifakın üyesi olduğunu kanıtlama çabasına girmişti. Bu nedenle, Türkiye'nin, savaş sonunda Batı ittifakına girdiğini ve bunun da Sovyet tehdidinin bir sonucu olduğunu belirtmek, son derece yanlış bir yaklaşım tarzıdır. Burada açıklanması gereken konu Batı ittifakında İngiltere ve Fransa'nın yerini savaş sonrasında alan ABD'nin konumu; bir başka deyişle, Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişme sürecidir.

Bağcı, dönemin dış politikasını tasvir ederken, iç politikadaki gelişmelerden tamamen habersizdir. Aksi halde, 1950-1960 döneminde izlenen dış politikayı, sadece iki büyük partinin (DP+CHP) desteğine sahip dış politikayı "millî" sıfatı ile tanımlamazdı. ("Türk Dış Politikası, 1950'li yıllarda ulusal bir uzlaşmaya dayanıyordu. " (s. 42). "Türk Dış Politikası, 1950'li yıllarda Millî Uzlaşmaya ... dayanıyordu." (s. 71). "İkinci Dünya Savaşı sonundan beri devam eden "bipartizan" dış politika" (s. 97.) O dönemde bu türden bir dış politikayı eleştirebilecek politik merkez ve gruplar meşru politika alanının tamamen dışına itilmişlerdi. Yazar, bu önemli "ayrıntı"yı tamamen görmezden gelebiliyor! Ayrıca, kitapta, "Türkiye'nin Atlantik Paktı'na katılıp katılamayacağı sorusu, şimdi bir iç politika sorunu haline gelmişti" türünden son derece yanlış ve kitabın metni ile de tam uyuşmayan saptamalar var. Türkiye'nin NATO'ya üye olması, hiçbir zaman iç politikada iktidar ile muhalefet arasında siyasî bir çekişme nedeni olmamıştır. Aksine, DP, muhalefet yıllarında, iktidarı, yani CHP'yi, dinamik ve aktif bir dış politika gütmediği ve bu nedenle de NATO'nun dışında kaldığı için kıyasıya eleştirmiş; buna karşılık CHP iktidarı da, NATO'ya girebilmek için elinden geleni yaptığını açıklamakla yetinmiştir. DP, CHP'yi sadece yeterince hızla davranmamakla eleştiriyordu. Nitekim, kitapta bütün bunlar anlatılmaktadır. O halde, sorunun bir iç politika sorunu hâline geldiğini yazmak da nereden çıkıyor?

"Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1950 yılı başlarında 1920 yılından beri var olan tarihinin en 'olağanüstü' tartışmasını yaşıyordu." (s. 101). Üçüncü bölümün bu oldukça dramatik giriş cümlesi, esasen yazarın TBMM'de 1920-1950 döneminde yapılmış tartışmalar hakkında en küçük bir bilgisi olmadığını göstermektedir. Daha da ötesi, yazar, kitabında, TBMM Zabıt Ceridesi'ni (Tutanak Dergisi) kaynak olarak dahi kullanmamıştır. Her halde bunun içindir ki, ele aldığı dönemde TBMM'de yapılan tartışmalar ve açıklamalar için, kaynak olarak bir Amerikan arşiv belgesine atıfta bulunmaktadır (s. 102/dn. 5)!

DP hükümetlerinin izlediği dış politikayı zaman zaman utangaç, zaman zaman da açık şekilde övmek amacı ile hazırlanmış bu kitap, sonunda yazarına ABD ya da benzeri merkezlerde yeni yeni burs ve "araştırma" olanakları doğurabilir. Ama Türkiye'de yapılan kaliteli bilimsel çalışmalara en küçük bir katkıda dahi bulunamaz! SBF'de 1960-1980 döneminde yapılmış Türk dış politikası ve uluslararası ilişkiler çalışmaları ile kıyaslandığında (Örneğin, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi (1954-1959)*, Oral Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1954-1965)*, Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)*, Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Türkkaya Ataöv, NATO And Turkey, Türkkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy (1939-1945* çalışmanın amaçsızlığı, baştan savmalığı, yüzeyselliği, içeriksizliği, basitliği ve dar bakışı hemen göze çarpıyor. Bilgimize yeni bir katkıda bulunmadığı gibi, yeni bir bakış açısı getirmekten de fersah fersah uzak. Olgusal bilgi düzeyinde dahi yeni ve önemli, hattâ sadece ilginç bir yenilik getirmekten âciz!

Bu arada (son olarak) yayınevine bir çift sözüm olacak: Herhalde son birkaç yıldır okuyucuya bu denli özensiz hazırlanmış bir kitap sunulmamıştır. Kitap dizilmiş ve dizildiği ile de kalmış! Bir Allah'ın kulu çıkıp da, dizilmiş kitabı tashih etme zahmetine katlanmamış ve kitap baştan aşağı dizgi hataları ile dolu olarak yayınlanabilmiştir. Şu kadarını belirteyim: Kitabın reklamının yapıldığı arka kapak sayfasının ilk cümlesinde dahi dizgi hatası var!

Θεωρία Κωνσταντινουπόλεως ἱστορίθη καὶ ἐχαλκογράφη διὰ χ